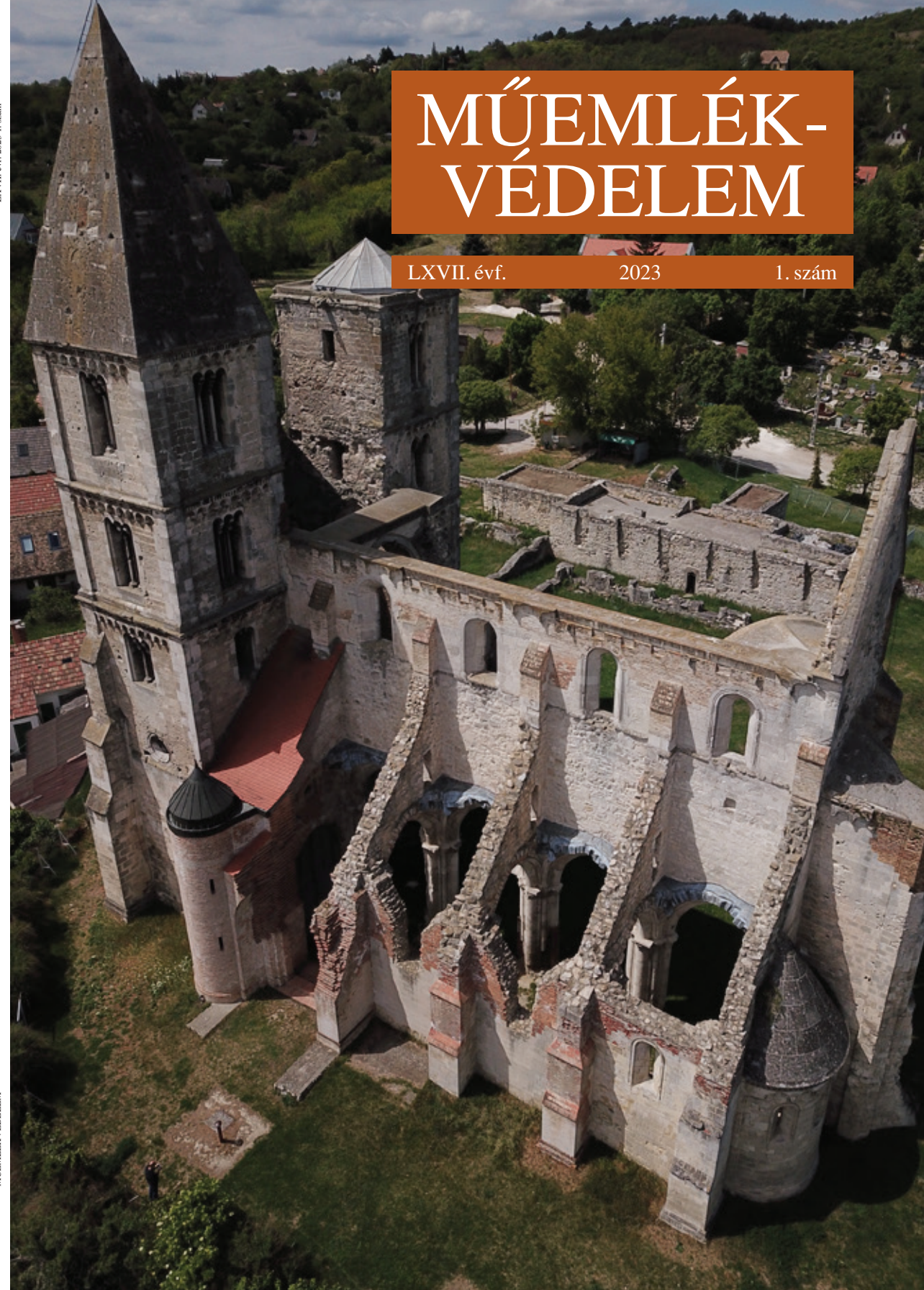

LXVII. évf. 2023. I. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXVII. évf.

2023

1. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA
LXVII. évf. 2023 1. szám

A kiadvány megjelenéséért felel:

Építési és Közlekedési Minisztérium
Építészeti és Műemlékvédelmi Helyettes Államtitkárság

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: Alföldy Gábor, Bíró László, Bognár Gábor, Deák Krisztina, Fejérdy Tamás, Feld István, Győr Attila, Heitler András, Horogszegi Tamás, Koppány András, Krähling János, Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Szakács Béla Zsolt, Veöreös András

Főszerkesztő: Velladies Márta

A Műemlékvédelem korábban megjelent példányai az ÉTK. Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) megvásárolhatók, illetve megrendelhetők, a 2023. évi kiadványok megrendelhetők a konyvesbolt@etkkft.hu címen.

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

<i>Velladies Márta: Beköszöntő / Welcome</i>	1
<i>Deák Zoltán: A zsámbéki öregtemplom tervezését előkészítő munkák összefoglalása / Summary of preparatory works for the design process of the old church in Zsámbék</i>	4
TANULMÁNYOK / STUDIES	
<i>Valter Ilona: A régészeti feltárások története és eredményei 1933–1991 / History and results of archaeological excavations between 1933-1991</i>	6
<i>Klaniczay Péter: A zsámbéki romtemplom és környezetének története 1945 után / The post-1945 history of the ruined Zsámbék church and its surroundings</i>	13
<i>Bozóki Lajos: A templom építéstörténetéről és a változó rekonstrukciókról / On the construction history of the church and the various reconstructions</i>	23
<i>Szőke Balázs: Az öregtemplom rajzi elméleti rekonstrukciójának munkafolyamata / The work process of the theoretical drawing reconstruction of the old church</i>	31
<i>Deák Zoltán: Rekonstrukciós kísérlet vagy megrendelői igény? A zsámbéki és a Lehel téri templom összehasonlítása / Reconstruction attempt or customer request? Comparison of the church in Zsámbék and on Lehel tér</i>	41
<i>Buzás Gergely: Tervpályázat a zsámbéki Öregtemplom megmentésére / Design competition to save the Old Church in Zsámbék</i>	52
<i>Bíró László – Bozóki Lajos: A restaurátori és épületkutatás további lehetőségei és irányai / Additional possibilities and directions of restorator and building research</i>	63
MÓDSZERTAN / METHODOLOGY	
<i>Fehér Krisztina: A zsámbéki kőtár kutatása – az értékleltár és 3D felmérés módszertana, lehetőségei és korlátai / The research of the Zsámbék lapidarium – the methodology, possibilities and limitations of the value inventory and 3D survey</i>	70
<i>Könyvismertetés / Book review</i>	79

Vendégszerkesztő: Bozóki Lajos

A kiadvány tanulmányai lektoráltak.

A címlapon A zsámbéki romtemplom drónfelvétele délkeletről, 2020. (Fotó: Horogszegi Tamás),
a hátsó borítón A zsámbéki templom bélietes kapuzatának ívzáródása alulnézetből, 2024. (Fotó: Bíró László) szerepel.

Kiadásért felelős: Építési és Közlekedési Minisztérium
1055 Budapest, Alkotmány utca 5.
Nyomdai előkészítés, terjesztés: Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
1074 Budapest, Hársfa u. 21.
Mohr László ügyvezető
Karácsony Tiborné kiadóvezető
telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu
Azonossági szám: 2/2024
Nyomdai munkák: AduPrint Kft.
Felelős vezető: Tóth Zoltán ügyvezető
INDEX: 25 585, ISSN 0541-243

Műemlékvédelem 2023. 1. szám szerzői

Bíró László

Restaurátor művész, restaurátor kutató és szakértő. Kutatóként és a felújítások során szakértőként működött közre egyebek mellett a jáki bencés apátsági templom felújításánál, a belpátfalvi apátsági templom korábbi és most folyó megújításánál, a székesfehérvári bazilika restaurálásánál. Különösen foglalkoztatja a műemlékek felújítása során a restaurátori szakterületek és az épület kapcsolata, a korábban felhasznált és most alkalmazott anyagok viszonya, megjelenése és jelentése.

Bozóki Lajos PhD,

Művészettörténész, kutató, többek között a visegrádi fellegvár palotaszárnnyainak falkutatását és középkori kőfaragványainak felmérését és katalógizálását végezte, valamint a zsámbéki premontrei romtemplom tervbe vett állagvédelmének kutatói előkészítő munkáit, (falkutatás, dokumentáció, kőfaragványok feldolgozása) készítette, hasonlóképp a belpátfalvi apátsági templom esetében, továbbá számos falusi templom, kastély és kúria falkutatását végezte és műemléki értékleltárát készítette.

Buzás Gergely

Régész-művészettörténész, múzeumigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Mátyás Király Múzeuma. 1989-ben végzett az ELTE BTK Régészet Művészettörténet szakán. Azóta a visegrádi Mátyás Király Múzeum régész munkatársa, 2011-től az igazgatója. Szakterülete a középkori építészettörténet és kőfaragás, valamint a digitális építészeti rekonstrukciók. A visegrádi királyi palota kutatása mellett több középkori vár, kolostor, katedrális és a palotaépület feltárását végezte, meghívott előadóként középkori építészettörténetet oktatott több egyetemen.

Deák Zoltán

Építész vezető tervező; tervezői pályafutását a Középülettervező Vállalatnál (KÖZTI) (1974-1989) kezdte, majd az OMF és jogutód szervezeteiben, illetve a Várgondnokságon műemlék-helyreállítási tervet készített, mint vezető tervező 2013-ig. Alapító tagja a TRIPARTITUM Kft.-nek, ahol 2009-től a tervezés mellett örökségvédelmi szakértői feladatokat is ellát.

Fehér Krisztina PhD,

Építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének adjunktusa. Legfőbb kutatási területe a középkori építészettörténet, amelyen belül többek között az építőmesterek építéstechnológiai, geometriai és tervezéstechnikai eljárásait vizsgálja. Több hazai és külföldi műemlék kutatását és felmérését végezte különféle módszerek, köztük 3D technikák alkalmazásával.

Klaniczay Péter

Okleveles építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök és műemléki szakértő. 1980-1986 között a FIMŰV Műemléki Tervező Osztályán építész tervezőként a budai Várnegyed lakóépületeinek és más műemlékek (Olasz Kultúrintézet homlokzata, Országos Levéltár tetőfedése) helyreállítását tervezte. 1985-ben a római La Sapienza egyetem műemlékhelyreállítási továbbképző tanfolyamának volt a hallgatója. 1986-tól az OMF és utódsszervezeteinél Pest megyei műemlékfelügyelő volt nyugdíjazásáig (2019), s e közben több alkalommal vezető beosztásban dolgozott. Jelenleg szakértői, kutatói, tervezői munkát végez.

Szőke Balázs

Történész, Pécsi Tudományegyetemem – művészettörténész, ELTE. BTK; Művészettörténeti Doktori Iskola. Tudományos kutató Gál Ferenc Egyetem, Szeged. Kutatási területe a középkori és a korajúrkori építészettörténet, különös tekintettel a boltozott szerkezetekre. Számítógépes építészettörténeti rekonstrukcióval foglalkozik. Számos késő gótikus boltozat rajzi elméleti rekonstrukcióját készítette kőfaragványok felmérése alapján, több alkalommal digitális felmérés használatával.

Valter Ilona

Régész, a történettudományok kandidátusa; 1964-től – az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) és jogutód intézményei munkatársaként - folyamatosan végzett régészeti, műemléki feltárásokat; nevéhez fűződik mintegy 30 középkori falusi és mezővárosi plébániatemplom (például Óriszentpéter, Csehimindszent, Tornaszentandrás, Gyöngyös), a boldvai bencés apátság, a jáki nemzetségi monostor, valamint öt nagyapátság, Belpátfalva (1964-1966), Pásztó (1966-1985), Szentgotthárd (1982-1984) és Cikádor (Bátaszék 1994-2000), valamint a zsámbéki premontrei prépostság (1986-1991) feltárása és a régészeti eredmények épületmonográfiákban való publikálása.

BEKÖSZÖNTŐ

Kedves Olvasók! Kedves Érdeklődők!

A Műemlékvédelem folyóirat LXVII. évfolyamának kissé megkésett és megváltozott számát tartják a kezükben. Remélem, hogy örömmel és megelégedéssel forgatják majd.

A méret és a külső megjelenés – követve a hagyományokat – változatlan, azonban a belsőben több változás is történt. Először is kibővült a szerkesztőbizottság. Az új tagok felkérése több célt is szolgált. Szerettem volna, ha az építészeti, tervezői szegmens mellett a műemlékvédelem további szakterületei hangsúlyosabban képviseltethetik magukat. Így kaphat teret az épületkutatás, műemléki restaurálás, a kerttörténeti kutatás és tájépítészet, de örömmel venném, ha az épületdiagnosztika, vagy a statika is megjelenhetne egy-egy jó megoldással a tanulmányok között. Másrészt hangsúlyt kell, hogy kapjon az utánpótlás, ezért az új szerkesztőbizottsági tagok révén több felsőoktatási intézményt integrálhatunk be, teret adva mesterszakos vagy doktori témáknak. A bizottság tagjai szakmájuk, szakterületük kiemelkedő szakemberei, így a személyük egyben minőségi garanciát is jelent.

Az átalakulás érinti a folyóirat rovatait is. A „Tanulmányok” rovatot követően – folytatva elődeink példáját – visszakerült a „Módszertan” rovat, amelyben új alkalmazásokról, megközelítési módokról, technikákról, eljárási módokról, anyaghasználatról olvashatnak. Az „Esettanulmányok” rovatban egy-egy jó megoldás rövid összefoglalója adhat ötletet. A „Kiállítások” rovatban kurátori ismertetőket kaptak helyet. És természetesen lesz Könyvszemle, amelyben a legújabb, leginkább hazai irodalomra hívjuk fel a figyelmet.

Még a kezdetek kezdetén a folyóirat helyét adott olvasói véleményeknek, ám ez az évek során elenyészett. Levelezési rovatra a terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhatunk, de szívesen veszi a szerkesztőség ötleteit, javaslataikat, véleményüket. Nem zárkoznánk el ugyanakkor magas színvonalú, egy-egy témához kapcsolódó szakvélemény, vagy válasz megjelentetésétől sem, valamint várjuk a lap tematikájához illeszkedő tanulmányokat is. Jó lenne, ha a folyóirat nem csak beszámolna a műemlékvédelem aktualitásairól, de a maga keretein belül teret engedne a párbeszédnek, a szakmai vitának, kérdéseket tenne fel és válaszokat fogalmazna meg.

Az egyes tartalmak egységes formában, jegyzetapparátussal, irodalomjegyzékkel jelennek meg.

Már ezt a sokszínűséget igyekszik tükrözni a jelenlegi, tematikus lapszám. 2020-ban a magyar kormány megbízást adott Zsámbék Város Önkormányzatának a zsámbéki templomrom és környezete rekonstrukciójának előkészítésére. A munka a hatályos jogszabályoknak megfelelő tudományos,

1. kép Zsámbék, a déli mellékhajó nyugatról.
(Fotó: Fortepan/Székrenyesy Réka)

műszaki dokumentáció összeállításából és az arra épülő nyilvános tervpályázatból állt. A tervpályázat eredményéről több szakmai fórum is tájékoztatót, a pályázatok egy részét kiállították, a pályázók szakmai fórumon is bemutathatták műveiket. A pályázatot, a beérkezett pályaműveket, az eredményt ismerteti *Buzás Gergely* összefoglalójában. Kevesebb szó esett viszont az első szakaszról, a tudományos feldolgozó munkáról. A műemlékegyüttessel immár évtizedek óta foglalkozó, a projekthez összeállt csapat a rövide szabott öt hónap alatt tekintélyes anyagot tett le az asztalra. Ennek jelentős része azóta könyvben is megjelent. A *Valter Ilona* által jegyzett, számtalan kitűnő szakember közreműködésével készült, jelen lap-számban sokszor idézett kötetről *F. Romhányi Beatrix* ismertetőjét olvashatják a szám végén.

A zsámbéki premontrei templom – előzményeivel együtt - története mintegy 1000 évre, a romok fenntartásáért tett erőfeszítések immár közel 150 évre tekintenek vissza. Az 1980-as években végzett, *Lux Kálmán* korábbi feltárásait hitelesítő, illetve folytató ásatás eredményeit, a templom építéstörténetét *Valter Ilona* foglalta össze. A XIX. század végén *Möller István*, majd *Lux Kálmán* és fia, *Lux*

2. kép A déli mellékhajó
diadalívének
pillérfejezete.
(Fotó: Deák Zoltán)

Géza végzett állagmegóvást. Eredményeiket, az építéstörténetre vonatkozó, egymástól eltérő megállapításaitat nyomtatásban is közre adták. Az 1980-as években, az ásátásokkal párhuzamosan, *Guzsik Tamás* végzett megfigyelést és periodizálást. Ezek összesítése, kiegészítve a saját következtetéseivel, *Bozóki Lajos* tanulmányában olvasható. Írásának tanulsága, hogy nincsen, illetve csak kis részben van konszenzus az épület kutatói között az építéstörténetre és a rekonstrukcióra vonatkozóan.

A második világháború után fokozott figyelem fordult a romok felé. Talán igazán ebben az időszakban vált hangsúlyossá a romkonzerválás vagy visszaépítés máig ható kérdése. Az 1945 utáni erőfeszítések dokumentumait *Klaniczay Péter* gyűjtötte össze és ismerteti. A rekonstrukció kapcsán egyre több hivatkozás történik Möller Lehel téri templomára. Hogy a Lehel téri templom nem tekinthető Möller rekonstrukciós önmegvalósításának, erről *Deák Zoltán* elemzéséből tájékozódhatnak. És ami a rekonstrukciót, annak lehetőségét, illetve határait illeti, Szőke Balázs tanulmánya szolgálhat tanulságokkal.

Az 1970-es évektől formálódó, majd az 1980-as évek végén *Feld István*, *Horler Miklós*, *Koppány Tibor*, *Lővei Pál* és *Székér György* közreműködésével elindult sorozat a *Lapidarium hungaricum*. A Magyarország kötéredékeinek összegyűjtését és feldolgozását célzó sorozat további részeinek összeállítása és kiadása hosszú évek óta várat magára. A kezdetek óta új generációk nőttek fel és új megközelítési módok, módszerek váltak ismertté és elfogadottá. A Lux Géza tevékenysége óta formálódó és gyarapodó kőtár digitális feldolgozását *Fehér Krisztina* végezte el. Hogy milyen módszerrel dolgozott, hogyan és mire használható ez a fajta megközelítés, a „Módszertan” rovatban foglalta össze, számtalan kérdést generálva. Hogy csak néhányat említek: ki és hogyan lehetne gazdája egy ilyen típusú feldolgozásnak? Hogyan tehető mindenki számára hozzáférhetővé egy ilyen adatbázis? Hogyan hozható létre egy e-lapidarium.hungaricum?

A tervpályázat lezárása mindenki számára megnyugtató volt, azonban továbbra is problémát jelent a rom állapota, a templom, úgy tűnik sok szempontból végnapjait éli. A déli gádorfal pilléreinek faragott lábazati tagozatai intenzíven vízesednek és ennek következtében sorra lehasadnak; a déli mellék-hajófal két méter magasan elvizesedett, a fugákon és a csorbult falfelületeken több méter magasan kicsepódott a só. A sós kúti mészkőből faragott kváderek belülről porlanak, a megmaradt középkori festés lassan eltűnik a falakról. Az egyetlen szürke alapon festett fehér fugás kváderfestés a déli toronyaljban elvált a hordozótól, a sekrestye boltozati bordáinak festése nemrég még jól látható volt, mára már alig kivehető. A restaurátori feladatokkal *Osgyáni Vilmos* kőrestaurátor és *Bóna István* festőrestaurátor foglalkozott a tudományos dokumentációban. Hiába zárult le a tervpályázat az idő ellenünk dolgozik, és továbbra is megoldatlan a rom megtartásának, állagvédelmének kérdése.

Fontos lenne az előkészítő munka folytatása, a különböző vizsgálatok így a fal- és restaurátori szakági kutatások elvégzése és az eredmények egységesítése, amelyek alapján – akár nemzetközi segítségével – meghatározhatóvá válna a romkonzerválás módjának meghatározása. Hogyan viszonyul egymáshoz a középkori falazat és a ráépülő kiegészítés? Milyen kémiai folyamatok játszódnak le a régi és új anyagok között? Milyen további lépések szükségesek és hogyan is kéne mindezt? Erről szól *Bíró László* és *Bozóki Lajos* összefoglalója.

A szerzők számtalan, egymásnak is ellentmondó véleményt fogalmaztak meg írásaikban. Például a kőtárat feldolgozó *Fehér Krisztina* nem javasolja a kőanyag beépítését a rekonstrukció során. Egyrészt, mert helyük bizonytalan, másrészt mert mindez jelentős információvesztéssel jár. Buzás Gergely megengedőbb. Ugyanakkor korunkban, a szkennerek és 3D-s nyomtatók világában szükséges-e az eredeti töredékek beépítése? Ha nem építjük be a töredékeket, akkor az új épületen belül van-e lehetőség egy minden igényt kielégítő kőtár létrehozására, a kőanyag elhelyezésére és gyarapítására?

Végül, köszönöm Bozóki Lajos vendégszerkesztői közreműködését!

A ZSÁMBÉKI ÖREGTEPLOM TERVEZÉSÉT ELŐKÉSZÍTŐ MUNKÁK ÖSSZEFOGLALÁSA

Zsámbék Város Önkormányzata „Zsámbéki Öregtemplom és környezetének megújítása” címmel hirdetett építészeti tervpályázatot 2023. április 12-én.

Ennek előzményeképpen, megbízásukból – a közbeszerzési eljárást követően – a Tripartitum Építész Műhely Kft. egy teljességre törekvő, tervezés előkészítő dokumentációt állított össze, nemcsak azért, hogy a tervpályázatban résztvevők megfelelő ismeretekhez jussanak, hanem a későbbi helyreállítás megtervezéséhez is kiindulásként szolgálhasson. Az előkészítő munkában a romtemplommal hosszú ideje foglalkozó műemlékes szakemberek vettek részt.

A dokumentáció három, különböző karakterű egységből áll. Az első a tudományos feldolgozás, melynek anyaga immár könyv formájában is megjelent. Ezt az egységet egy 25 oldalas összegzés zárja, mely az előzőek sűrűményén túlmenően csak a pályázat szempontjából fontos területekre vonatkozó régészeti leírást is tartalmaz. *Valter Ilona* régészeti föltárásokról szóló munkája a dokumentáció készítésekor még nem került ki a nyomdából. Végül, kapcsolódik mindehhez egy építészeti szakvélemény a helyreállítás legfontosabb műemléki szempontjainak ismertetésével. Az ide illeszkedő műszaki előkészítés rész mintavételen alapuló szakmai állásfoglalásokat tartalmaz, melyek egyelőre előzetesnek tekinthetők, mivel a konkrét helyreállítási tervek ilyen jellegű igényei a megíráskor még nem voltak ismertek.

Az első rész röviden a következő fejezetekre tagolódik. Az építéstörténeti részt *Bozóki Lajos* írta, munkája az alapító nemzetség letelepülésekor megindult építkezésektől a II. világháborúig terjedő időszakot fogja át. A leírás az érvényben levő rendelkeznek megfelelően magában foglalja a telektörténetet, a megrendelő által a templom környezetére kiterjesztett teljes területre, és valamennyi archív dokumentum és publikáció kritikai ismertetését. Az 1945 utáni helyreállítás történetét *Klaniczay Péter* foglalta össze a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM-MDK) tervtári anyagának áttanulmányozása alapján. A történeti összszegzéshez csatlakozó értékleltárt szintén Bozóki Lajos állította össze, külön-külön fejezetekre osztva az egyes épületrészeknek megfelelően.

A kótarban levő kőfaragványok katalógusát *Fehér Krisztina* készítette, a 3D fotogrammetria alkalmazásával történt köfelmérései alapján.

A második fejezetben *Szöke Balázs* az egyes építési periódusokhoz tartozó elméleti rekonstrukciókat mutatja be 3D digitális modellek formájában.

A harmadik fejezetben *Osgyányi Vilmos* az 1990-es években a templomon végzett körestaurátori munkákat ismerteti, meghatározva az építészeti helyreállításhoz kapcsolódó további restaurátori munkák módszertanát és céljait. *Bóna István* a középkori freskók maradványainak 2006-ban végzett kutatásaira támaszkodva fogalmazta meg a festőrestaurátori feladatokat, javaslatokat téve a koncepcionális kérdésektől az anyaghasználatig.

A negyedik fejezet közzettani szakvélemény. *A Lógo Benedek* által végzett vizsgálatok az építőanyagként fölhasznált kőanyagok mellett kiterjedtek a habarcs és vakolat mintákra is. A vizsgálati helyeket a szakértők összehangolták az állékonyossági és a faldiagnosztikai kutatások és szakvéleményezés szempontjaival. Az egyes mintavételi pontok meghatározásánál a korábbi vizsgálatokra, és az 1980-1990-es években folyt műemléki helyreállítások során fölmerült igényekre támaszkodtak.

A romok, romkonzerválás, visszaépítés és a műemlékvédelem kérdéseit tárgyalja húsz honi és külföldi példán bemutatva *Buzás Gergely* az ötödik fejezetben. Az egyes rombemutatói, kiegészítési vagy teljes kiépítési példák ismertetésén túlmenően felvázolja ezek műemlék-helyreállítási, ideológiai és koncepcionális háttérét is, hangsúlyozva a történeti hűség fontossága mellett az időállóságot úgy elvi, mint fizikai megvalósulásában.

Sok félreértésre és félremagyarázásra adott lehetőséget az 1930-as évek elején Budapesten a Lehel téren, *Möller István* tervei alapján felépült plébánia templom és a zsámbéki prépostsági templom hasonlósága. Jelen összefoglalás szerzője építészeti elemzésében vizsgálat alá vette mindkét épületet, bemutatva, hogy a látszólagos hasonlóság milyen sok eltérést takar az építési szándéktól a részletmegoldásokon át az építési technológiáig.

A hetedik fejezet a *Fekete Attila* és munkatársai által készített digitális felmérési csomagot ismerteti. A repülési engedély beszerzését követően a légi fényképezés geodéziai RTK vevővel felszerelt drónnal készült, 20 MP felbontású, mechanikus zárszerkezetű, egy hüvelykes CMOS képérzékelővel ellátott kamera felhasználásával. A légi felvételekből fotogrammetriai eljárással kb. 3 centiméteres terepi felbontású, színes 3D pontfelhőt állítottak elő (EOV koordináta rendszerben). A domborzat ábrázolása magassági megírással és 50 centiméter szintsűrűségű szintvonalakkal történt.

A templomról 3D szkenneléses technológiával egy részletesebb pontfelhő is készült (Faro Focus X330 térszkenner felhasználásával), kb. öt milliméter terepi felbontással. A pontfelhő regisztrálása során A/4-es méretű, geodéziai mérőállomással bemért EOV illesztő pontokat használtak, így a fotogrammetriai eljárással feldolgozott – tágabb környezetről felvett – pontfelhő és a templom szkennelt pontfelhőjének koordináta rendszere azonos volt. A felmérést a templom külső homlokzatait megőrkítő fényképfelvételek egészítik ki. A pontfelhő külön állományban (e57 formátumban), EOV koordináta rendszerben került átadásra, így a szkennelt állományhoz egyszerűen illeszthetővé vált.

A *György Csaba* és *Vásárhelyi Balázs* által jegyzett talajvizsgálati jelentést a nyolcadik fejezet tartalmazza, mely magába foglalja mindazokat a geotechnikai és geohidrológiai adatokat, amelyek a műemléki helyreállítás engedélyezési terveinek készítéséhez alapvetőek. A vizsgált terület geotechnikai viszonyai nagyszámú archív feltárás alapján ismertek, konkrét talajfeltárások a jelen tervfázisban a területen nem készültek, de jelenleg még nem is feltétlenül szükségesek. A konkrét helyreállítási tervekhez igazodva, legkésebb a kiviteli tervfázisban lehet indokolt talaj- és alapfeltárások elvégzése.

A kilencedik fejezet *Lógó János* tartószerkezeti szakvéleménye. Megállapításai szerint a statikai állékonyság biztosításához alapvető a zsámbéki Öregtemplom környékén a terület vízelvezetésének megfelelő megtervezése. A területre és a templom közvetlen közelébe benyúló pincék tartószerkezeti állapotát, azok interakcióját a templommal és a korábbi beavatkozások eredményességét felül kell vizsgálni. Ugyan ilyen fontos a területet délről határoló, félben maradt támfal állékonyságának vizsgálata és a szükséges megerősítések elvégzése. A támfalakon szinte mindenhol a fal tetején növényvel benőtt földterítés van. Ezek tovább károsítják a támfalat. A restaurálásnál alkalmazott anyagok helyes kiválasztása és az egyes szakágak összehangolása statikai szempontból is alapvető fontosságú. A templom tervezett rekonstrukciója a meglévő szerkezeti elemek integrálásával megépíthető. A szerkezet alapozása az eredeti geometria alapján kivitelezhető, de az üregkutatás és a környező pincékbe való bejutás elengedhetetlen a tervezéshez.

Zádor Oszkár faldiagnosztikai szakvéleménye alkotja a tizedik fejezetet. Az időjárásnak kitett falakon, falfelületeken mindenütt látható a nedvesség és kikristályosodott sók okozta károsodás. A víz és főként a vele érkező sók, az időjárásváltozás a köveket rendkívüli mértékben roncsolták. Mindenképpen kellően átgondolt konzerválás és szakszerű helyreállítás szükséges a most is ható, káros folyamatok megállításához, hogy a falak idővel lehetőség szerint száradásnak indulhassanak.

A második rész a teljes felmérés, melynek tartalmát és készítésének módját a tanulmánykötet hetedik fejezete foglalja össze.

A harmadik rész az összegyűjtött tervtári anyag szkennelt változatát tartalmazza, elsősorban az 1940-es évek után készült tervdokumentációkat, felméréseket, szakvéleményeket, írásos dokumentumokat.

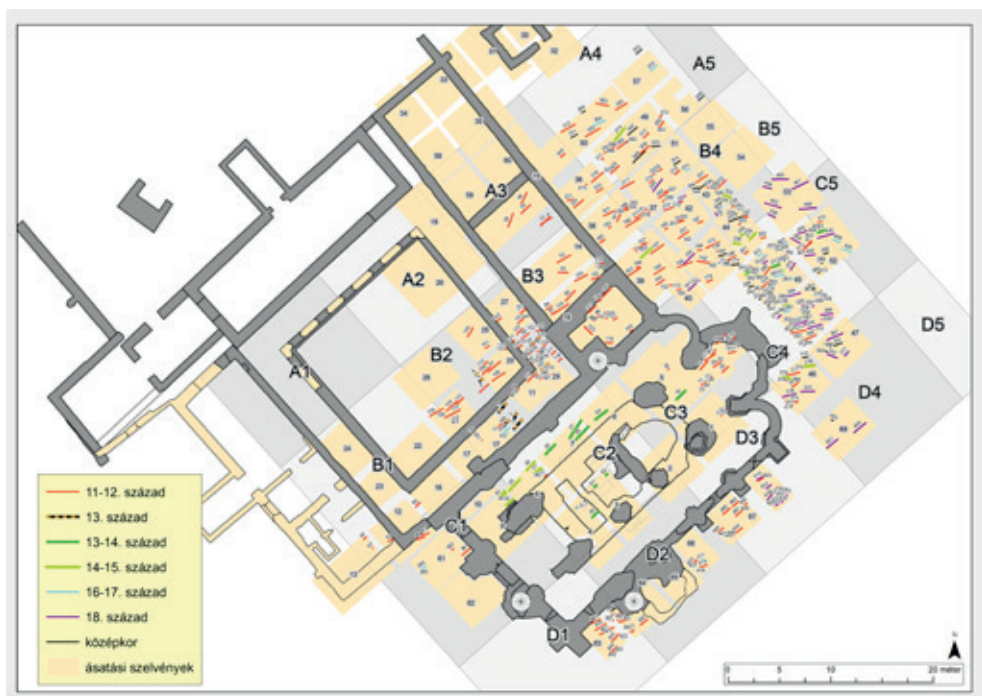
Valter Ilona

A RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK TÖRTÉNETE ÉS EREDMÉNYEI 1933–1991

A XIII. század első felében épült zsámbéki premonstreai prépostság épületei viszonylag épségben átvészelték a török kort, a pusztulást az 1763-as földrengés indította el. Ekkor leomlott a templom északi mellékhajójának boltozata, kidőlt a templom északi oldalfala, megsérült az északi torony sisakja.¹ A török pusztítás nyomán néptelenné vált faluba a XVIII. század elejétől betelepülő új lakók az épületek megrepedezett falaiból nyertek építőanyagot házaik építéséhez. Először a kolostort bontották el, majd sor került a templom északi részére is. A XIX. század második felére a rendház falai eltűntek, a romos templom életveszélyes állapotba került.

FELTÁRÁS ÉS ROMKONZERVÁLÁS

1889-ben a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) a fiatal építész, *Möller Istvánt* (1860–1934) bízta meg a zsámbéki romok lehetőség szerinti megmentésével. Möller a rendelkezésére álló kevés pénzből elsősorban az életveszély elhárítására, az épület szerkezeti elemeinek biztosítására törekedett.² A számtalan helyen alábányászott, omlásveszélyes falakat és alapokat aláfalaztatta. A statikai kiegészítések anyagául a téglát választotta. Möller István így nyilatkozott az 1889-es munkájáról 1921-ben: „...*egyetlen követ sem távolítottam el, inkább meghagytam*

1. kép A zsámbéki temető térképe a szelvények és a négyzetes kockák számának feltüntetésével, a sírok korszakokra bontásával. (Tervezte: Valter Ilona; rajz: Pusztai Tamás)

csonkán és csorbán; [...] A szükséges alátámasztásokat téglából készítettem, hogy a másféle anyag is jelezze, hogy nem rekonstrukcióról, hanem biztosító munkáról van szó. Így erősítettem meg a bedőléssel fenyegető keleti oromfalat, a csigalépcsőt, a kapuzatot, néhány pillért és ívet és a főhajó falát. Csak a tornyoknál és az apszisnál alkalmazhattam faragott követ.”³

Möller István zsámbéki helyreállítását műemléki szakirodalmunk úttörő alkotásnak tekinti. „A modern romkonzerváló módszereknek és felhasználásnak európai viszonylatban is egyik úttörője.”⁴ Ugyanakkor Möllernek egész életében a zsámbéki templom teljes rekonstrukciós újjáépítése volt a szíve vágya. 1933-ban még az ő vezetésével kezdődött meg a templom északi oldalánál az elpusztult kolostor feltárása.⁵

Möller István halála után a zsámbéki munkát *Lux Kálmán* (1880-1961) műegytemi professzor és építész fia, *Lux Géza* (1910-1945) folytatta tovább 1934-ben. Kutatómunkájuk 1939-ben fejeződött be. Ásatást folytattak a templom területén, feltárták a kolostor nagy részét, stabilizálták a romtemplom és a kolostorfalak állapotát. Összegyűjtötték a faragott köveket, Lux Géza felmérte azokat és a templom falait.⁶ Lux Géza a templomrom főhajójában egy egyhajós, félköríves szentélyű kis templom alapjait is kibontotta. Az általa „*falusi templomnak*” nevezett építmény építési korát és a benne talált ún. „*haránt falak*” funkcióját nem tudta meghatározni.⁷

A templomrom egyre romló állapota miatt az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) 1986-ban tervbe vette annak műemléki restaurálását. Ennek első lépése a templomdombon hitelesítő ásatás végzése volt, ami 1986-1991 között megtörtént e tanulmány szerzőjének vezetésével. A kutatás célja a templom és kolostor alatt és a templomdombon feltételezhető temető feltárása, a premontrei templom főhajójában Lux Géza által feltárt ún. „*falusi templom*” funkciójának, építési korának tisztázása, az alapozások, padlószintek meghatározása a korai és a premontrei templomban, valamint a kolostor premontrei korszakának és a pálosok által épített kolostorrészek korának, funkciójának meghatározása volt.⁸

A premontrei templom és kolostor falai alatt, a szentélytől és kolostortól keletre eső szelvényekben, és a templomtól délre és nyugatra eső területen összesen 467 sirt tártunk fel, ehhez hozzátevé az antropológusok, +Dr. *Lengyel Imre* professzor és Dr. *Hajdu Tamás* által meghatározott csontváz-töredékeket, a zsámbéki temetőben 487 eltemetett egyén maradványaival számolhatunk.⁹ (1. kép)

A temetési korszakok meghatározásában segítségünkre volt a sírok temetőn belüli elhelyezkedése: a XIII. század elején felépült premontrei együttes területére e kortól kezdve a premontrei szerzeteseken és a kegyúri családon kívül más nem temetkezhetett. Támpontot jelentett a sírok stratigráfiai (rétegtani) helyzete, a sírmélységek, a sírgödör formája, a sírok tájolása, a sírban nyugvó egyén testhelyzete, karjának elhelyezése és legfőképpen a sírban talált régészeti leletanyag és pénz.

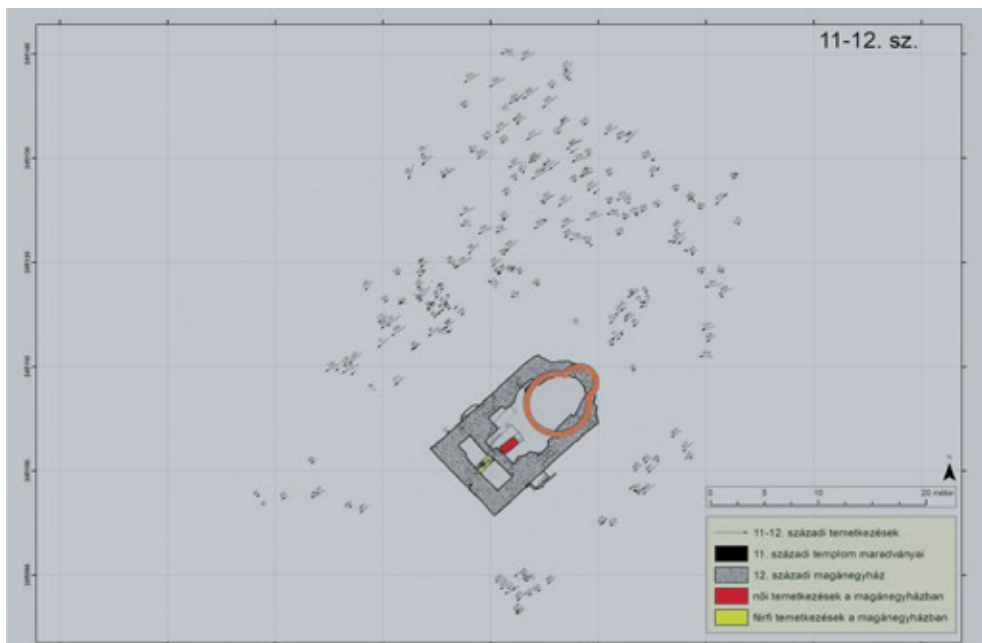
A templomdombon feltárt 487 egyén betemetésének időrendje a következőképpen alakult:

Smaragd nemzetség (XII-XV. század)	33
Premontrei szerzetesek (XIII-XIV. század)	9
XI. századi sírok	109
XII. századi sírok	69
XI–XII. századi sírok	91
XIII. századi sírok	3
XIII–XIV. századi sírok	4
XIV–XV. századi sírok	18
XVI–XVII. századi sírok	27
XVIII. századi sírok	50
középkori sírok (töredékek), koruk bizonytalan	74
Összesen	487

Lengyel Imre a csontok vizsgálatát szerológiai módszerrel végezte. Egy darab szivacsos csonton végzett vizsgálattal meghatározta az elhunyt egyén nemét, életkorát (+/- 5-10 év), vércsoportját, kollagén típusát és ahol lehetett genetikai kapcsolatait. A templom és kolostor területén feltárt XI-XII. századi 227 sír részletes vizsgálata alapján megállapította, hogy a temető sírjai egy korai és egy késői csoportra bonthatók: a korai csoport B vércsoport túlsúlyos, magyar egyénekből áll, akik 1030-1038 táján telepedtek le a dombon. 1100 táján kezdett itt temetkezni egy A és 0 vércsoport túlsúlyos, fenotipikus megoszlás szerint nyugat-európai (francia), három-négy családból álló közösség. Kb. 40 évig együttesen temetkeztek, majd a két csoport összeolvadt.¹⁰

A FALU XI. SZÁZADI TEMPLOMA

A premontrei templom főhajójában lévő ún. „*falusi templom*” újra feltárásakor a hajó északkeleti sarka és szentélye alatt egy korábbi épület falai

2. kép A kiszerkesztett XI. századi körtemplom alaprajza. (Szerkesztette: Szőke Balázs)

kerültek elő, a hozzátartozó belső és külső padlószintekkel. *Szőke Balázs* egy körtemplom alaprajzát szerkesztette ki a maradványokból. E kis templom a XI-XII. századi temető központjában állt, és a korai település keresztelők egyháza volt. (2. kép) *A körtemplom az első egyházi intézmény a zsámbéki templomdombon.* A premontrei kolostortól északra fekvő falu lakói az 1100-as évek elejéig temetkeztek köréje.¹¹

A SMARAGD NEMZETSÉG MAGÁNEGYHÁZA

A Zsámbékról fennmaradt hagyományban és részben a szakirodalomban is szerepel a francia *Aynard lovag*, aki 1186-ban, III. Béla (1148-1196) francia feleségének, *Capet Margitnak* (1158-1197) a kíséretével érkezett Magyarországra, megkapta a zsámbéki birtokot, és tőle származott az Aynard nemzetség. Azonban Aynard lovag és a nemzetség neve hiteles középkori forrásokban nem szerepel. Az Aynard név pedig csak az 1258-as birtokmegegyezés oklevélben tűnik fel először.¹² A családdal kapcsolatosan nagyon gyakran szerepel a francia eredetű Smaragd név. Leghamarabb – 1166-ban és 1169-ben –

Smaragd ispán nevével találkozunk.¹³ Feltehetően az ő leszármazottjai voltak az 1258-as oklevélben a zsámbéki prépostság alapítójaként feltüntetett *Egyed ispán és II. Smaragd*, aki magas méltóságokat viselt II. András (1176-1235) udvarában. Egyed felesége, *Pena asszony* hozományából nagy adományt adott a prépostságnak, ezért az oklevél kiemeli, hogy a premontrei templomban temették el. Egyedül az ő sírja szerepel kiemelten az iratban. A prépostság birtokaiban való megerősítését kérő három testvér, II. Smaragd leszármazottjai: *I. Aynard* szolgagyőri ispán, királynéi lovaszmester, *III. Smaragd* kalocsai érsek és *Gilét* királynéi pohárnok. Aynard a nemzetség Ajnárdfi ágának, Gilét a Gilétfi (Zsámboki) ágának a névadója. A belőlük származó fiági családok 1469-ig szerepelnek oklevelekben.¹⁴ A Smaragd nemzetség neve a Várad Regesztumban 1222-ben szereplő Smaragd nembeli Pál comes (*Pauli comitis de genere Smaragdi*) formulában maradt fenn.¹⁵

Zsámbékon 1100 körüli időtől ismerünk francia temetkezéseket. Ez a korszak Könyves Kálmán (1096-1116) kora. A király 1097-ben vette feleségül a francia-normann eredetű, szicíliai Roger gróf leányát, *Feliciát*, aki fényes ud-

varhölgyi és lovagi kísérettel érkezett Magyarországra.¹⁶ Feltételezhető, hogy a Feliciát kísérő francia-normann lovagok egyike volt a Smaragd nemzetség őse, aki a magyar király szolgálatába állva kapta meg a zsámbéki birtokot. Családjá és szolganépei alkotják az itt eltemetett francia eredetű népet. Ő lehetett az építtetője az ún. „falusi templomnak”, amely a Smaragd nemzetség magánegyháza volt, a nemzetség temetkezési helyének épült 1100 körül, de papja a település plébániái funkcióját is ellátta. Ez a második egyházi intézmény a templomdombon. Az elbontott korábbi körtemplom törmelékére épült az egyhajós, félköríves szentélyű templom. A XIII. század elején hajófalai szolgáltak alapozásul a premontrei templom főhajó pillérei számára. (3. kép) Keleten, a szentély előtti „harántfal” a premontrei templom szentélyrekesztőjének nyugati fala volt, külső oldalának közepén hozzáépült az ún. Szent Kereszt oltár, a népoltár a világi hívek számára. Széles nyugati falára építették a premontrei karzat pilléreit. E faltól két méter távolságban lévő keskeny „harántfal” az épület nyugati karzatának sávalapozása volt. A két fal közötti keskeny, karzat alatti térben egy sziklába vágott sírgödörben négy egymásra temetett férfi csontvázat találtunk. Ők a nemzetség elsőként a magánegyházba temetett tagjai. A közepén lévő A-A metszetről és a keresztirányú C-C metszetről leolvashatjuk a falak alapozási mélységét és a padlószintet.¹⁷

A templom középső részén falazott sírokat tártunk fel. A közepén lévő I. falazott sírt már Lux Géza is megtalálta. Fehér mészkőből és vörösmárványból álló fedlapját – írása szerint – nem vette le a sírról. Mi eltávolítottuk a fedlapot. A sírban legalul *in situ* egy 40 év körüli nő hiányos csontvázat találtunk, valamint tizenkét egyén bolygatásból származó csontvázának töredékeit a betöltésben. A falazott sír a magánegyház falival egyidőben épült, a vörösmárvány fedlapot a későbbi bolygatáskor helyezhették rá. A XIII. század elején északi falához egy újabb falazott sírt építettek. Ebben egy 26-35 év körüli, a vércsoportos férfi bolygatott csontváza feküdt (61. sír). Vércsoportja, kollagén típusa (gamma) megegyezik a karzat alatti térbe eltemetett, a 63. sírban nyugvó, 30-40 év körüli férfi vércsoportjával, kollagén típusával. Lengyel Imre szerint egy testvérpárról van szó. Mindkettőt a XIII. század elején temették a magánegyházba, a premontrei templom elkészülte előtt. Ők az utolsók a nemzetségből, akiket a magánegyházban temettek el. Feltehetően a premontrei prépostságot alapító

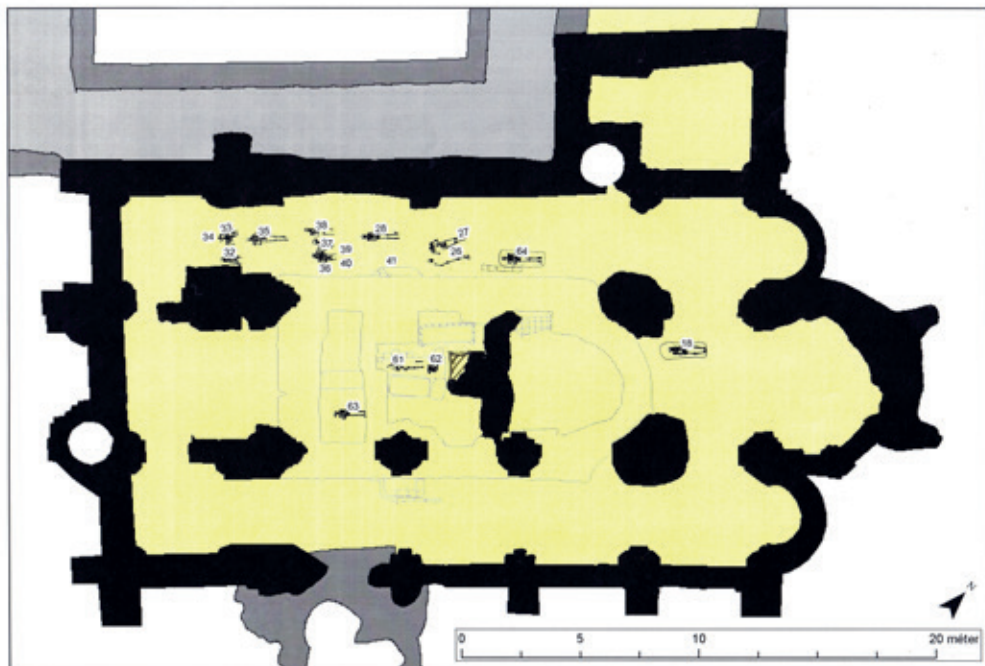
3. kép A XII. századi magánegyház alapjai a rájuk alapozott premontrei déli főhajópillérekkel. (Fotó: Hack Róbert 1987. MÉM-MDK Fotótár, ltsz 129.427 N)

testvérpárról beszélhetünk. A 61. sírban minden bizonnyal Egyed ispán, a 63. sírban II. Smaragd nyugodott. Ez utóbbi oklevelekben 1222-ben szerepel utoljára, ezt követően halt meg és temetették ide.

Az 1258-as oklevélben említett Pena asszony sírját a premontrei templom északi diadalív pillére és a főhajó első északi pillére között tártuk fel (18. sír). Kiemelt helyen, a főszentély előtt fektet, a szerzetesi kórusban. (4. kép) A premontrei templom északi mellékszentélyében a Smaragd nemzetség 13 tagjának a csontmaradványait találtuk meg. Az egyéneket a XIII. század első felétől kezdődően a XV. század közepéig terjedő időben temették ide. A 32. és 33. sírban fekvő nők testvérek voltak, és egy XV. századi Hunyadi János érem keltezi e sírokat. Ők a Smaragd nemzetség legkésőbb ide temetett tagjai voltak.

A PREMONTREI PRÉPOSTSÁG LÉTREJÖTTE

A premontrei templom és a hozzá tartozó kolostor a harmadik egyházi intézmény a templomdombon. A templom a magánegyház alapjaira épült rá. A belsőben Lux Géza 1939-ben csak a középkori szint feletti rétegeig végzett feltárást. 1986-87-ben a teljes templomtérben hitelesítő ásatással a középkori szint alatti rétegekben is kutattunk. A templom főtégléjében nyitott

4. kép A Smaragd nemzetség XII-XV. századi temetkezései a premontrei templom belsejében.
(Szerkesztette: Valter Ilona; rajz: Pusztai Tamás)

I. kutatóárok teljes hosszmetsetet nyújtott a belső térről (A-A metszet). Rögzíthettük a rétegeket, az egyes korszakok falainak alapozási mélységét, és a hozzájuk tartozó padlószinteket. A déli diadalív előtt *in situ* megmaradt a főhajó faragott kő burkolatának részlete. Ennek szintje és a diadalívek vonalában rajzolt B-B metszet mutatta, hogy a főhajó egy lépcsőfokkal magasabb volt a mellékhajók szintjénél, míg a főszentély padlónívója három lépcsőfokkal volt magasabb a főhajó szintjénél. A főszentély első lépcsője előtt közepen egy 20 cm átmérőjű cölöplyukat bontottunk ki. *Sedlmayr János* véleménye szerint a templom alapozásának kitűzésénél használt facölöp maradványait találtuk meg.¹⁸

Az északi mellékhajó nyugati részén a sziklába vajt kerek A és B jelű, XIII. századi leletanyaggal keltezett gödrökben égésnyomokat találtunk. Átégyve került elő a B gödör aljáról egy szőlőindába harapó torzfejes oszlopfő, és égésnyomokat mutató vörösmárvány sírkő töredékek. Úgy tűnik, a templom (vagy csak a nyugati része) a XIII. században megégett, és a gödröket az égett tárgyak eltemetésére használták.

Meglepődve rögzítettük az északi toronyaljbán, hogy a hatalmas tömegű toronynak és a karzat északi pillértömbjének csak 40 centiméteres alapozása van. Az alattuk lévő 1,5 méteres sziklarétegre rakták az alapozást.

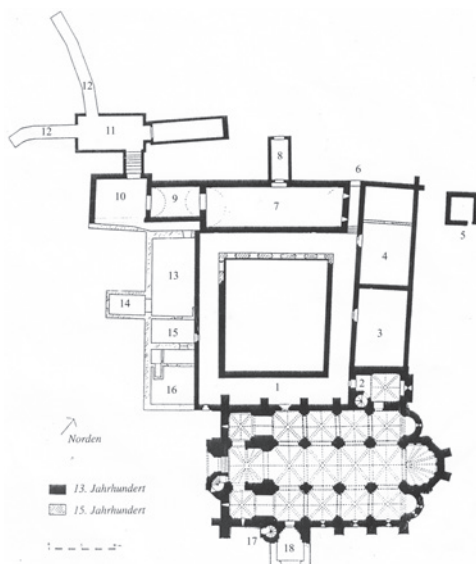
A templom nyugati kapujának belső oldalánál a kapu északi kávéjának közelében egy gödörbe elásva egy fiatal borjú csontváza feküdt, fejfelé kelet felé fordítva. Az építés kezdetén, a munkafolyamat valamely fázisában ősidők óta mutattak be az építők építőáldozatot a hely, vagy a már elkészült épület szellemének a kiengesztelésére. Zsámbékon is élt a templomot építő mesterek körében ez a babona: építési áldozatot kell bemutatni a gonosz hatalomnak, hogy a templomot építők munkáját tönkre ne tegye. Az ártatlanságot szimbolizáló fiatal állatot áldoztak a templom zavartalan felépítésének érdekében.

A premontrei templom déli falán nyíló XIII. századi kapu mindkét oldalán feltártuk a rézsús béllet alapozási tömbjeit. A nyugati alapfal tömbön megtaláltuk egy csigalépcső alsó pihenőjének egyik követ, amelynek felső felületét a helyszínen durván levésték. Felül egy, a csigalépcső

belső felületéhez tartozó kő és egy lépcsőfok töredékét is fel lehetett ismerni. Sedlmayr János tervei alapján felépült a kerek lépcsőtorony, amelyen keresztül fel lehetett jutni a déli mellékhajó padlásterébe. A XV. században a pálosok a rézsús alapokhoz déli irányban egy gótikus előcsarnokot építettek.¹⁹

A KOLOSTOR A PREMONTREIEK ÉS A PÁLOSOK IDEJÉN

A templom északi oldalához csatlakozott a *kolostor*, amelynek négyszögű kerengőjéhez a premontreiek keleti és északi épületszárnyat építettek. (5. kép) A *sekrestyle* egy időben épült a templom északi mellékhajó falaival. Apáti kápolna lehetett, széles keleti falán egy kis szentély nyomai látszódtak. Belsejében egy korábbi épület téglafalának maradványait találtuk, a délnyugati sarokban az emeleti szintre vezető csigalépcső induló falait tártuk fel. A sekrestyéhez csatlakozó keleti szárny egy építési fázissal később épült. Két nagy helyisége volt: a *káptalanterem*, tőle északra a *szerezeti munkaterem*. A helyiségek XIII. századi szintjét agyagpadló jelezte, majd a XIV. században átépítették, Zsigmond király (1368-1437) quaringja keltezi padlószintjét. A XV. századi égésréteget a pálosok 50 centiméterrel megemelték, terrazzo padlót építettek rá, és a termet keskeny fallal megosztották. Az *északi kerengőfolyosó mellett* dongaboltozatos, földszintes épület található, amelyben most a kőtár van. Ebbe a kerengőből nem nyílik bejárat. Északi oldalán egy pincegádor szerű bejárat vezet a terem keleti részébe, vagy a nyugatról csatlakozó, boltozatos lejárathól juthatunk be a belső térbe. A pincegádor előtti nyugati, a kolostornégyszögből kiugró tér egy későbbi helyiség maradványa. A mai kőtár keleti falában két keskeny résablak nyílik egy keskeny síkatorra, amelyben lépcső vezetett fel a keleti szárny emeletére, a dormitóriumba és a dongaboltozatos terem – mai kőtár – emeletére. A nyugati pincegádor délkeleti sarkánál lépcső vezetett le az északra lévő boltozatos XIII. századi pincébe, ahová annak keleti oldalán a felszínről egy rámpás lejáró is lefut. A kutatás során a pince teréből indulóan egy délnyugati és egy északi irányú, löszbevágott, XIII. századi, boltozás nélküli lyukpincét találtunk. Ezeket a pálosok a XV. században visszatömedékeltek. A kolostor északi szárnya foglalta magában – összeköttetésben a tárolásul szolgáló pincékkel – a kolostor konyháját, refektóriumát. A szerezeti teremtól keletre feltárt 5x5 méteres

5. kép A zsámbéki kolostor teljes alaprajza:

1. kerengő folyosó, 2. apáti (préposti) kápolna,
3. káptalanterem, 4. szerezeti munkaterem,
5. műhelyépület (üvegolvasztó), 6. emeletre vezető lépcső, 7. konyha, ebédlő, 8. emeleti szintre vezető lépcső, 9. előtér, 10. előtér, a pincébe vezető lépcsővel,
11. pince a rámpás lejáróval, 12. löszbe vágjt „lyukpincék”, 13. pálosok díszes nagyterme,
14. előtér, 15. nyugati bejárat az átjáró helyiséggel,
16. pálosok kalefaktórium (melegedő helyiség) a szemeskályha alapjával. (Valter 2023 390. 123. ábra)

műhelyépület északnyugati sarkához épített kemencealapot tártunk fel XIII. századi leletanyaggal, salakdarabokkal. Ezek vizsgálatát Dr. Török Béla végezte a Miskolci Egyetem Metallurgiai Intézetében: *„elképzeltető, hogy üvegolvasztás alkalmával keletkezhetett ez a salakanyag.”*²⁰ A feltárt kemence ún. előmelegítő kemence lehetett, az olvasztó kemence és a hűtő kemence elpusztult.

A kerengő délnyugati sarkában egy átégett falu, 170x170 centiméter méretű gödörben átégett leletanyagot: kerámiát, vas tárgyakat, égett gerendákat bontottunk ki. A gödört és a kolostor leégését V. László (1440-1457) 1453-as ezüst pénze keltezte. Még a premontreiek idejében nagy tűz lehetett, és az itt ásott gödörbe dobálták az égett tárgyakat. A tűz nyomát a kolostor területén több helyen azonosítottuk (keleti szárny, kerengő északkeleti sarka).

Mátyás király (1443-1490) 1475-ben a pálosoknak adta a zsámbéki kolostort, akik újjáépítették a leégett épületet. A nyugati kerengő folyosó mellett kiépítették a nyugati szárnyat, ezzel bezárták a kolostor négyszöget. Északnyugaton egy díszes nagyterem épült terrazzo padlóval, díszes későgótikus boltozattal. A nagyteremtől délre egy átjáró folyosón lehetett bejutni nyugatról a kolostorba és kijutni a gótikus stílusban teljesen újjáépített kerengőbe. A délnyugati teremben egy elválasztott helyen kívülről fűthető kályha alapjait találtuk. Ez a helyiség melegező szoba (kalefaktórium) volt a pálosok idején.

Az 1986-1991 között folytatott ásatással a temető feltárásán kívül tisztáztuk az épüleategyüttes periódusait, padlószintjeit, teljes alaprajzát, az egyes helyiségek funkcióját. (5. kép)

Szeretném hangsúlyozni, hogy ha az elfogadott tervek szerint a templom rekonstrukciójára sor kerül, és melléje a kolostor négyszögű tömbjére új épületet építenek, akkor ez csak régészeti megfigyelés és egyes területek feltárásával lehetséges. A temető keleti részén egy (vagy két) szelvényt szándékosan nem tártunk fel, meghagytuk az utókor régészeinek, akik már fejlettebb módszerekkel dolgoznak. Nem tudunk kutatni az északi kolostorszárnyban és környékén, mert ott minden felületet kővel leburkoltak. A gótikus nyugati szárnyban is szükséges egy újabb régészeti feltárás.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs 2016
 Balázs Gergő: A Smaragd nemzetség története. *Turul* 89 (2016) 2:41-53.
 Engel 2001
 Engel Pál: Középkori magyar genealogia. Smaragdus nemzetség 1-2 tábla. *Magyar Középkori Adattár CD-ROOM. Arcanum Digitéka*. Budapest, 2001.
 Font 1999
 Font Márta: *Könyves Kálmán és kora*. Szekszárd, 1999.
 Györfly 1956
 Györfly György: Adatok a Pilis megyei monastorok középkori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1956) 4: 280-285.

- Holnapi 2001
 Holnapi Dénes: Zsámbék és a templom története. In: Mózer Zoltán: *Zsámbék, avagy a múlandóság dícsérete*. Budapest, 2001. 7-14.
 Lövei 1996
 Lövei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem* 10 (1996) 39-58.
 Lux 1939
 Lux Géza: *A zsámbéki templomrom*. Budapest, 1939.
 Marosi 1996
 Marosi Ernő: A zsámbéki kolostorromok. A struktúra analízisének kísérlete. *Magyar Műemlékvédelem* 10 (1996) 59-70.
 MÉM-MDK Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
 Valter 2023
 Valter Ilona: „*Tekintsd e művet, Isten!*” *A zsámbéki premontréi templom és kolostor története*. Budapest, 2023.
 VR 1903
 Az időrendbe szedett tüzespróba lajstrom az 1550-es kiadás hű másával együtt. Váradi Káptalan, Budapest, 1903.

JEGYZETEK

- Holnapi 2001
- Lövei 1996 41. 15-16. jegyzet
- Lövei 1996 55. 26. jegyzet
- Lövei 1996 42. 20., 22., 23., 24. jegyzet
- Valter 2023 105-112.
- Valter 2023 112-125.
- Lux 1939 14. kép; Valter 2023 39. ábra
- Valter 2023 127-128. Marosi Ernő nyomán
- Valter 2023 128-129. 56. ábra
- Valter 2023 188-189. Részletesen a kötetben: 255-264., Lengyel Imre tanulmánya.
- Valter 2023 33-42.
- Györfly 1956 280-285.
- Valter 2023 45. 110. jegyzet; Balázs 2016 41. 22. jegyzet
- Valter 2023 45-52. 15. ábra, a Smaragd nemzetség leszármazás rendje Engel Pál nyomán; Balázs 2016 48-52.
- VR 1903 Nro. 247.; Valter 2023 45. 111. jegyzet
- Font 1999.
- Valter 2023 308-311. 88. és 90. ábra
- Valter 2023 347-348. 100. ábra, 100. kép; cölöplyuk: 101. kép, 99. ábra
- Valter 2023 360-361. 108. ábra
- Dr. Török Béla 2023. december 13.-i vizsgálati jegyzőkönyve. In: Valter 2023 393-395.

A ZSÁMBÉKI ROMTEMPLOM ÉS KÖRNYEZETÉNEK TÖRTÉNETE 1945 UTÁN

A romtemplom a II. világháború alatt több helyen belövéstől megsérült,¹ amit csak 1947 tavaszára tudott a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) kijavíttatni.² (1. kép) A következő években a rom műszaki állapotával nem foglalkoztak, viszont 1955-ben kiderült, hogy a műemlék és környezete elhanyagolt, a kövek széthordását tapasztalták.³ Jelenítés készült a tennivalókról,⁴ de ezekre mégsem került sor. 1957-ben újabb jelentésekből tudható, hogy a helyzet még rosszabb lett.⁵ A karzatboltozat beszakadt, a lépcső faanyagát ellopták, a kő karbantartás hiányában hullik, az északi toronyon repedés van, a körbekeverítés viszont elkészült.⁶ A karzat boltozatát 1958-ban kijavították, valamint új lépcső készült és az őrzést is megoldották,⁷ illetve a nemrég létrejött Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) Tervezési Osztálya (TO) a tervet elkészítette.⁸

1959-ben a további munkák is megindultak.⁹ Eközben az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem (ÉKME) tervezői összeállították a rom megmentésének elvi tanulmánytervét, az állag-

megóvás terveit fél év múlva ígérték.¹⁰ A tervezett elképzelést és a rom jelentőségét Major Máté (1904-1986) méltatta: *a további pusztulás megállítására üvegfedéssel óvnák meg a romot és a kolostor területén a középkori építészet múzeumát kívánták felépíteni.*¹¹ A lefedés terve több változatban készült el, de a végleges elképzelést az erről készült makett tükrözi.¹² *A romot az eredeti tömegalakításnak megfelelően acélszerkezetű üveg védőtetővel fedték volna le úgy, hogy a hiányzó északi oldalon a tető a Möller által épített nagy ferde támpillér vonalát követné.* A tájékoztató költségvetésben a templom védelme 2,1 millió, a múzeum 720 ezer Ft előirányzattal szerepelt.¹³ A következő évben a rom környezetének rendezésére készült javaslatban a nemkívánatos újabb beépítéseket, az ideiglenes építési tilalmat és főként a földszintes, oromfalas, nyeregtetős kialakítású házak megtartását rögzítették. A végleges rendezési terv kidolgozására a Városépítési Tervező Iroda (VÁTI) kapott megbízást.¹⁴ A grandiózus tervből végül nem valósult meg semmi, feltehetően forráshiány miatt.¹⁵ (2. kép)

A rom kezelője még 1960-ban a Pest Megyei Idegenforgalmi Hivatal (IH) lett.¹⁶ 1962-ben vilámcsapás érte a templomot.¹⁷ A hibák kijavításán túl a két torony közötti oromfal megerősíté-

1. kép Zsámbék, romtemplom 1950 körül a háborús sérülések kijavítása után. (Forrás: Fortepan 8683)

2. kép Zsámbék, romtemplom, helyreállítási javaslat, makett, Gáldi Gyula 1959. (Forrás: rk. plébánia Zsámbék, 2021)

sére és az átközlekedés biztosítására is volt statikai javaslat, amit végül elhagytak.¹⁸

A következő években csak a rom megközelítése és a környezetrendezés volt az egyeztetések témája.¹⁹ 1966-ra kijelölték a műemléki környezetet (MK) hosszas előkészítés nyomán.²⁰ 1967-ben az építési tilalom ismét napirenden volt, de úgy képzelték, hogy az ne jelentsen teljes tiltást, hanem a helyszínek egyedi elbírálását. A legfőbb kérdés a nyilvános WC ügye volt, ami támogatás hiányában meghíúsult. További felvetések is voltak: *alapfeltárás szükségessége a déli torony mellett, vízvezeték megoldatlansága, kőtár rendezetlensége, növényzet állapota, kerítés hiányossága*. Az OMF szerint a fenntartás legfontosabb záloga a rom kezelője, amire az IH nem volt alkalmas.²¹ Ezzel kapcsolatban viszont semmilyen intézkedés nem történt.

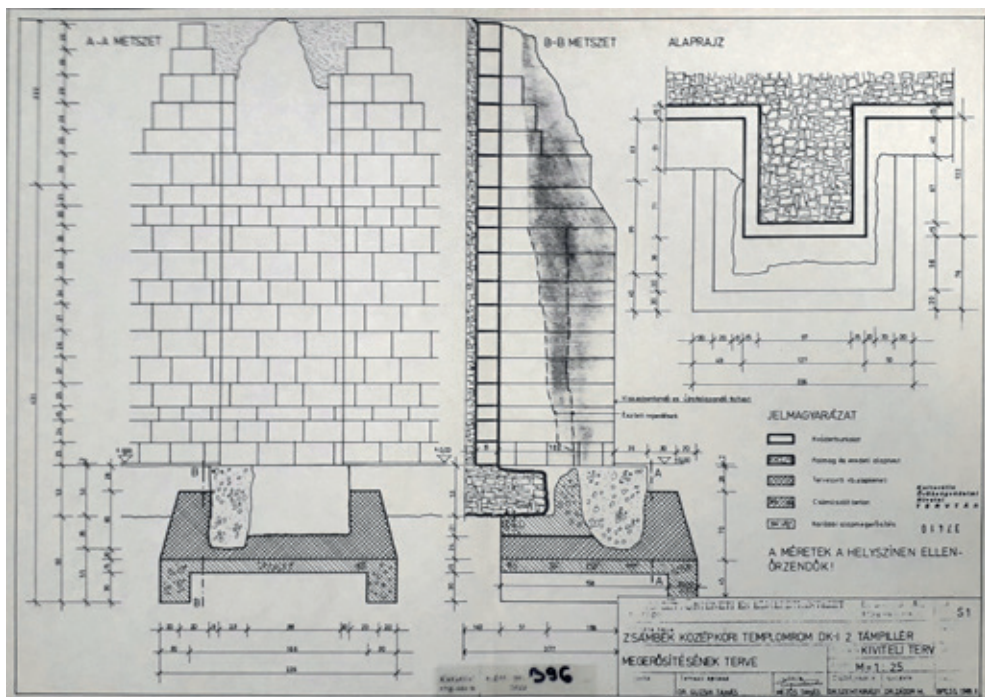
1970-ben az együttes egyre tragikusabb állapotba került.²² A rom védelme és a kijavítandó kerítés kapcsán felvetődött a terület kezelésének kérdése is. Az addigi kezelő IH a kezelői jogról is le kívánt mondani forráshiány miatt. Az évekig tartó egyeztetés és a különböző intézmények hatósági kijelölése körüli vita nem segítette a problémák tényleges rendezését. Ennek során még a Nemzeti Múzeum Visegrádi Múzeumának kezelőként való kijelölése is felmerült, de végül, 1974-ben – miután a megye hosszas vívódás után a helyi önkormányzatot is megnevezte – mégis az IH véglegesítése történt meg azzal, hogy a megye és az OMF is támogatni fogja a fenntartási munkát.²³ Az átvételkor a romot életveszélyes ál-

lapota miatt nem lehetett látogatni.²⁴ A TO viszont még 1970-ben elkészítette „*A templom és kolostorrom rekonstrukciója, valamint védett műemléki környezetének rendezési javaslata*” című munkaanyagot,²⁵ ami három fő kérdést tárgyal: 1. *a templom- és kolostorrom megóvása*, 2. *a rom közvetlen környéke*, 3. *műemléki környezet rendezése*. (3. kép) Ehhez még további rész kérdések kapcsolódtak. A kezelői jog körüli vitára a várható költségek is kihatással voltak. Az 1973-ban újra napirendre került költségekkel kapcsolatban kiderült, hogy döntés hiányában a korábbi tervezési munka leállt, s így részletes költségvetés sem készült.²⁶

1974-ben a Pestmegyei Tanácsi Tervező Vállalat (PTTV) megbízást kapott a romkörnyék tervei elkészítésére, amiről számos egyeztetés volt.²⁷ A Régitemplom utcai öreg ház telkére tervezett fogadóépület tervei több verzióban készültek el. A végső változat szerint az egykarú lépcső a bal oldali szomszéd mellett, a dombra merőlegesen valósult volna meg és a hagyományos, fésűs kialakítású fogadóépület a telek jobb szélére került volna. A tervezés még további szakági kérdésekre is kitért és a későbbi ütemek, a környező úthálózat és a telekvégek javasolt kisajátítása után a további támfalak tervezését jelentették volna. A jóváhagyás után²⁸ a TO kifogásolta, hogy a terv ellentétes az általuk korábban tervezett elképzeléssel.²⁹ Szerintük a PTTV a támfalakkal nem foglalkozott és az új kiszolgáló épület helye sem megfelelő. Korábban TO a támfalra simuló épületre tett javaslatot. A kerítést sem tartották jónak, illetve hiányol-

3. kép Zsámbék, beépítési javaslat, Sedlmayr János 1970. (Forrás: MÉM-MDK T 36206)

4. kép Zsámbék, romtemplom, déli 2. pillér helyreállítás terve, 1988. (Forrás: MÉM-MDK T 37410)

ták a gépkocsiforgalom vizsgálatát. Az OMF a munkák megkezdésére még 1975-ben 700 ezer Ft-ot biztosított az IH részére, de a kiszolgáló épület telkének kisajátítása tulajdoni és telekkönyvi okokból nem indult el, ráadásul még lakást sem tudott biztosítani a helyi tanács. Így az egész elképzelés kérdésessé vált és felmerült, hogy az északi oldalon a temető felől legyen a gyalogos megközelítés a jegypénztár és az őrzéshez szükséges helyiség kialakításával.³⁰ Közben a TO elkészítette a kőtár kiviteli terveit, de a kivitelezésre még évekig nem került sor.³¹ „Műemlékvédelem Zsámbékon” címmel jelent meg Guzsik Tamás (1947-2002) részletes tanulmánya a rom történetéről.³² Ebben megállapította, hogy Zsámbék kérdése túlnő a település jogi és földrajzi határain.

A következő években újabb tárgyalások során próbáltak az érintettek megoldást találni a lezáratlan kérdésekre.³³ Az anyagi lehetőségek, az új igények és a további műszaki problémák a korábbi tervek jelentős felülvizsgálatát kívánták, így a módosított környezetrendezési tanulmányterv 1978 végére, a pincetőmedékelés és támfalak terve 1979-re készült el.³⁴ A költségek jelen-

tős növekedése miatt a megye pénzügyi lehetőségei kimerültek és a Részletes Rendezési Terv (RRT) tárgyalása alkalmával még újabb viták kérdések merültek fel, így a munkák nem indultak el.³⁵ A korábbi támogatást az OMF visszahívta, mivel felhasználása még 1980-ban sem kezdődött el.³⁶

A 80-as évek eleje a nyári játékok megrendezésével és az alkalmi szabadtéri színpad elhelyezése körüli vitákkal telt.³⁷ Még 1981-ben két konténert (jegyárusítás, WC) helyeztek el a romterület északi oldalán.³⁸ 1985-ben a rom kezelője a nagyközségi tanács lett.³⁹ A kőtár kialakításának ügye újra napirendre került.⁴⁰ Marosi Ernő (1940-2021) tanulmánya, „A zsámbéki kolostorromok – a struktúra analízisének kísérlete” fontos része lett a BME Építészettörténeti Tanszékén készülő előtervnek, noha csak 10 év múlva jelent meg nyomtatásban.⁴¹ 1986-ban megkezdődtek a régészeti ásatások Valter Ilona vezetésével, amelyek 1991-ig tartottak.⁴² A BME leszállította az I. ütem terveit, amely a tényleges tervek megalapozását szolgálta.⁴³ Az OMF felkérésére a BME elkészítette az Állami Tervbizottság részére (ÁTB)

az előterjesztés munkaanyagát.⁴⁴ A költségeket feladatokra bontva 82 millió 440 ezer Ft-ban alapították meg. A BME leszállította a II. ütem terveit.⁴⁵ A kőtár átadása 1988 közepén megtörtént.⁴⁶ A rom területén az újabb üregkutatásokra az Atlasz Kft. kapott megbízást.⁴⁷ Az építészeti tervek a BME sokszor késve szállította, amit időjárási és kivitelezési okokkal magyarázott.⁴⁸ A kivitelező a déli 2. támpillér munkáin dolgozott, de a többi munkát már csak 1989-re vállalta.⁴⁹ (4. kép)

1989. szeptember 12.-én volt a zsámbéki templom helyreállításának centenáriuma alkalmból tartott tudományos ülés, majd a helyszínen felavatták *Melocco Miklós* emlékművét. A

konferencián *Román András* (1929-2005), *Horler Miklós* (1923-2010), *Entz Géza* (1913-1993) és Valter Ilona tartottak előadást.⁵⁰

1990-ben szinte felpörögtek az események a templomrom körül. Ismét napirendre került a környék rendezési terve is.⁵¹ Tisztázták a támfalak és a megközelítés nyomvonalát. A déli megközelítést támogatták a támfalak között felvezető lépcsővel. A támfalak megépítéséhez szükséges építési tilalmat viszont a nagyközségi tanács nem rendelte el a környező ingatlanokra.⁵² Tervtanács elé került az északi torony kőrestaurálása, ahol a műkö kiegészítéseket preferálták.⁵³ Az északi torony beállványozásával megkezdődtek a köfelmérések. *Sedlmayr János* (1932-2004), a templomrom felelős tervezője előbb programtervet, majd helyreállítási javaslatot készített. Számos konzultáció és tervtanács vitatta meg az elképzelést, amely alapvetően romállapotban kívánta megtartani a romot, a szükséges statikai megerősítésekkel és néhány értelmező kiegészítéssel.⁵⁴ Döntés született, hogy a legkritikusabb állapotban lévő gádorfal megerősítésével kezdik a helyreállítást. A rendkívüli jelentőségű összetett munkáról több szakmai írás is napvilágot látott.⁵⁵ A javaslat mellett a tornyok és a déli oldal, főként a gádorfal megerősítésének részletes tervei is készültek. Az I. ütem kiviteli tervének elfogadását követően a helyszíni munkák is beindultak. A támfalrendszert elkészült tervei szerint: *kettős támfal készül a meglévő, ép szakaszok megtartásával, a hiányzó részek lőt betonozás technológiával, amit majd a növényzet fog oldani.*⁵⁶

1992 elején az OMF székházban megnyílt a nagyszabású kiállítás a zsámbéki templom- és kolostorromról.⁵⁷ Az év során azonban helyszíni egyeztetések nélkül készültek az elmúlt évben jóváhagyott elvek szerint a templom legújabb kiegészítései, amik a helyiek ellenérzését váltották ki. Még az ősszel helyszíni bejárást és vitát kezdeményezett a Magyar Művészeti Akadémia (MMA), a romhoz legújabb „romként” hozzáépített lépcsőtorony miatt, ami jelentősen megváltoztatta a összképet.⁵⁸ (5. kép) A viták 1993-ban sem csitultak, a helyi sajtótól kezdve minisztériumi szintig voltak vélemények és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH, OMF jogutóda) is több tanácskozáson foglalkozott az ügygel. A leginkább problémás kérdés a nyitott, romos hatású új lépcsőtorony volt. Végül a lépcső teljes bezárása, jó arányú, egyszerű, kúp alakú sisakkal történő lefedése mellett született döntés.⁵⁹ A sajtóbeli megnyilatkozások továbbra is napirenden

5. kép Zsámbék, romtemplom, déli homlokzat lépcsőtorony részlete, 1992. (Fotó: Klaniczay Péter)

tartották a romon való beavatkozás problémás voltát.⁶⁰ (6. kép)

1994 elején megtörtént a tervezési program felülvizsgálatának és az aktuális tervezési kérdések újabb konzultációja,⁶¹ ahol döntés született, hogy további beavatkozások csak állékonyasági, funkcionális és formai okokból történhetnek; a gádorfallal be kell fejezni és a hármass ívsor kiegészítésének mértékét csökkenteni kell; a lépcsőtorony végső formájának elfogadásához helyszíni modell szükséges. Részletesen rögzítették a szerkezetbiztosítási és restaurálási feladatokat és azok ütemezését.⁶² A módosított tervek építési engedélyt kaptak⁶³ és év végére elkészült a gádorfallal, aminek kiértékelése mellett a déli oldal még hiányzó munkáit véglegesítették, s a bemutatott modell alapján a lépcsőtorony befedéséről döntöttek.⁶⁴

1996-ban előbb a kőrestaurálási munkákról,⁶⁵ majd a nyugati oldal építészeti helyreállításáról volt tervtanács. Az utóbbinál a négy programpontról az északi torony romos keleti homlokzatának helyreállítását ítélték leg sürgetőbbnek.⁶⁶ Az év végén tervtanácsai állásfoglalás született az 1996. évben elvégzett munkákról és a II. ütem kiviteli tervéről, elfogadták az északi torony déli oldalának fedésére készült modellt, s elhangzott, hogy a kivitelezés ütemét gyorsítani kell.⁶⁷ A Magyar Műemlékvédelem 10. kötetében, 10 évvel megírásuk után megjelent Marosi Ernő már említett írása és *Lővei Pál* tanulmánya.⁶⁸

1998 elején ismét értékelték az addig elvégzett és még elvégzendő feladatokat. Eszerint a gádorfallal és a lépcsőtorony elkészült, így a toronyon és karzaton a munkák elkezdhetők. A támfalnál a betonfelület kövel burkolandó. Továbbá több részfeladatot is meghatároztak: *torony rézfedésének kisebb javítása, a déli oldal elmaradt munkái, konzerválása, nyugati tornyok tervezett munkái.* Tervezési feladatként a teljes környezetrendezési terv elkészítése és a szabadterei színház programterve, továbbá a karzat feletti tetőrekonstrukció tanulmányterve szerepelt.⁶⁹

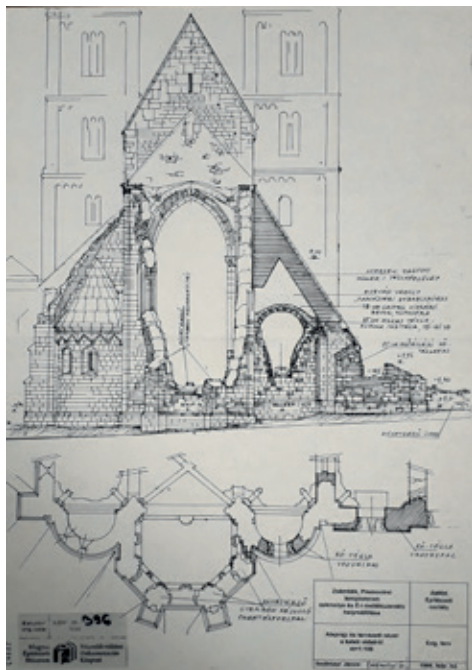
Szakmai híradások a korábbi munkák szakaszerű elvégzéséről tudósítottak,⁷⁰ viszont a napisajtó további negatív véleményektől volt hangos, amikre a hivatal szakemberei is válaszoltak.⁷¹ A kőrestaurálási munkák engedélyt kaptak,⁷² viszont a nyugati oldal kiviteli terveinél⁷³ pontosabb dokumentálásra kellett felhívni az Állami Műemléki Restaurálási Központ (ÁMRK) tervezőit. A naplómellékleti tervek helyett részletrajzok alapján kellett a felületeket véglegesíteni, to-

6. kép Zsámbék, romtemplom, távlati kép, módosított terv I. ütem, Sedlmayr János 1993.
(Forrás: MÉM-MDK T 894)

vább kérdés volt, hogy művészettörténész miért nem vesz részt a munkában.⁷⁴ Emellett az északi torony keleti oldalának kiegészítési munkáit is fel kellett függeszteni, mivel a bonyolult és térben változó vegyes kőfalak kivitelezése a rajzoktól jelentősen eltért.⁷⁵ Több szakmai konzultáción lehetett csak tisztázni a dokumentálás követendő módját és a falnézeti rajzok pótlásával – elfogadva a kő-tégla vegyes falazati struktúra alkalmazását – a munka folytatható volt.⁷⁶ Engedélyt kapott a Régitemplom u. 1/a. alatti ingatlanon a támfalszakasz módosított terve, amit mintafelületnek szántak.⁷⁷ A hivatal elnöke a sajtóban felmerült vitás kérdések tisztázására együttműködést ajánlott és a szakma jeleseinak megnyilvánulását kérte.⁷⁸ Részletes írás jelent meg a zsámbéki munkákkal kapcsolatban, tisztázva egyben a műemlékvédelemben használatos fogalmak jelentését, ami az egyik fő oka lehetett a sok félreértésnek.⁷⁹

1999-ben a romkonzerválás III. üteme engedélyt kapott, amely főként az apáti kápolna és az északi mellékszentély kiegészítését és konzervá-

7. kép Zsámbék, romtemplom, szentély kiegészítése,
III. ütem kelti nézet, Sedlmayr János 1999.
(Forrás: MÉM-MDK T 37743)

lái munkáit tartalmazta.⁸⁰ A tervet az északi kápolna boltozatának visszaállítása nélkül fogadták el. A kiadott engedélyt megfellebbezték, de a hivatal elnöke másodfokon is jóváhagyta.⁸¹ Újabb írás vonta kétségbe a jelenlegi munkák menetét, hivatkozva a minisztérium (Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, KTM) képviselőjének fenntartásaira is.⁸² A KTM, mint felügyeleti szerv a munkák felfüggesztésére kérte a hivatalt.⁸³ Ezt később a sajtóban úgy pontosították, hogy csak a további hozzáépítésekkel kapcsolatos munkák leállítását kérték,⁸⁴ s így a kökonzerválási munkákra a tiltás nem vonatkozott. (7. kép)

2000 elején a kökonzerválás folytatása mellett új tervező kijelölését, továbbá az eddigi tervek felülvizsgálatát és új koncepció készítését kérte a hivatal új elnöke, ami a környezetrendezésre és a támfalakra is kiter az önkormányzat bevonásával, illetve a rendezvények és a látogatás kérdését is tisztázza organizációs terv alapján.⁸⁵ A hivatal és az MMA képviselői több találkozót tartottak,⁸⁶ valamint az augusztusi

millenniumi ünnepek előkészítését is egyeztetették a rom ideiglenes megnyitása és az államalapítási mise megrendezésének érdekében.⁸⁷ Újabb kritikus írás viszont a funkció nélküli és fenntarthatatlan romok pusztulását vetítette előre és mindezért a Velencei Kartát kárhoztatta.⁸⁸ Közben elkészült az „Intézkedési javaslat és építészeti koncepcióterv” című munkaanyag, amit már a rom új tervezője, *Deák Zoltán* jegyzett.⁸⁹ Ebben öt pontban vázolta a feladatokat: *alépitményi munkák; rom építészeti helyreállítása; kőrestaurálás; hasznosítás; elvi és módszertani kérdések*. Alapelveként rögzítették – megerősítve a korábbi koncepciót, – hogy a romnak a rom jellege maradjon meg és csak az állékonyági és védelmi szempontok esetén lehessen ettől eltérni. Ehhez képest viszont azt javasolta, hogy az északi mellékszentély és a főszentély, valamint a déli mellékhajó legyen lefedve és különböző burkolatokkal és bizonyos mértékű felfalazásokkal jelöljék a „kint és bent” állapotot. A falazáshoz egy köhöz hasonló színű, kvádermértű kerámiaelemet javasolt. Végül rögzítette, hogy a használhatóság biztosítása érdekében a rom képe biztosan meg fog változni és ehhez a koncepciótervet is újra kell gondolni. Az új elképzelést először belső körben, majd a településsel és csak azt követően javasolták szélesebb tervtanácsi plénum által megvitatni.⁹⁰

2001-ben a romterülettel határos szomszédok a területvesztés és a korábban javasolt lőtt-betonos eljárás nyers felülete elleni tiltakozására elindult a korábbi támfaltervek felülvizsgálása, amihez új szakvélemény készült a támfalak állapotáról. Döntés született, hogy a mintaszakasz befejezése mellett a meglévő támfalak javítása az elsődleges cél, minimálisra csökkentve a szükséges kisajátításokat és az új támfalak építését.⁹¹ Vitáktól sem mentes további egyeztetések voltak a romterület kulturális, „világi” és egyházi célú használhatósága érdekében, főként a zsámbéki szombatok és a liturgikus funkció közötti ellentmondás feloldására. Több sajtócikk, illetve hosszabb tanulmány is megjelent, amelyek már az elkészült kiegészítésekkel kapcsolatban is megfogalmaztak komoly kritikát, s ugyanakkor nem vetették el a rekonstrukciót teljes mértékben, bár Zsámbék esetében ezt nem látták kivitelezhetőnek a források jelentős hiánya miatt.⁹²

2002-ben Zsámbék plébánosa, *Holnapp Dénes* (Márton) találkozók tartásával próbálta fenntartani a párbeszédet, ahol akciótér kidolgozását javasolták. Hangoztatták továbbá, hogy az új terv

megszületéséig is a karbantartás a legfontosabb feladat. Az alkalmi használat kérdését is egyeztet-ték.⁹³ A hatóságnál tartott szerkezeti megbeszélé- sen az oromfalak fémrudas kitámasztásáról szüle- tett elvi döntés.⁹⁴ A támfalrendszer új terve telkenkénti bontásban készült el, a korábbi mel- léképiletek lehetséges megtartásával, illetve csak a legszükségesebb szakaszok újjáépítésével.⁹⁵ A Tudományos Igazgatóság ügyrendi javaslatlallt élt a belső kommunikáció és a feladatok leosztása, illetve az egyeztetési kötelezettség kapcsán. Ne- hezményezte továbbá a művészettörténeti kontroll mellőzését a kőtisztítási munkák alatt, ahol festett kőfelületek estek a tisztítás áldozatául.⁹⁶ Az év so- rán váratlanul elhunyt Guzsik Tamás, a romegyüt- tes egyik legkiválóbb kutatója.⁹⁷ 2003-ban néhány egyeztetés történt a romterület látogatásának bizo- tosítására, amihez az ÁMRK készített organizáci- ós rajzot.⁹⁸ Az ÁMRK belső konzultáción mutatta be a tervplombrom új koncepciótervét, ami számos kérdést vetett fel, és a résztvevők a részletes bírá- latot további megoldások kidolgozásáig elnapo- lták.⁹⁹ (8. kép)

A legutóbbi két évtizedben a romegyüttesen szinte semmi érdemleges állagmegóvás nem tör- tént, viszont 2006-ban festőrestaurátori vizsgálat volt a déli mellékszentély belső felületén egykor még észlelt és festett, másolatban fennmaradt kö- pönyeges Máriát ábrázoló falkép nyomainak rögzítésére.¹⁰⁰ 2008-ban a részben elkészült támfal- szakasz állagromlása ügyében volt szemle¹⁰¹ és 2010 után több kísérlet volt a kőtár átázott bolto- zatának javítására, de jóváhagyott terv hiányában erre nem került sor.¹⁰² Az utóbbi években több rendezvényt tartottak Zsámbékon, ahol a rom megmentésével kapcsolatos kérdéseket vitatták meg¹⁰³ és megjelent néhány tanulmány, ami fon- tos rész kérdésekben jelentett előrelépést.¹⁰⁴ 2020-ban Zsámbék önkormányzatát kormány- rendelet jelölte ki az öregtemplom és környezete megújítása program előkészítésére. Ehhez ké- szültek el 2022-ben a megelőző vizsgálatok és tanu- lmányok.¹⁰⁵ Ennek alapján 2023-ban kiírták a premontrei templom és kolostor rekonstrukciója és hasznosítása című pályázatot, amelynek nyer- tese a teljes templom és kolostor visszaépítését javasolta a meglévő falakat alapul véve – a kiírás szerint szigorúan elvárt paraméterek figyelembe- vételével –, igaz, érzékeny anyaghasználatlallt és a meglévő falak szakszerű konzerválásával.¹⁰⁶ Ez- zel szinte egy időben, 2023 nyarán jelent meg Valter Ilona monográfiája, benne a templom és kolostor történetével, a teljes régészeti ásátás anyagával és több munkatárs kiegészítő tanulmá-

8. kép Zsámbék, romtemplom északnyugati nézet, 2023.
(Fotó: Klaniczay Péter)

nyával.¹⁰⁷ Mindezek után a romegyüttes további sorsa még mindig eldöntetlen.

HIVATKOZÁSOK

- Bóna 2010
- Bóna István: Festék és vakolatminták előzetes vizsgálata a zsámbéki középkori templomban. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 1:95-96.
- Bozóki 2002
- Bozóki Lajos: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök zsámbéki helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 12 (2002) 1:101-110.
- Bozóki 2021
- Bozóki Lajos: Zsámbék, premontrei prépostsági templom, adalékok a falkutatáshoz. *Archaeologia – Altum Castrum* 2021. – bozoki-zsambek.pdf (archeologia.hu)
- Daragó 2001
- Daragó László: A műemlékvédelem válsága, avagy Zsámbék – egy műemlék-helyreállítás elemzése.

- Építés-Építészettudomány* 29 (2001) 3-4:389-414.
- Entz 1990
- Entz Géza: Möller István zsámbéki helyreállítása. *Műemlékvédelem* 34 (1990) 2:74-81.
- Fehér 2008
- Fehér Ildikó: Zsámbék elfeledett falképei. Giovanni Battista Cavalcaselle tanítványának felmérése a premontrei templom falképeiről 1895-ből. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 1:83-96
- Guzsik 1977
- Guzsik Tamás: Műemlékvédelem Zsámbékon. *Építés – Építészettudomány* 9 (1977) 3:229-246.
- Fejérdy 1998
- Dr. Fejérdy Tamás: Zsámbék, műemlékhelyreállítás, *Magyar Építőipar* 48 (1998) 11-12:311-317
- Horler 1992
- Horler Miklós: Megnyitóbeszéd a zsámbéki templom és kolostorrom helyreállítási munkáit bemutató kiállítás alkalmából. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 3:186-188.
- Kara-Kusler 2022
- Kara Anna – Kusler Ágnes (szerk.): *900 éves a premontrei rend: tanulmányok a rendmagyarországi történetéről, kulturális és művelődéstörténeti jelentőségéről*. Gödöllő, 2022.
- Kerny 1992
- Kerny Terézia: A zsámbéki premontrei templom és kolostorrom. Kiállítás az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban. *Műemlékvédelmi Szemle* 2 (1992) 1:89-92.
- Lővei 1996
- Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem* 10. Budapest, 1996. 39-58.
- Marosi 1996
- Marosi Ernő: A zsámbéki kolostorromok – a struktúra analízisének kísérlete. *Magyar Műemlékvédelem* 10. Budapest, 1996. 59-76.
- MÉM-MDK TI Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár
- MÉM-MDK T Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár
- Mezős 2001
- Mezős Tamás: Valóban, nem értjük a csíziót? *Architectura Hungariae* 3 (2001) 1.
- Mezős 2021
- Mezős Tamás: A helyreállítás helyreállítása Zsámbékon. *Transsylvania Nostra* 15 (2021) 2:21-33.
- PMKH FA Pest Megyei Kormányhivatal, Felügyeleti Archivum
- Rabb 2002
- Rabb Péter: Guzsik Tamás halálára (1947-2002). *Műemlékvédelem* 46 (2002) 5:307-311.
- Román 1990
- Román András: Tisztelgés Möller István emlékének. *Műemlékvédelem* 34 (1990) 2:72-73.
- Sedlmayr 1991a
- Sedlmayr János: A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. *Műemlékvédelmi Szemle* 1 (1991) 2:28-35.
- Sedlmayr 1991b
- Sedlmayr János: A zsámbéki templomrom helyreállítási programterve. *Műszaki tervezés* (1991) 4:41-44.
- Valter 1991
- Valter Ilona: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986-1991. *Műemlékvédelmi Szemle* 1 (1991) 2:24-27.
- Valter 2023
- Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten.” *A zsámbéki templom és kolostor története*. Budapest, 2023

JEGYZETEK

1. MÉM-MDK TI 1945-202 sz. irat. Bajzát Imre építész készítette a jelentést, majd irányította a kivitelezést.
2. MÉM-MDK TI 1946-5; 1946-168; 1946-231; 1946-259; 1947-242 sz. iratok
3. MÉM-MDK TI 1955-28. 8631-238/1955, 239/1955 és 8631-2335/1955, 2341/1955 sz. iratok
4. MÉM-MDK TI 1955-28. 2316/1955 sz. iratnál Héjj Miklós jelentése; 8631-2331-2333/1955 sz. irat
5. MÉM-MDK TI 1957-4. 8631-2335/1957, 2347/1957, 2353/1957, 2631/1957, 3625/1957 sz. és Várgondnokság 5056/1957 sz. iratok. Tombor Ilona és Héjj Miklós jelentései, Varga Lajos plébános levelei.
6. Műemlékvédelem 2 (1958) 4:195.
7. Műemlékvédelem 2 (1958) 2:103.
8. Műemlékvédelem 3 (1959) 1:68. Tervező: Szanyi József.
9. MÉM-MDK TI 1959-29-7. 8631-23-1/1959, 7641/1959 sz. iratok
10. MÉM-MDK TI 1959-29-7. 5062/1959 sz. irat. A tervezőkollektíva tagjai: Pelikán József, Pogány Frigyes, Szentkirályi Zoltán, Balázs Éva, Kathy Imre, Gilyén Nándor és Tompos Erzsébet.
11. Magyar Nemzet 1959. 05. 17. 7.
12. MÉM-MDK T 1182. A makettet Gáldi Gyula készítette.
13. Guzsik 1977 244.
14. MÉM-MDK TI 1960-41-4. 6684/1960 sz. irat. A javaslatot Kathy Imre készítette.
15. A megvalósítás elmaradásának konkrét oka nem ismert.
16. MÉM-MDK TI 1960-41-4. 2529/1960 sz. irat
17. MÉM-MDK TI 1962-1-4. 9965/1962, 13673/1962 sz. iratok. A helyszínt és a károkat Dümmerling Ödön, az Igazgatási osztály előadója mérte fel és részletes javítási utasítást is adott.
18. MÉM-MDK T 1191, 1193. Statikus: Szlávik Tibor. MÉM-MDK TI 1962-1-4. 13507/1963 sz. irat. Műemlékvédelem 8 (1964) 1:66.
19. MÉM-MDK TI 1962-1-4. 11854/1962 sz. irat
20. MÉM-MDK TI 1966-125-4. 19022/1966 sz. irat
21. MÉM-MDK TI 1967-141-7. 8360/1967 sz. irat és feljegyzés. A tilalmat végül nem rendelték el.

22. Magyar Nemzet 1970. 04. 21. 8.
23. MÉM-MDK TI 1970-184-4; 1971-197-6; 1972-211-6; 1973-225-3; 1974-241-4 sz. irategységek. A közel négyéves huzavonáról tucatnyi ügyirat, jegyzőkönyv és határozat született.
24. MÉM-MDK TI 1974-241-4. 9161/1974 sz. irat
25. MÉM-MDK T 36206. Tervezők: Sedlmayr János és Urbán István. A költségmegoszlás: OMF 3 millió Ft (templom- és kolostorrom, kőtár, kerítés); megye 5 millió Ft (környezetrendezés, kiszolgáló létesítmények, támfal); MGTSZ 3,2 millió Ft (vendéglátás, szolgáltatás, utak, parkoló). A templomdomb rendezés és új beépítés költségei a RRT-ben határozhatók meg. Az időbeli ütemezés 1971-75 között lenne.
26. MÉM-MDK TI 1973-225-3. 8731/1973 sz. irat
27. MÉM-MDK TI 1974-241-4. 2832/1974; 3896/1974; 5547/1974; 10561/1974; 10660/1974; 11291/1974 sz. iratok. Tervező: ifj. dr. Kocsis Iván
28. MÉM-MDK TI 1975-258-1. 6011/1975 sz. irat, T 11802. Csak műleírás, a tervlapok nincsenek.
29. MÉM-MDK TI 1976-275-4. sz. irat
30. MÉM-MDK TI 1976-275-4. 10135/1976; 10690/1976 sz. iratok
31. MÉM-MDK T 20947. Tervező: Kremnicsán Ilona.
32. Guzsik 1977
33. MÉM-MDK TI 1977-294-2 és 1978-315-5 sz. irategységek
34. MÉM-MDK T 15368, T 16694
35. 4416/1979 sz. irat a T 15368 számú tervnél van.
36. MÉM-MDK TI 1980-375-5. 4293/1980 sz. irat
37. MÉM-MDK TI 1979-537-5. 6802/1979; 1983-439-4. 5870/1983, 6832/1983; 1984-473-2. 3418/1984, 4303/1984, 5663/1984, 6920/1984 sz. iratok
38. MÉM-MDK TI 1981-379-5. 12325/1981 sz. irat
39. Pest Megyei Hírlap 1985.01.15. 4.
40. MÉM-MDK TI 1985-502-1. 1913/1985 sz. irat
41. MÉM-MDK TI 1985-502-1. 7283/1985 sz. irat; Marosi 1996
42. MÉM-MDK TI 1986-531-2. 6435/1986 sz. irat
43. MÉM-MDK T 22781. Tervező BME Építésetörténeti Intézet (Kremnicsán Ilona – Guzsik Tamás). Ebben megelőző kutatások, tervek, felmérések ismertetése, fotódokumentáció és előzetes költségvetés szerepeltek.
44. PMKH FA belső ikt. 468/87. T 26102
45. MÉM-MDK TI 1987-558-4. 11103/1987 sz. irat. Kőtár és pincék kiviteli terve. T 34832, T 34766
46. MÉM-MDK TI 1988-593-2. 11716/1988 sz. irat melléklete
47. MÉM-MDK TI 1988-593-2. 11442/1987 sz. irat, T 37410. A déli 2. támpillér terve
48. MÉM-MDK TI 1988-593-2 sz. irategység
49. PMKH FA 1005/88 sz. irat
50. Román 1990; Entz 1990
51. Emlékeztető PMKH FA. A tervet PTTV készítette.
52. MÉM-MDK TI 1791/1990; 2336/1990 sz. iratok
53. PMKH FA tervtanácsi emlékeztető
54. PMKH FA belső ikt. 578/90, 596/90, 868/91. MÉM-MDK T 36207, 30528, 3483
55. Valter 1991; Sedlmayr 1991a; Sedlmayr 1991b
56. PMKH FA 188/1992 sz. irat; MÉM-MDK T 12064. Tervező: Újpesti Bauplan Kft.
57. A kiállítás 1992. 03. 09-én nyílt meg. Eközben az OMF hivatalállalakult és a hatósági jogkört is megkapta. A hivatal elnöke Fejérdy Tamás lett. Kerny 1992; Horler 1992
58. Ráday Mihály műsora „romot építünk” címmel, <https://www.youtube.com/watch?v=IVzV7o-6Al3w> (utolsó letöltés 2024. 04. 05.)
59. PMKH FA belső ikt. 412/93. és MÉM-MDK T 894
60. Magyar Hírlap 1993. 07. 28. 13. és 08. 17. 13.; Élet és Irodalom 1993. 09. 24. 12.; Magyar Nemzet 1993. 10. 14. 9. és 1993. 11. 11. 14.; Pest Megyei Hírlap 1993. 11. 20. 6.
61. PMKH FA 34667/2/1994 sz. irat
62. PMKH FA 34667/3/1994 sz. irat
63. MÉM-MDK T 894, PMKH FA 35383/1995 sz. irat
64. PMKH FA 35383/3/1995 sz. irat
65. PMKH FA 31573/5/1996 sz. irat. A terveket Osgyáni Vilmos, Sütő Bertalan, Rákos Péter készítette.
66. PMKH FA 31573/4/1996 sz. irat. Az engedély száma 31573/9/1986. MÉM-MDK T 36939
67. PMKH FA 30833/2/1997 sz. irat; MÉM-MDK T 36956; Műemlékvédelem 40 (1996) 2:135-136
68. Marosi 1996, Lövei 1996
69. PMKH FA 32294/3/1998 sz. irat
70. Műemléklap 2. (1998) 3-9.
71. Korábbi irások: Magyar Nemzet 1997. 05. 10. 15. és 09. 03. 11.; Újabbak: Magyar Nemzet 1998. 02. 28. 15. és 03. 21. 12.; Műemléklap 2. (1998) 4:12-13.; Műemlékvédelem 42 (1998) 4:205.
72. MÉM-MDK T 893, 12225.; PMKH FA 32294/2/1998 sz. irat
73. MÉM-MDK T 36956
74. PMKH FA 32294/4/1998 sz. irat
75. PMKH FA 32294/5/1998, 32294/10/1998 sz. iratok
76. PMKH FA 32294/6/1998, 32294/7/1998, 32294/9/1998 sz. iratok. Sedlmayr János a lemondását fontolgatta, amit végül nem tett meg és tovább folytak a munkák.
77. PMKH FA 32294/8/1998 sz. irat
78. Új Magyar Építőművészet (1998) 5:5. A hivatal elnöke 1996-tól Kalmár Péter volt.
79. Fejérdy 1998
80. PMKH FA 31629/2/1999, 31629/3/1999, 31629/5/1999 sz. iratok. MÉM-MDK T 37743
81. PMKH FA 31629/11/1999, 31629/12/1999, 31629/15/1999 sz. iratok. A hivatal elnöke ekkor már dr. Entz Géza volt.
82. Népszabadság 1999.03.23. 27.
83. PMKH FA 31629/13/1999 sz. irat. A találkozón a felügyelet nem vett részt, emlékeztető nem készült.

84. Műemléklap (1999) 11:17.
85. PMKH FA 14/2000 sz. elnöki utasítás, 2000.05.15. A hivatal új elnöke Cselovszki Zoltán volt.
86. Magyar Nemzet 2000.08.11. 2. (régiónk) Az MMA szakértői Zalaváry Lajos és Makovecz Imre.
87. PMKH FA 31386/9/2000 sz. irat
88. Műemléklap 4. (2000) 9-10:12-13.
89. PMKH FA 31386/10/2000 sz. iratnál. ÁMRK koncepcióterve rajzok nélkül készült.
90. PMKH FA 31386/10/2000 sz. irat. Fejérdy Tamás előterjesztése.
91. PMKH FA 33656/2/2001, 33656/3/2001 sz. iratok; Újpesti Bauplan Kft. szakvéleménye MÉM-MDK T 39898
92. Műemléklap 5. (2001) 1-2:18. Daragó 2001; Mezős 2001; Népszabadság 2001.03.03. 11.
93. PMKH FA 20180/2/2002 sz. irat. Csak két találkozót tartottak.
94. PMKH FA 20180/5/2002 sz. irat
95. PMKH FA 1085/3/2002 sz. irat. MÉM-MDK T 789
96. PMKH FA 20180/6/2002 sz. irat; Bozóki 2002
97. Rabb 2002
98. PMKH FA 20227/4/2003, 20227/7/2203 sz. iratok
99. PMKH FA 686/2004 sz. irat. Deák Zoltán bemutatta a templomtér háromhajós bazilikává történő visszaépítésének üvegfedésekkel kombinált programtervi elképzelését, de emlékeztető nem készült.
100. PMKH FA 450/465/6/2006 sz. irat. A vizsgálatokat Bóna István és Fehér Ildikó végezték. Fehér 2008; Bóna 2010
101. PMKH FA 1505/1/2008 sz. irat. A támfal a Régi-templom u. 1/b. alatti ingatlanon készült. Közben kiderült, hogy az ingatlan tulajdonosa megváltozott és a korábbi megállapodásokat felül kellett vizsgálni.
102. PMKH FA 5441/2/2010 sz. irat és melléklete, PE-06D/OR/435-2/2015, 409-8/2016, 409-17/2016 sz. iratok
103. ICOMOS Híradó (2016) 3:23. Az ICOMOS 2016-ban Zsámbékon tartotta közgyűlését, amit tudományos konferencia követett. A rommal kapcsolatban egy másik konferencia is volt 2017-ben „A kulturális örökségre épülő városfejlesztés” címmel.
104. Mezős 2021; Bozóki 2021 és Kara-Kusler 2022 (Valter Ilona, Fehér Krisztina, Szőke Balázs tanulmányaival).
105. Az előkészítő anyagot a Tripartitum Kft. irányításával készítette számos szakértő, köztük a szerző.
106. A pályázatot a KÖZTI Zrt. nyerte.
107. Valter 2023

A TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉRŐL ÉS A VÁLTOZÓ REKONSTRUKCIÓKRÓL

KUTATÁSTÖRTÉNET, ÉPÍTÉSTÖRTÉNET

A zsámbéki premontrei prépostsági templom felmenő falait szisztematikus falkutatás még nem érintette, eddigi építéstörténeti periodizációja az építészeti műrészletek és a műformák analízise, stíluskritikai vizsgálata alapján készült. Ennek tanulságaként születtek akár egymásnak is ellentmondó elméleti rekonstrukciók. Jelen tanulmányban az eddig megjelent, és a templom építéstörténetét tárgyaló korábbi publikációkban megfogalmazott építéstörténetet/ építéstörténeteket, elméleti rekonstrukciókat igyekeztem bemutatni és tovább árnyalni az oszlopfejeket és lábazatok stílusis elemzésével.

A kutatások irányvonalát lényegében Möller István jelölte ki 1925-ben megjelent cikkében.¹ Möller az általa tervezett és irányított 1899-es helyreállítás és számos helyszíni megfigyelés, egyetemi óra során fogalmazta meg a templom építéstörténetét, melyet rövid összefoglalóban publikált a *Technika* hasábjain. Möller periodizációja szerint az építkezés a XII. század harmadik negyedében indult.² A templom alaprajza, tömegelrendezése ebben, a Möller által késő román korszaknak nevezhető időszakban alakult ki, és a premontrei rendi építőműhely építette. Lényegében megépült az akkor még síkfödéses főhajó, a boltozott mellékhajók (a mellékhajók támpillérei a felmenő falakkal), a mellékszentélyek, és a főapszis félköríves záradékkal. Ezt követően a tatárjárásig tartó időszakban elkészült az északi oldalon a sekrestye a falba épített csigalépcsővel. Az előcsarnok egykorú hatsüveges boltozata alapján a 13. század első negyedére lehet keltezni ezt a periódust.³

A tatárjárást követően, a harmadik építési szakaszban, 1242 és 1246 között, már laikus építőműhely dolgozott a templomon Villard de Honnecourt (valószínűleg 1200-1270) picardiai építész irányításával.⁴ Ekkor emelték meg a tetőszerkezetet, a hosszház léezett fafödeme helyett beboltozták a főhajót és ezzel kapcsolatban támpilléreket építettek a tornyokhoz. Megújították a főapszist, az addigi félköríves záradék helyett poligonális záradékot kapott a szentélyfej. Ekkorra lehet keltezni a nyugati kaput az orom-

zatos előépitménnyel és a jelenleginél jóval nagyobb rózsaaablakot. Stílusváltás is bekövetkezett ebben az időben, a „*körfríz párkányt*” háromkarejös, alávágott profilokkal folytatták és némi pilérátalakítások is történtek a főhajóban.⁵

A negyedik építési korszakot a XIV. század végére, a XV. század elejére lehet keltezni. Egy nagyobb tűzkatasztrófa után újra megemelték a tetőt, mérművessé alakították a rózsaaablakot, és ekkor épült a megsérült északi toronyra az új, alsó részén mérműrácsos, gótikus sisak. Ez utóbbi és a rózsaaablak mérműprofilja alapján az építkezést Möller német iskolának tulajdonította.⁶

Lux Géza mintegy tíz évvel később írt, igen részletes monográfiájában cáfolta Möller periódusokra bontott építéstörténetét, véleménye szerint „*Építési korszakokról nem beszélhetünk, csak azt állapíthatjuk meg, hogy a XIII. század elején elkezdett építkezés évtizedekre elhúzódt*”, amikor „*a régi mesterek közé már az új stílusban dolgozó újabbak vegyültek. A támpillérek e jól kifejlesztett rendszerében már a gót stílus vetítette előre az árnyékát, ez pedig azt jelenti, hogy a templomépítést már nem lehet a XII. század második felére datálnunk, hanem legkorábban a XIII. század első évtizedeire.*”⁷ Ami a támpilléreket illeti „*későbbi hozzáépítésnek a nyomát sehol sem találjuk. Az nem jelent lényegyet, hogy egyes támpillérek néhány kőora a mögöttes fal néhány kősorával nem egyezik.*”⁸

Guzsik Tamás három építési periódusra bontotta az építéstörténetet: az első periódusban, 1220–1225 között a tornyok második emeletéig épült fel a templom, jáki műhelykapcsolatokkal; ezt követően 1225–1241 között bővítették (karzatkapolna), majd a harmadik fázisban ciszterci iskolázottságú mesterek folytatták.⁹ Viszont: „*Komoly okunk van feltételezni, hogy az építkezést abbahagyták anélkül, hogy a templom teljesen elkészült volna. Egyes részletek bizonyítják, hogy ezeket a »befejező« munkákat lassú ütemben, folyamatosan végezték el (tehát már a fenn tartási építés periódusában).*”¹⁰

Marosi Ernő az egyes műrészletek stílustörténeti besorolásában látja az építéstörténet felfejtésének lehetőségét, jóllehet nem elhanyagolható szempont: „*a korábban elkészült kőfaragványok elhelyezésének esetlegessége, ez*

1. kép Sztehló Ottó rekonstrukciója a templomról, 1922.
(MÉM-MDK T 17850)

*különösen nyilvánvaló a tornyok ívsoros párkányainak, lizénáinak és támpilléreinek állandóan változó kapcsolatai esetében. Ezért a formai meg-nem-feleléseket nemcsak tervváltozások jelként interpretálhatjuk.*¹¹

Marosi szerint a stílusváltás, illetve a műhelyváltás nem jelent szükség szerint periódusváltást (l. Lux Géza), és a váltásnak egyik kulcspontja a déli mellékszentély és a mellékhajó kapcsolata. „Itt a belsőben nyilvánvaló az ellentét a félkupolával fedett apszis és a félköríves diadalív előtt található csúcsíves homlokív között.”¹² Így a főhajó és a mellékhajó boltozása előtt tervváltozásnak kellett bekövetkeznie. Tovább folytatva, a déli melléksíszis vállpárkányának indás-palmettás ornamentikája összefügg a déli mellékhajó hasonló fejezetornamentikájával, ehhez a stíluskörhöz csatlakozik az északi mellékszentély diadalív alatti fejezetornamentikája. A pillérformák a mellékszentélyekkel azonos fázisban gyökereznek. A stílusváltás legjobban a hosszhoz pillértípusaihoz képest a karzat nyolcszögből képzett, csúcsívtagokkal kötegelt sarokpilléreinél ragadható meg, mely a karzat bordás keresztboltozatát (Marosinál hatsüveges boltozatát) hordta. Ennek a fázisnak ugyan ellentmondani látszik a karzatalj hatsüveges boltozatának szalagbordája, de „az ott alkalmazott szalagbordát, mint formai variáns nagyobb terhelést viselő

alsó épületrészekben nem ritkaság.”¹³ Marosi megállapításával ellentétben valójában a karzatalj bordái is tagozottak, vélhetően csúcsívtagsak lehettek, de az orrtagjukat levésték, (l. lejjebb) és utóbb ennek a formai utánzata készült el a karzatalj többperiódusú rekonstrukciója során. Továbbá, a karzat nyugati fala a rózsablakkal a karzat boltozatával együtt épült, az ehhez a fázishoz köthető stílust jól reprezentálják az ormfalhoz tartozó – Lux kifejezésével élve – „oszlopkák” indás-karéjos leveles fejezet- és konzolornamensei, amelyek viszont a főhajó sárkányos fejezetének növényi díszítésével hozhatók összefüggésbe. Következésképpen „a főszentély épületét és a boltozati periódust, vele együtt a főhajó felső falainak építését is ugyanannak az építési kampánynak a részeként foghatjuk fel. A váltásnak a mellékszentélyek megépítése után, de még a mellékhajók boltozatának elkezdése előtt kellett bekövetkeznie.”¹⁴

A REKONSTRUKCIÓKRÓL

A zsámbéki templomra vonatkozó elméleti rekonstrukciók vázlatoszerű áttekintéséhez kiindulási pontként a nyugati rózsablak és nyugati kapu kínálkozik, lévén, hogy ezek rekonstrukciója a legváltakozóbb. A XIII. századi nyugati rózsablak hengertagjának kívül két eleme maradt csak meg teljes épségben a többi kölemlről a hengertag lehasadt. A belsőben ugyanebből lényegesen több van. A kváderkövekkel történő gótikus, XV. századi beszűkítéskor még egy homorlatokkal tagolt, XIII. századi belső gyűrű néhány lehasadt eleme, illetve a gótikus, üvegfalccal ellátott mérművek csontjai vannak eredeti helyükön. A nyugati kaput egy késő középkori tűz tette tönkre. Belsőtagozatai lehasadtak, csak a bélletoszlopokhoz tartozó falsarkok éltek túl a tüzet, a kapu alsó zónáját utólagosan levésték; fejezet, fejlemez, lábazat gyakorlatilag nem maradt. A béllet hengeres tagozatai kisebb-nagyobb károkat szenvedve csak a timpanon északi oldalán értelmezhetők. A timpanon megmaradt részét félkörös, karéjos sáv kereteli, ívmező domborműnek nincs nyoma.

Ami ezek rekonstrukciós megjelenítését illeti Sztehló Ottó 1922-es színezett tusráján¹⁵ (1. kép) például, annak ellenére, hogy a rózsablak orrtagos háromkaréjos mérműveinek jelentős része még ma is *in situ* látható, korai gótikus, félkörös, karéjos mérművek jelennek meg. Hozzá kell tenni, hogy az egész rekonstrukciót egyfajta játékos romantika lengi át, jóllehet a környező házak

Sztehlo korát tükrözik. Minden valószínűség szerint ennek tudható be az északi tornyon a kissé a XIII. századi gótikus szoborbalдахinokra emlékeztető, oromfalas, ikerablakos oromzatsor az *in situ* vakmértűműves gótikus toronymellvéd helyén. Sztehlónál a nyugati kapu Maestas Domini ábrázolással a timpanonban (az eredeti karéjos díszítés nélkül), leginkább a jáki nyugati kapuról veszi a mintát, noha a kapu ívmező teljes tagozatsora hengertagokkal és homorlatokkal szintén megmaradt. Hasonló romantikus díszítőkedv jellemzi a mellékhajók támpilléreinek oromzatos lezárását. A kapurizalitot és lépcsőtornyot lezáró párkányzat szintén a fikció birodalmába tartozik.

Möller István rekonstrukciós tusrájai ezzel szemben az eredeti műformák felmérésén alapulnak, így a rózsaablak esetében is, ahol a kiszekesztett mérművek egy küllős szerkezethez kapcsolódnak középgyűrűvel.¹⁶ Ez utóbbi küllős megoldás viszont szintén fikciónak tűnik, abból a szempontból legalábbis, hogy Lux Géza 1939-es rekonstrukcióján egy másik alternatívát kínál a rózsaablak XV. századi állapotára.¹⁷ A rekonstrukció itt is felmérésen alapul, viszont Lux elhagyja a küllőket és a mérműcsomokok végére egy-egy lilíomos lezárást helyez. Ez a rózsaablak jelenik meg Lux Géza, a kolostor és a templom nyugati homlokzatát ábrázoló publikált rekonstruktív rajzán is.¹⁸ A kolostorépületek alaprajza *Lux Kálmán* ásatásából akkor jórészt ismert volt, Lux Géza tömegrekonstrukciója nagyon is elméleti: az ábrázolt keresztosztós ablakokhoz jelenleg sincs kőfaragvány, az északi szárnyon és az emeletes nyugati szárny északi oldalán olyan kapcsolt mérműves ikerablakok jelennek meg, amilyent a lékai várban találunk. Jelesül a belső kaputorony homlokzatán, melyet Möller teljesen szabadon tervezett, korábban itt nem ilyen ablak volt. Ezek a rekonstrukciós rajzok azonban nem a kiépítés szándékával készültek, talán még Mölleré sem.

Möller elképzelését egyébiránt XIII. századi nyugati rózsaablakról és a nyugati kapuról tükrözhetnék a Lehel téri templom megfelelő nyílásai, ha a Lehel téri templom nyugati homlokzata a zsámbéki szó szerinti rekonstrukciója lenne. A Lehel téri rózsaablaknak inkább, úgy tűnik, a Mantes-i székeséptáplani templom nyugati rózsaablaka szolgálhatott előképül, azzal a különbséggel, hogy ott a mérműoszlopok mérműrács-hoz kapcsolódnak, a Lehel téren maguk a kis oszlopok alkotják a mérműveket és ezek kapcsolódnak karéjos elemekhez. A Lehel téri nyugati kapu is a zsámbéki kapunak egy redukált változata, nem annak rekonstruktív kiépítése.

2. kép A déli diadalív fejezet kelet felől.
(Szerző felvétele)

Zsámbék helyreállító építész *Sedlmayr János* 2000-ben publikálta rekonstrukciós elképzelését¹⁹ a templom és a déli kolostorszárnny XIII. századi állapotáról. Itt a hatalmas méretű rózsaablak esetében a küllős szerkezeten túl konkrét műforma nem jelenik meg, mintegy jelezve, hogy a korai rózsaablak belső szerkezetéről valószínűsíthető, hogy (Esztergom mintájára) küllős szerkezetű volt, és az is, hogy egyáltalán megépült. Mindenesetre kőfaragvány ekkor még nem volt, amely támpontul szolgálhatott volna a rekonstrukcióhoz, Sedlmayr a valószínűt rekonstruálta tehát, miként a nyugati kapu esetében, ahol azért több támpont volt, ahogyan a főhajó északi ablakainál is. Az északi mellékhajó körablakait továbbá (már ha voltak) a kerengő félnyereg teteje valószínűsíti, tekintve, hogy a déli mellékhajó tölcserbélletes ablakai ide nem értek volna el. Az elméleti rekonstrukció ugyanakkor fontos kutatási módszer a romfalak, töredékes műformák értelmezéséhez, egy adott épület megismeréséhez, ahogyan ezt Sedlmayr János is megjegyezte: „Végül szeretnék mindenkit arra buzdítani, hogy az elvi rekonstrukció megszerkesztését és közlését minél többen vállalják. Nem szabad(na) attól félnünk, hogy e rajzi rekonstrukciók támadhatók. A tudományos feldolgozást ez még akkor is elősegíti, ha hipotézisünket mások vitatják; a rekonstrukció szintézise általában csak több lépcsőben, több szakember munkája révén alakulhat ki. Az elvi rekonstrukció megrajzolása csupán akkor lenne veszélyes, ha ennek alapján folyna a helyreállítás. Ettől azonban szintén nem kell tartanunk, a kiegészítésekben ugyanis a műemlék-helyreállítási elveknek kell érvényesülniük, amelyek bizonytalan rekonstrukciót nem engednek meg.”²⁰

ÉPÍTÉSTÖRTÉNET, MŰFORMÁK

Ami a templom faragott műrészeleinek, tagozatoknak és oszlopfejezeteknek a stílustörténeti besorolását és így a templom építéstörténetének ilyen szempontú felfejtését illeti, a helyzet, úgy tűnik, kissé bonyolultabb, mint a falszővet esetében, bár ez utóbbit egy jövőendő falkutatásnak lesz a feladata tisztázni. A fejezettípusok és oszlopfejezet ornamentika szempontjából legalább három stílusréteget lehet szétválasztani, ezek azonban sem műformák, sem idő tekintetében nincsenek túlzottan távol egymástól. Ráadásul a stíluskülönbségek olykor egy fejezeten belül is megfigyelhetők, így például a diadalív déli falpillérfője esetében, ahol a féloszlop két félből összeillesztett fejezete két stílusréteget képvisel: a nyugati félfejezet növényi díszítése a korai gótikus fejezetornamentika korábbi bimbós stádiumát, a keleti félfejezet a gótika a fejezeteket naturalisabb levelekkel elborító stádiumát képviseli. (2. kép) Hasonló a helyzet a lábazatok tekintetében is, így például a karzat falpilléreinél, a karzat oldaltereinél, ahol a nyolcszögből képzett pillérmaghoz csúcsív keresztmetszetű háromnegyedoszlopok csatlakoznak. Ezeknél a falpilléreknél míg a fejezetek, akár a sárkányos, akár a bimbós kehelyfejezetek esetében finom, részletező faragással lettek kialakítva, addig a falpillérhez tartozó lábazatok tömörszerű kialakítása egészen más műformát képvisel, mint a szentélyeknél megjelenő klasszikus gótika formavilágát idéző attikai lábazatok.²¹ Zsámbék esetében emiatt is nehéz a fejezetek/lábazatok alapján konzisztens építéstörténetet írni, lévén, hogy a profilsablonokkal dolgozó műhely által meghatározott építésmenet

nem minden esetben haladt párhuzamosan azokkal a kőfaragókkal, akik a finomabb részleteket, így az oszlopfejezeteket is faragták. A templomban megjelenő reprezentáns műformákat, a fejezetek stílusát több különböző tanultságú és tehetségű kőfaragó munkája határozta meg, a megvalósult művek a motívumok eredete, átvételének módja tekintetében is különböznek egymástól, az eltérő formai jegyek nyilván ennek is köszönhetők. (3. kép)

Külön csoportot alkotnak a karéjos rátétlevelekkel díszített bimbós kehelyfejezetek. Ez a típus kizárólag a mellékszentélyek belső, bélétezett háromnegyedoszlopait koronázza. Az északi fejezetsor²² karcsú, erősen megnyúlt kelyhét kétsoros, középen vájatolt sáslevelek díszítik, a kelyhek peremét is karéjos levélsor tagolja. A déli mellékszentély kissé zömökebb fejezetei esetében a levelek plasztikusabbak, mélyebben vájatoltak, és vékony szárból szökkenő hármassás levelek támasztják a kihajló felső sásleveleket, valamint a fejezet alsó részét oldalra hajló, szintén mélyebben vájatolt hatkaréjos levelek díszítik. Az északi mellékszentély déli fejezetsor belső fejezetén guggoló köpenyes, ruháját övvel összefogó alaknak (4. kép) nincs megfelelője máshol.

Szintén külön csoportot alkotnak a sárkányos fejezetek, és ide sorolhatók az indás-palmettás faragványok is. Így a déli gádorfal sárkányos fejezetkompozíciója (5. kép), a nyugati oromfalat két oldalról támasztó kis oszlopok fejezete,²³ és talán a konzolja, a szentély előtti boltszakasz záróköve²⁴ a kőtárban őrzött két rózsaaablak elem,²⁵ egy figurális oszlopfejezet szintén a kőtárból (6. kép), valamint egy köelem profilmegállítással

3. kép A déli mellékható középső falpillér fejezete.
(Szerző felvétele)

4. kép Az északi mellékszentély déli fejezete.
(Fotó: Bíró László)

szintén a kőtárból.²⁶ Úgy tűnik, ezektől eltérő, más forma- és stílusvilágot képvisel a nyugati karzat déli, sárkányos fejezete.²⁷ A gádorfal hármas falpillér kötegét koronázó fejezetzónát fríz-szerűen takarja a jelentős aláfaragásokkal készült indás-leveles díszítés. Középen két összehurkolódott nyakú sárkány,²⁸ mindkettőnek jelentős nyelve a saját hátára lóg, szemük enyhén kidomborodik, a szem alatt párhuzamos ráncokkal az orrukig, ami a szájvégeknél kissé kidudorodik. Az állatok testének felületképzése az átlagos középkori madarábrázolásoknak megfelelő: a nyakakat háromszög alakú csúcsos, – amennyire ki-vehető – fúróval kialakított pikkelyek (a madaraknál nyilván tollak), a szárnyakat lépcsőzetes, párhuzamos redők tagolják. Az előbbi csak a nyugati sárkánypárnál maradt meg.

A fejezetet művészettörténet írásunk hagyományosan az óbudai vár sárkányokkal díszített kapuzatának sárkányaival hozza összefüggésbe, hol szorosabb, hol lazább szállal.²⁹

Ugyanakkor azonban úgy tűnik, hogy a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött, Óbudáról származó kapubéllet sarokelem összefonódó sárkányai részletképzésükben gyökeresen mások, mint a zsámbéki gádorfal sárkányai. Az óbudai-val ellentétben a zsámbéki sárkányoknak nincs ornyergük, az (egyébként kissé nyújtottabb) szemek alatti redők ehelyett felfutnak az orra, a nyakakat, ellentétben Zsámbékkal nem tagolják pikkelyek, hanem csak laposan vájatoltak. Óbudán a fejeknél a nyakakat némi szőrzet borítja, Zsámbékon nem, és itt hiányzik a sárkánynyakak pikkelyezése is. Óbudán a szárnyakat borítják háromszög pikkelyek, Zsámbékon a nyakat és még lehetne sorolni. Mindenesetre az egész zsámbéki

fejezet könnyed, szinte csipkeszerű aláfaragása, áttört inda- és levélvezetése hiányzik mindkét óbudai sárkányos tagozatról. Az már csak apró bája a zsámbéki fejezetnek az óbudai bélletsárkányokkal szemben, hogy nem saját hátukba harapnak, hanem kilógó nyelvükkel demonstrálják retentő mivoltukat. Mindamellet az óbudai kapurészlet, a függőleges tagozatként felvezetett attikai lábazatával, a lábazat ívben visszametszett, szegmensívű párnatagjával erősen kapcsolódik a mellékszentélyek lábazati megoldásához.³⁰ A zsámbéki gádorfal-fejezet keleti részén az indába rejtőzött sárkányalak mellett és a falra metsződve a déli örvénylő indás fejezetcsoport (ld. lejjebb) háromágú, indaszára hurkolódó motívuma köszön vissza, miként hasonló motívum, jelentősebb aláfaragással díszíti egy óbudai ajtó-béllet lábazati réteggöved, amit ma már csak fotóról tanulmányozhatunk.³¹

A sárkányos fejezethez hasonlóan jelentősen aláfaragott indákról fakadó szőlőfürtök díszítik az oromfal északi sarkát támasztó kis oszlop fejezetét,³² viszont a vízszintesen kihajló indáról itt a szőlőfürtök mellett egészen másképp formált, hegyes végű, ötszirmú levelek fakadnak, peremvájatolva, középen kiemelkedő gerinccel. Úgy tűnik, ez a levéltípus csak itt, a nyugati homlokzaton fordul elő a templom ornamentális flórájában és a vékonyabb lemezekből és keskeny pálcából álló fejlemez is csak itt, az északi fejezetnél fellelhető; jelenleg a kőtárban sincs hasonló. A homlok-

5. kép A gádorfal sárkányos fejezete.
(Szerző felvétele)

6. kép Indába harapó szörnyes fejezet.
(Fotó: Hack Róbert)

oldalát díszítő többszirmú, karéjos, erős középrekkel faragott levelek nagy vonalakban megfelelnek a szemközti oromsarkot alátámasztó oszlopfejezet leveleinek. Ez a fejezet lényegesen roncsoltabb állapotban maradt ránk. Homlokoldalát itt nem középpindáról fakadó levelek tagolják, hanem hajladozó indáról fakadó, fűrt lyukakkal díszített karéjos szirmú szőlőlevelek, plasztikus középpérrel, a fejezet sarkán szőlőfürttel. Viszont szemben az északi párjával, az oromzat vállpárkánya alatt itt hiányzik a fejezet fölött a fejlemez, a fejezet fölött csak az oromfal tagozatai fordulnak.

Szintén ebbe a stíluskörbe sorolható még a déli fejezet alatti rotáló, bimbós végű levelekkel díszített konzol, vagy a már említett zárókő, örvénylő indáról fakadó háromkaréjos levelekkel.³³

A déli gádorfal sárkányos fejezetén a mindent beborító indák és háromkaréjos levelek között nem bújnak meg szőlőfürtök, vagy gyümölcsfűzér, ellentétben az ugyanebbe a stíluskörbe sorolható, de kissé vaskosabb indákkal, és kissé kevésbé aláfaragva megformált két rózsabla elemmel (7. kép), melyek a kolostor kőtárában vannak.

A falszövetből és a sokszor több stílusréteget is képviselő műformákból, tagozatokból kiol-

vashatóan a templom kirajzolódó építésmenetén talán nagy vonalakban felvázolható és egy szisztematikusan elvégzett falkutatás és habarcsvizsgálat után tovább árnyalható. Most mindenesetre úgy tűnik, hogy a templom és a kolostor (a pincék most ebben az esetben nem relevánsak) fennmaradt részleteiből a sekrestye és talán a keleti mellékszentélyek épültek legkorábban. A sekrestye műrészei: a sarokpillér, és annak tömbszerű, poligonális fejezete,³⁴ attikai típusú, de vaskosabb lábazata, valamint élszedett szalagbordája kissé archaikusnak tűnik a templom egyéb pontjain megjelenő lényegesen gazdagabban tagolt, illetve díszített műformákhoz képest. Kivételként ugyanakkor megjegyezhető, hogy a diadalív két oldalán a boltozati bordákat és a homlokívet tartó mindkét faloszlop tagozatok nélküli, poligonális fejezete³⁵ formailag megfelel a sekrestye magmaradt falpillér fejezeteinek. A váltást a keleti épületrészek esetében hagyományosan a déli mellékszentély félköríves diadalíve és a déli mellékhajó csúcsíves homlokíve anomáliájának alapján szokás kijelölni,³⁶ és így a főszentély, (most eltekintve a diadalív melletti falsíkváltástól)³⁷ már a következő építési kampány produktuma lehet. Ugyanakkor a déli mellékszentély örvénylő indás fríze a déli pillérsor

7. kép Rózsabla két eleme. (Fotó: Hack Róbert)

D2 pillérének fejezetére, és a déli gádorfal sárkányos fejezetének keleti oldalára reflektál.³⁸ Azért megjegyzendő, mint az a diadalív kétstílusú fejezetéből is kiderül, ez nem feltétlenül biztos építéstörténeti támpont, és újra csak hangsúlyozandó, hogy a profilsablonokkal dolgozó műhely által meghatározott építésmenet, nem minden esetben haladt párhuzamosan azokkal a kőfaragókkal, akik a finomabb részleteket, így az oszlopfejezeteket is faragták, akár előre is. A főszentély külső homlokzati díszítésmódja a vakarkádokkal, az azokból lenyúló lizénákkal, és a mindezekkel alkotott tükrös ablakkereteléssel mindenesetre nem tűnik archaikusabbnak a déli mellékszentély megfelelő tagolásánál. Az talán jelenthet némi váltást a főszentély építésmenetében, hogy a gazdagon tagolt lándzsaablak fölötti, szintén gazdagon tagolt körablak lényegesen szélesebb, mint a lándzsaablak, és a belsőben a bélletének külső tagozata ráametsződik a szentély átlósbordájára, illetve a külső homlokzaton a szentély saroktámpillérét is vissza kellett lépcsőzni a szélesebb körablak miatt.³⁹

Végezetül ami a templom építésének kezdetét és a XIII. századi építési periódusait illeti, Möller szerint a XII. század harmadik negyedében kezdték az építkezést,⁴⁰ majd a tatárjárásig tartó időszakban folytatták, az előcsarnok ekkor épült hatsüveges boltozata alapján ezt a periódust a XIII. század első negyedére lehet keltezni.⁴¹ A tatárjárást követően, a harmadik építési periódusban, 1242 és 1246 között emelték meg a tetőszerkezetet, a hosszház leégett fáfödeme helyett beboltozták a főhajót és ezzel kapcsolatban támpilléreket építettek a tornyokhoz.

Möller véleményével ellentétben Lux keltezése szerint a XIII. század elején elkezdett építkezés évtizedekre elhúzódott és semmi sem indokolta, az építés kezdetének a XII. századi keltezését.

Guzsik Tamás viszont három építési periódusra bontotta az építéstörténetet: az első periódusban, 1220–1225 között, ezt követően 1225–1241 között bővítették (karzatkápolna), majd a harmadik fázisban ciszterci iskolázottságú mesterek folytatták,⁴² továbbá a templom befejezetlen maradt a XIII. században.⁴³

A fent leírt műformák, a fejezetornamentika stílusjegyei és a lábazati megoldások alapján a kutatás jelen stádiumában a templomot a XIII. század első harmadára, a következő harmad első felére lehet keltezni, és a műrészletek az Óbuda, Buda⁴⁴, Pilisszentkereszt, Ipolyság stíluskörébe utalják, hol lazább, hol szorosabb szálakkal.

HIVATKOZÁSOK

- Bozóki 2023
 Bozóki Lajos: Adalékok a templom építéstörténetéhez a falszöveget kutatása és a műformák alapján. In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet Isten” A zsámbéki premontrei templom és kolostor története. Budapest, 2023. 489–510.
 Guzsik 1977
 Guzsik Tamás: Műemlékvédelem Zsámbékon. *Építés-Építészettudomány* 9 (1977) 2-3:229–246.
 Guzsik 1979
 Guzsik Tamás: Die Werkstattbeziehungen der romanischen Kirche am Zsámbék. *Alba Regia* 17 (1976) 147–153.
 Havasi 2015a
 Havasi Krisztina: A Boldogasszony-plébániatemplom épülete IV. Béla király korában. In: Mátyás-templom. *A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Budapest, 2015. 68–79., 110.
 Havasi 2015b.
 Havasi Krisztina: A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi óbudai rezidencia művészettörténeti helyéhez. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Szerk.: Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015. 406–469.
 Kriszt 2000
 Kriszt György: *Hajdanvolt Magyarország: jelen és múlt*. Budapest, 2000. 37.
 Lux 1939
 Lux Géza: *A zsámbéki templomrom*. Budapest, 1939.
 Marosi 1996
 Marosi Ernő: A zsámbéki kolostorromok. A struktúra analizésének kísérlete. *Magyar Műemlékvédelem* 10 (1996) 59–76.
 MÉM-MDK T
 Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár
 Möller 1925
 Möller István: A zsámbéki templom. *Technika* 6 (1925) 69–78.
 Rostás 2002
 Rostás Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén. *Műemlékvédelmi Szemle* 10 (2000) 1-2:5–50.
 Rostás 2006
 Rostás Tibor: Eine kleine „Drakologie”. Die Ornamentik der Tišnover Porta Coeli und Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60 (2006) 349–366.
 Sedlmayr 1999
 Sedlmayr János: Elpusztult épületek elvi rekonstrukcióiról. *Műemlékvédelmi Szemle* 9 (1999) 1-2:64.
 Valter 1991
 Valter Ilona: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei templomban. *Műemlékvédelmi Szemle* 1 (1991) 2:24–28.

Valter 2023

Valter Ilona: „*Tekintsd e művet Isten*” *A zsámbéki premontrai templom és kolostor története*. Budapest, 2023.

JEGYZETEK

1. Möller 1925 69–78.
2. Uo. 69.
3. Uo. 72.
4. Uo. 73.
5. Uo. 71.
6. Uo. 74.
7. Lux 1939 46.
8. Uo. 72.
9. Guzsik 1979 147.
10. Guzsik 1977 229.
11. Marosi 1996 72.
12. Uo. 72.
13. Uo. 72.
14. Uo. 73.
15. MÉM-MDK T 17850
16. MÉM-MDK T 5678
17. MÉM-MDK T 8750
18. Lux 1939 45.
19. Kriszt 2000 37.
20. Sedlmayr 1999
21. Bozóki 2023 509. V. képtábla 8. kép
22. Bozóki 2023 508. IV. képtábla 7. kép
23. Valter 2023 509. V. képtábla 6. kép
24. Valter 2023 VI. képtábla 5. kép
25. Bozóki 2023 510. VI. képtábla 3. kép
26. Bozóki 2023 509. VI. képtábla 7. kép
27. Bozóki 2023 503. és VI. képtábla 1. kép
28. Bozóki 2023 509. VI. képtábla 5. kép
29. Marosi 1996 71.; Rostás 2002 9.; Havasi 2015b 451.
30. Bozóki 2023 509. V. képtábla 8. kép; Havasi 2015b 451.
31. Havasi 2015b 411. 5. ábra
32. Bozóki 2023 509. V. képtábla 6. kép
33. Bozóki 2023 510. VI. képtábla 6. kép
34. Bozóki 2023 508. IV. képtábla 5. kép
35. Bozóki 2023 508. IV. képtábla 4. kép
36. Marosi 1996 72.
37. Bozóki 2023 495.
38. Bozóki 2023 507. III. képtábla 7. kép
39. Bozóki 2023 497. II. képtábla 5–6. kép
40. Uo., 69.
41. Uo., 72
42. Guzsik 1979 147.
43. Guzsik 1977 229.
44. Havasi 2015a 110., Kat. 3.16.c., 3.16.d.

AZ ÖREGTEPLOM RAJZI ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJÁNAK MUNKAFOLYAMATA

A zsámbéki premontrei apátság épületegyüttesének rajzi elméleti rekonstrukciójával *Valter Ilona* az apátságról írt monográfiája kapcsán kezdttem foglalkozni.¹ A kötetben az épületegyüttes építési periódusainak rajzi elméleti rekonstrukcióját és építéstörténetét írásban is bemutatthattam.² Jelen tanulmányban – terjedelmi korlátok miatt – csak a feltárt és a még részben álló templomok rekonstrukciójának kérdésével foglalkozom.

BEVEZETÉS

Az elméleti rekonstrukció elsődleges forrása *Vajda József* és *Győrffy Ilona* (Fotogrammetria Kft. Műemléki és Régészeti Mérnöki Dokumentációs Iroda) által szerkesztett fotogrammetriai felmérés volt. Ez alapján készült az épület számítógépes modellje. Ez a felmérési módszer a 2000-es években elérhető legjobb műemléki dokumentációs eljárás volt, amelynek minősége a mai elvárások szerint is kiemelkedő.

Az épület felmérési rajzai az ortogonálisan felvett fényképek CAD alapú ábrázolásával készültek. A felmérési rajzokat Valter Ilona biztosította a számomra PDF formátumban, amely a részletek tekintetében is megfelelő nagyítási lehetőséget biztosított. Az épület modelljét szinte kizárólag ezek alapján a felmérések alapján készítettem.

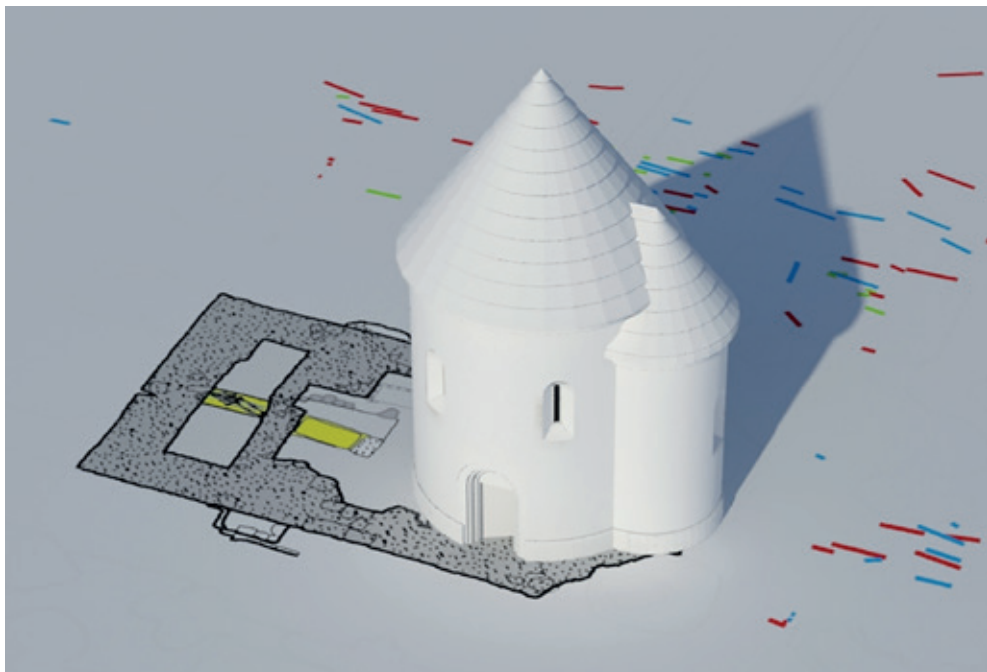
A dokumentációs anyag hiányossága, hogy nem tartalmaz az épületszerkezetek profiljáról mérőleges metszeteket. Ott jelennek csak meg ortogonális metszetű profilok, ahol a keresztmetszetek elválnak ilyen részeket. A profilok pontos mérése többnyire nem megoldható a rajzok alapján. A kőszerkezetek profiljának meghatározását több forrásból végeztem. Elsődlegesen *Möller István* és *Lux Géza* felmérési rajzait használtam, melyeket a zsámbéki kőtárban igyekeztem manuálisan is ellenőrizni. A későbbiekben megkaptam *Fehér Krisztina* (BME Építéstörténeti és Műemléki Tanszék) 3D fotogrammetria technikával készített digitális felméréseit és a kőtár katalógusának előzetes változatát.³ Ennek használatával tudtam a kőfaragványok profiljait ellenőrizni, illetve korrigálni. Egy ilyen típusú munkához a legideálisabb megoldást ezek a kőfelmérések jelenthetik. A modellezés után kaptam meg *Fekete Attila* (Photo.

metric Mérnöki Szolgáltató Kft.) lézerszkenneres nagyléptékű felmérését. Ennek segítségével készítettem el az épület tágabb környezetének terepmodelljét. A pontfelhő alapú állományból generált háromszög poligonokból felépülő – „mesh állományt” – CAD alapú modellt tudtam használni a tágabb terepmodell elkészítésére. A templomrom poligonhálója az általam korábban felépített CAD modell ellenőrzésére alkalmas volt. A pontfelhő léptéke alapján a finomabb részletek tisztázására azonban nem használható. Ehhez lényegesen jobb eredményt lehet elérni a 3D fotogrammetria technikával készült, egy-egy kőfaragványra koncentrált felmérésekkel. A jelenlegi dokumentáció egyik hiányossága, hogy a romba beépített, *in situ*, finomabb kidolgozású kőfaragványok, oszlopfők, ornamentális díszítések dokumentációja még nem készült el.

AZ ÁRPÁDKORI KÖRTEPLOM

Arra, hogy az épület egészen a XI. századig viszszaemenőleg előzményekkel rendelkezik a legbiztosabb forrásunk a körülötte elhelyezkedő temető. Az ásatások során feltárt sírok pontosan datálhatóan megadják, hogy az apátsági templom előzményeként már állt itt egy épület. Ennek az épületnek rendkívül kevés régészeti nyomát ismerjük. Tulajdonképpen az első templomot követően felépült második templom apszisának alapozásában azonosítható volt egy körseggmens alakú falmaradvány, amely egy nagyobb körív szakasz északkeleti szegmensként határozható meg. Ennek az épületnek a többi alapfalát a későbbi épület alapfalai, valamint a templomon belüli temetkezések teljesen elpusztították. Az azonosítható falszakaszt a későbbi templom alapozásának északkeleti belső oldalán hagyták meg, ahol a fal vastagításaként jelentkezett, továbbbi szakaszai az apszis alapozásának falazatában lehetnek. A falcsomok a régészeti adok alapján határozottan ívelt vonalú.⁴

A körülötte elhelyezkedő, a későbbiek során ugyancsak roncsolt temetkezések egy, az ívszakaszra szerkeszthető kör középpontjától azonos távolságban azonosíthatóak, kijelölve ezzel az egykori épület hozzávetőleges kiterjedését. A ki-szerkeszthető körív mintegy hat és fél méter külső

1. kép Az Árpád kori körtemplom pozíciója a temető felmérési rajzán. (Rekonstrukció: Szőke Balázs)

átmérőjű. Ezzel a nagysággal jól illeszkedik az Árpád-korban épített körtemplomok méretéhez.⁵

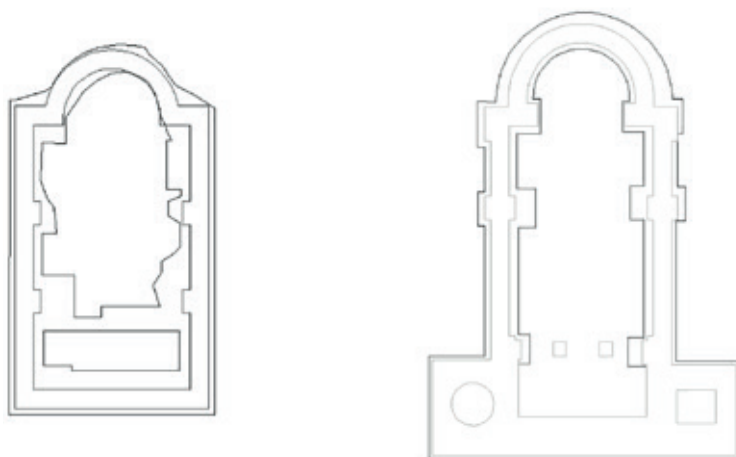
A rajzi elméleti rekonstrukciónak ez az egyetlen olyan eleme, amely régészeti adatokra támaszkodik. Az épület bemutatásához az Árpád-kori körtemplomok átlagos méreteit vettem figyelembe, a lehető legminimálisabb részletezettséggel. A részleteket – mint a déli kapu, párkányzat, bélletes, félköríves záródású ablakok – más korabeli körtemplomok nyomán alakítottam ki. A méretezéshez elsősorban a kőből épült fennálló falazattal álló körtemplomok, például Öskü és Hidegség, méreteit vettem alapul. Nem használtam olyan részleteket, amelyek nem feltétlenül szükségesek az épület karakterének bemutatásához. A rajzi rekonstrukció kizárólag illusztrációs jellegű, megfelelő képet ad a szélesebb közönség számára az épület egykori formájáról, méretéről és elhelyezkedéséről. (1. kép)

A MÁSODIK TEMPLOM

Zsámbék második temploma az előbb bemutatott körtemplom helyén épült fel, magába foglalva keleti felének alapozásából néhány részletet. Az

épület földesúri magánegyházként azonosítható. A régészeti kutatások alapján alaprajzában jól ismert, alapozása szinte teljességében megmaradt. Ennek oka, hogy a későbbi bazilika főhajójának pilléreit a templom hosszfalaira építették fel. Alaprajzi jellegzetessége az épületnek, hogy a nyugati oldalon karzatalapozás látható, oldalait kívül és belül egyaránt vastagabb falpillérek – lizénák – tagolták.⁶

A második templom keletkezési körülményei ismertek, hiszen ez az épület a Franciaországból Magyarországra érkező, hazánkban a Smaragd nemzetségben tovább élő előkelők magánegyház alapításához köthető.⁷ Egységes, viszonylag gyorsan kivitelezett épület lehetett. Nem csak építetői, hanem feltehetőleg építői is Franciaország délnyugati területéről érkezettek. Az épületnek térben és időben nagyon közeli párhuzama állt Kánán, ahol szintén régészeti feltárásból ismerjük az egykori épületegyüttest.⁸ Kánán a templom szintén magánegyház volt, és a hozzá épített apátság épülete – hasonlóan Zsámbékhoz – később jött létre.⁹ Kánán nemcsak az alapfalak maradtak fenn, hanem a felmenő falak bizonyos részletei és több kőfaragvány is ismert.

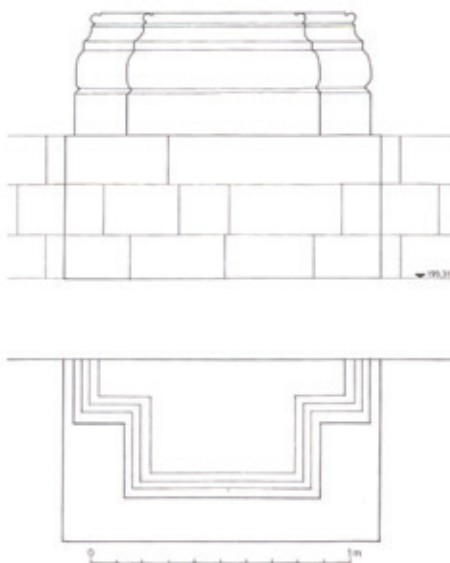
2. kép Zsámbék és Kána templomának léptékhelyes összehasonlító alaprajza. (Rajz: Szőke Balázs)

A zsámbéki templom épületének rajzi elméleti rekonstrukciójánál elsősorban a kánai apátság megfigyelhető részleteire támaszkodhattam. A két templom alaprajzának összevetése gyakorlatilag azonos épülettípust mutat.¹⁰ A kánai apátságról korábban is készültek rajzi elméleti rekonstrukciók. Az ott bemutatott épülettípus sokban megfelel annak az elképzelésnek, amelyet a zsámbéki épületről kialakítottam, azonban a délnyugat-franciaországi, korabeli építészeti példák tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a belső falpillérek nemcsak hevederíveket hordoztak, hanem a dongaboltozat erősítésére szolgálhattak.¹¹ A kiserkeszthető épületszerkezetek alapján egységes, fiókok nélküli, de hevederekkel erősített, enyhén csúcsíves, esetleg félköríves dongaboltozatok lehettek. Az ilyen típusú épületekre számos példát találunk a dél- és nyugat-franciaországi régiókban.¹²

A második templom rajzi elméleti rekonstrukciója során az épület falait a régészetileg feltárt alapfalakra szerkesztettem fel. A felmenő falak pozíciójának meghatározásánál a falvastagság kijelölésénél, illetve a lábazat méretezésénél a Kánán *in situ* régészeti feltárásból megismerhető adatokat vettem figyelembe.¹³ Az így felépített külső és belső lizénák által tagolt falszerkezet a franciaországi analógiák rajzi felméréseinek összevetése alapján alkalmas arra, hogy dongaboltozatot viseljen további támpilléres megtámasztás nélkül.

Kánán a belső falpillérek lábazata *in situ* megtalálható, a zsámbéki elméleti rekonstrukciónál közvetlenül használtam fel ennek a kőfarag-

ványnak az adatait, hiszen pozíciója, mérete megegyezik a zsámbéki temploméval. Ugyanígy a kánai apátság templomának a karzat-oszlop töredékét is fel tudtam használni a zsámbéki karzat rajzi rekonstrukciójánál. Zsámbékon ugyanilyen szituációban áll a nyugati oldalon az egykori karzat alapozása. A további felmenő falszerkezetek-

3. kép Kána, a feltárt falpillér lábazat felmérése. H. Gyürky Katalin, 1996.

4. kép: A zsámbéki magánegyház belső tere nyugat felé. (Rajz: Szöke Balázs)

nél a lehető legegyszerűbb analógiák használatára törekedtem. A dél-franciaországi párhuzamok is igen egyszerű részletképzéssel készültek, ezeknek a templomoknak az adatai alapján méreteztem a bélletes félköríves ablakokat, valamint a templom tömegének egyszerű párkányát. A rajzokon az épület zsindefedésű magas tetőt kaptott eltérően a franciaországi analógiáktól, ugyanis cserépfedésre Zsámbéken régészeti adatunk nincsen.

5. kép A zsámbéki templom a XIII. században. (Rajz: Szöke Balázs)

A belső tér rajzi rekonstrukciójánál fontos szempont volt a feltárt temetkezések helyének bemutatása. Az egykori sírok helyét a korszaknak megfelelő kivitelű, rendkívül egyszerű kidolgozású sírkövek elhelyezésével a padlón lehetett megjeleníteni.

A rajzi rekonstrukció régészeti bizonyítékokon alapul, ilyen az alapozás és a temetkezések. Nagyon közeli régészeti bizonyítékok használhatóak analógiaként a kánai apátság ásatási dokumentációjából. A rajzi rekonstrukció végleges formája építéstörténeti analógiákon alapul és kizárólag illusztrációs jellegű. (2-4. kép)

A XIII. SZÁZADI APÁTSÁGI TEMPLOM ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

A zsámbéki templomrom torzójában őrzi ennek az épületnek az összes elemét. Az épület északi fele, az északkeleti apszist és a sekrestye csatlakozó falát leszámítva, az északnyugati toronyig szinte teljesen elpusztult. Alapfalai azonban tisztán feltárhatóan fennmaradtak. Ennek az épületnek a déli oldalon megmaradt részletei szinte teljes egészében „tükrözhetőek” és kiegészíthetőek az északi oldalon.¹⁴ Az északi oldal falazatainak keleti és nyugati végpontjai pontosan megtalálhatóak a tornyokon illetve az északi oldal nagyrészt fennálló mellékszentélyén.¹⁵ A megfigyelhető részletek alapján feltételezhetjük, hogy az egykori templomépület építésmenetében nem volt jelentősebb megszakítás.¹⁶ Az északi mellék-hajó és a déli mellék-hajó részletei azonosak lehettek a jelenlegi ismereteink szerint.

Néhány alapvetően fontos részlet hiányzik azonban a rajzi elméleti rekonstrukcióhoz. Az egyik ilyen részlet a déli mellék-hajón feltételezhető oldalkapu megléte és kora. A déli mellék-hajó második boltszakaszában bizonyosan nyílt kapu, azonban ennek építési ideje a későbbi átalakítások és az elé épített későgótikus előcsarnok, valamint a műemléki helyreállítások falazatai nyomán a XIII. századi épület esetében bizonytalan.¹⁷ A korábban készített építészeti rajzi rekonstrukciók nem minden esetben számolnak a kapu meglétével, vagy nem veszik figyelembe a rekonstrukció során.¹⁸ Ezzel ellentétben az északi oldalon biztosan kellett, hogy kapu nyíljon, ugyanis az épülethez kapcsolódó kolostor kerengőjéből liturgikus okokból mindenképpen biztosítani kellett bejáratot a templomba.

Kérdéses, hogy a főhajó északi gádorfalán nyíltak-e ablakok? Elvileg ez lehetséges, a magyarországi párhuzamok többségének van az

északi gádorfalon ablaka.¹⁹ A kőtári anyag átvizsgálása során eddig nem került elő olyan elem, amely az északi ablaksort bizonyítaná.²⁰

Ellenben ismert néhány olyan részlet, amely a romon *in situ* megmaradt, és más jobb állapotú épületeknél sem feltétlenül meghatározható. Ilyen a XIII. századi tetőszerkezet hajlásszöge, amely mintegy 50 fokos lejtésű lehetett. Ennek a tetőnek mindkét oromfala megtalálható a később magasított oromfalakba falazva. Állványzat hiányában nem volt lehetőség, hogy az oromfalak belső oldalán az egykori tetőszerkezet lenyomatát meghatározzuk, a későbbi kutatások során vizsgálándó ez a részlet.²¹ Magából a tetőhajlásszögéből azonban számos, a tetőszerkezet formájának meghatározását segítő részlet megfigyelhető.

Az északi torony gúla alakú sisakja a XV. században pusztult el egy tűzvész során.²² Az újjáépítésnél késő gótikus toronysisak váltotta fel az egykori gúlasisakot. A gúlasisak formája a torony méretei és a déli sisak magassága alapján szerkeszthető ki. A tornyok eltérő alaprajzi nagysága és kismértékű szögeltérése nyomán a rajzokon a délitől enyhén eltérő vastkosabb formát mutat.

A XIII. századi épület rajzi elméleti rekonstrukciójának a leginkább problémás része a keleti oldal szentélyének részletképzése, illetve kiserkesztése. A munka során a töredékesen fennmaradt részletekről készített 3D fotogrammetriai felmérés alapján szerkesztett PDF alapú rajzokat tudtam figyelembe venni, illetve *Fehér Krisztina* 3D méréseiből, meghatározott helyekről vonal-láncokat kaptam.²³ A modellen kialakított részletképzés ezek alapján készült. A későbbi pontosabb mérések nyomán ennek helyessége ellenőrzést igényel. A legbizonytalanabb a belső oldal földszinti ülőfülkéjének részletképzése. (5-6. kép)

A KÖRABLAK RAJZI ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

A nyugati homlokzat közepén nagyméretű rózsablak található. A jelenleg beépített kiserkezetet a XV. század végéről származik, késő gótikus stílusú. A körülötte elhelyezkedő kövek datálása bizonytalan.²⁴ Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a beszúkitás mely rétege későgótikus, mely rétegek tartoznak a XIII. századi későromán vagy koragótikus rózsablak részletéhez. A kőtárban megtalálható rendkívül finom részletképzésű faragványok, amelyek egykor egy rózsablakhoz tartoztak nagy valószínűséggel azonosíthatóak a templom épületének nyugati ró-

6. kép A zsámbéki templom belső tere kelet felé a XIII. században. A kép a belső tér arányainak bemutatására készült a történetileg hiteles szentélyrekesztő elhagyásával, ennek helyén kiegészített tagozatokkal. (Rajz: Szőke Balázs)

zsaablakával. Több, jól mérhető köelemről készült térszkenneres felmérés alapján viszonylag pontosan meghatározható a nagysága.²⁵ Ennek a kiserkezetnek a mérete azonban lényegesen kisebb, mint a nyugati körablak átmérője. A kiserkeszthető nagyság közel fele a nyugati rózsablak rétegcöve alapján kiserkeszthető legnagyobb méretének. A rózsablak rekonstrukciójával több szempontból is problémába ütközünk. Egyrészt lehetséges, hogy már az építés idején részben beszúkitették az eredeti tervezett körablak méretét és a belső kősorok egy része is XIII. századi. A feltételezhető körablak ebben az esetben is nagyobb, mint a rekonstruálható küllős rózsablakbetét ívesen faragott kősoara, azonban analógiák alapján tudjuk, hogy ezek a körablakok több rétegből állhattak össze. Így a kőtári anyag alapján rekonstruálható küllős körablak a nagy rózsablak belső szerkezeti elemét alkothatja. Ez részben összhangban van azzal, hogy a teljes szerkezet nagysága mintegy kétszerese a rekonstruálható szerkezetnek. Így egy azonos nagyságú külső réteget is elképzelhetünk. Az sem lehetetlen, hogy a jelentős mértékben szúkitott ablakba került be a küllős szerkezet, hiszen a küllős szerkezetet egy mérműves réteg is kerekezheti a külső oldalán. A rajzi elméleti rekonstrukciókon ezt a két lehetséges változatot mutattam be, fiktív szerkezetekkel kiegészítve a küllős belső szerkezetet, a felelhető analógiákat figye-

lembe véve. Meggyőződés, hogy ennek a közszerkezetnek az elméleti rekonstrukciója a teljes anyag kutatása nyomán a korszakkal foglalkozó kutatók munkájaként lehetséges lesz.²⁶

A XIII. SZÁZADI NYUGATI KAPU PROBLÉMÁJA

Az épületnek a XV. században a tűzvészben leginkább megsérült eleme az egykori nyugati kapuzat. A tűz a templom épületében a nyugati kapu környezetére, a nyugati előcsarnokra, illetve a tornyokra terjedt ki. Ekkor az egész kőlosztorépület is leégett. A tűz megrongálta a nyugati előcsarnok boltozati bordáit, illetve a tornyok belső tereit.²⁷ A legnagyobb pusztítást a nyugati kapu külső oldali faragványain végezte. A nyugati kapu rajzi elméleti rekonstrukciójára több kísérletet tettünk *Deák Zoltán* építésszel. Megpróbáltuk összenézni a különböző pontokon megmaradt profiltörödékeket. Ebben a munkában szintén Fehér Krisztina 3D fotogrammetria felmérései segítettek, amelyekről meghatározott pontokon felvett vonalláncokat tudtam használni. Ennek ellenére nem sikerült még pontosan meghatározni az egykori nyugati kapu profilját. A rajzi elméleti rekonstrukción bemutatott profil a szkennelt vonalláncoknak köszönhetően megfelel az egykori nyugati kapu bélének, profiljainak elhelyezkedése pontos, azonban ezek formája az adatok alapján sem volt egyértelműsíthető. Kőrestaurátori kutatás lehetséges, hogy tud pontosítani az elkészült rekonstrukción.²⁸

A KARZAT ALATTI NYUGATI ELŐCSARNOK RAJZI ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

A nyugati előcsarnok a tűz által leginkább érintett rész, melynek felületein nem maradt meg az eredeti részletképzés.

A jelenlegi boltozat vasbeton kiegészítése az épület jelenkori pusztulási folyamatainak az egyik leginkább kitett része. A hatsüveges keresztboltozat profilját már a tűzvész után átalakították. Jelenleg a boltozat élszedéses hasáb alakú bordákkal látható. A felületi nyomok alapján a bordatőig faragták vissza a boltozatok profilját. Eredetileg a hajóhoz hasonló, éleben végződő kora gótikus profilja lehetett a bordáknak. A rajzi elméleti rekonstrukción ezt a kiegészített változatot jelenítettem meg. A pontos bordaprofil egyelőre nem ismert, és valószínűleg nem is fo-

gunk találni ilyen típusú kőfaragványt, ezért a bordaprofil csúcsát a főhajó boltozat alapján egészítettem ki.²⁹

A TEMPLOMHOZ TARTOZÓ SEKRESTYE RAJZI ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

Az északkeleti oldalon az északi mellékapcszis mellé épített egykori sekrestye földszintjének déli és nyugati fala ma is áll. A bordás keresztboltozat indításának helye, boltozatának profilja mérhető. A délnyugati sarokban, a falazatban megtalálható csigalépcső alapján tudjuk, hogy a sekrestye építménye emeletes volt, melynek segítségével kiszerezhető az épületrész egykori mérete. Nyugati ablakának pontos formája nem ismert. A rajzi rekonstrukciókon a torony félköríves, nem osztott ablakainak felhasználásával oldottam meg a sekrestye ablaknyílásának bemutatását. A keleti oldalon a sekrestyének falból alig kilépő, rizalitszerű szentélye volt.³⁰ A fülkeszerűen megoldott kis szentély tömege a külső oldalon enyhén kiemelkedett a falsíkból. Ennek a jelenlegi alapozás szintjén bizonyítékát ismerjük. A sekrestye párkányát a templom oldalhajójának párkánya alapján alakítottam ki.

A TEMPLOM FŐSZENTÉLYÉNEK TÁMPILLÉREI ÉS BOLTOZATA

Az ásatás a nyolcszög három oldalával záródó szentély két keleti sarkán nagyobb méretű támpillérek alapozásait hozta a felszínre. Ezek az alapozások arra utalnak, hogy a szentély keleti oldalát két támpillér támasztotta meg. A számítógépes modellezés során, a rekonstrukciós modellen jól látható, hogy a szentély jellegzetes, a diadalív síkjára összefogott zárókövű, (hátrahúzott) bordás keresztboltozata lényegesen nagyobb görbületi sugarú, mint a főhajó boltozata. Emiatt a keleti oldalra futó bordák oldalnyomása a szentélyben is lényegesen nagyobb, mint a templom főhajójának boltozatáé. Így mindenképp szükség volt a két keleti támpillérre. A támpillérek formáját a templom délnyugati tornyának támpillére alapján építettem fel. A templomról készített rekonstrukciós elképzeléseken eddig nem szerepeltek ezek a támpillérek.³¹ A poligon déli és északi sarkán nem volt támpillér. A déli sarok ma is áll. Az ide futó bordák a hátrahúzott zárókö miatt rövidebbek és meredekebbek, mint a két középső borda, ezáltal oldalnyomásuk is kisebb.

A XIII. SZÁZADI TEMPLOM BELSŐ TERÉNEK ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

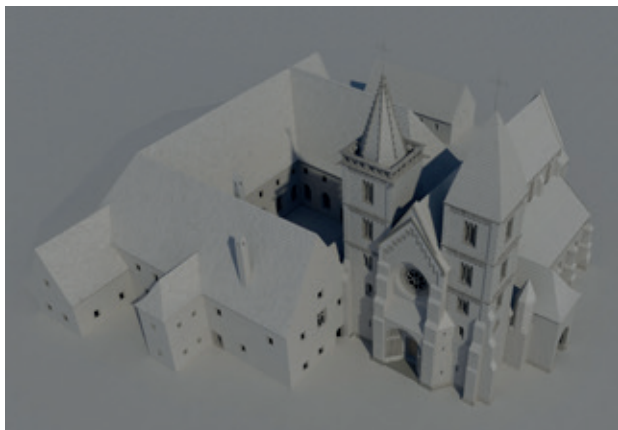
A XIII. századi templom belső tere az egyik legkarcsúbb koragótikus szerkezet. Szélesség-magassági arányai rendkívüli feszítettek még a hasonló arányú jáki templomnál is lényegesen nyújtottabb arányt mutat. A belső tér rajzi elméleti rekonstrukciójánál a fennálló falazatokat és a kőtarban található elemeket használtam.³²

Ez a rendkívüli minőségű tér magában a fennálló romban is érezhető, azonban a rajzi rekonstrukció erről még pontosabb képet adhat. Az épület megjelenítése során más fontos részletek is bemutatásra kerülhettek, ilyen a főhajó falazott szentélyrekesztője, melynek nyugati oldalán népoltár állt. Így a főhajó korabeli beépítése nagyban befolyásolta a belső tér beláthatóságát.³³ Ezt a rajzi rekonstrukción is megjelenítettem. A szentélyrekesztő falazatának alapozása megtalálható. A magassági méretét a nyugatról számított második és harmadik pillér hiányzó tagozatai alapján ismerjük. Egykori formájára nem utal kőfaragvány. Valószínűleg nagyrészt falazott szerkezet lehetett. Egykori plasztikai tagolására a fellelhető, kevés számú analógiák leegyszerűsített változatát használtam. A belső oldalon a szerzetesek stalluma állt, melyet szintén analógiák alapján jelenítettem meg.³⁴

A belső tér padlószintjei nem voltak egységesek. A főhajó padlószintje egy lépcsőfokkal volt megemelve a mellékhajókhoz képest. A belső tér kifestésének bemutatására korlátozott lehetőségeink voltak. Egyrészt tudjuk, hogy bizonyos részeken freskók voltak, ezek pusztulás előtti állapotát freskómásokok őrzik.³⁵ Az eredeti freskók töredékessége miatt a másolatok a rajzi rekonstrukcióban használhatatlannak bizonyultak.

A falszöveten jelenleg is megfigyelhető, hogy a falakat a kő felületen meszelték, és ezen kváderfalazatot utánzó vörös festés nyomai azonosíthatók. A festésnyomok alapján készült a belső tér színezése, amely a falazatokon, fehér alapon kváderezést imitáló vörös kifestést mutat, vörösre színezett tagozatokkal.³⁶ A kőtári faragványokon vörös mellett néhány helyen sárga okkerfestés maradványa is megfigyelhető.³⁷ A későgótikus kolostor egyes kőfaragványain sárga okker, a későgótikus hálóboltozaton téglavörös/rózsaszín árnyalatú festés látható.³⁸

Az épület tagozatainak, oszlopfőinek, szobrászati díszítésének alakú rekonstrukciójára-kidolgozására nem tettem kísérletet. Ezeket a kőe-

7. kép A zsámbéki templom a XV. században.
(Rajz: Szőke Balázs)

lemeket érdemes lenne lézeres térszenkeres vagy 3D fotogrammetria felméréssel digitalizálni a feladathoz szükséges felbontásban, és ezzel kiegészíteni a modellt.³⁹ Az oszlopfők tagozatait elnagyoltabb, de az eredeti formát idéző kialakítással készítettem el, valamint megrajzoltam a mellékapszisok boltvállain végig futó faragott fríz tagozatainak hozzávetőleges modelljét is.

A XIII. századi templom rajzi elméleti rekonstrukciója *in situ* megtalálható adatokon alapul és a torzóban fennmaradt épület rajzi kiegészítése. A pótlások a meglévő részek kiegészítésével tükrözésével készültek az épület pontatlanságainak figyelembevételével, ilyenre példa az egykori északi toronysisak délitől eltérő alaprajzi mérete és a formája. A modellezés során egyfokos szögeltérés pontossággal dolgoztam.⁴⁰

A ZSÁMBÉKI TEMPLOM A PÁLOS KORSZAKBAN

A templom és kolostor XIII. század végi újjáépítése során csak a templom sérült részeinek újraépítésére és kiegészítésére szorítkoztak. Az elpusztult északi gúlasíak helyére egy nyolcszögletű, kúszólevelekkel tagolt, valószínűleg zárt, későgótikus kő toronysisakat építettek. Ennek mérműves korlátja is készült a toronytest tömegének megkoronázására. A mérműves korlátot *Lux Géza* rekonstrukciós rajza alapján készítettem el.⁴¹ A kőtári mérés során a kőfaragványok igazolták, hogy a *Lux Géza* által rajzolt

8. kép A zsámbéki templom belső tere a XV. században nyugat felé. (Rajz: Szőke Balázs)

toronysisak is helytálló formájú, mégpedig a meredekebb, a déli torony sisakjával azonos magasságú változat lehetett, a kőfaragványokon mérhető dőlésszög alapján.⁴² Lux Géza és *Möller István* rekonstrukciós rajza nyomán egészítettem ki a nyolckaréjos későgótikus rózsaaablakot. A bélapátfálvi *in situ* analógia révén a küllős-középgyűrűs változatot választottam a Lux Géza rajzán látható liliumleveses középrész helyett.⁴³

A nyugati kapu modellje a XIII. századi modellben bemutatott változat maradt, ugyanis az is a jelenleg fellelhető adatok alapján készült. Valószínűleg a tűz után helyreállított formát mutatja. *Bozóki Lajos* megfigyelése nyomán, *Buzás Gergely* véleménye szerint az elfalazott és beszűkített béléthez egy későgótikus kapukeret is kerülhetett.⁴⁴

A rajzi elméleti rekonstrukción a templom tetőformája az oromfalaknak megfelelő későgótikus dőlésszöget mutatja, amely megközelítőleg hatvan fokos lejtést ad. Ebben az időszakban fel-

tehetőleg zsindellyel fedték az épületet. A XIII. századi és a XV. századi fedélszék ácsmunkája jelentős mértékben különbözhetett.

A templom déli oldalához előcsarnok épült, amelynek alapfalait ismerjük, valamint meghatározható a déli kapuzat szélessége is. Ez alapján a déli oldal felé egy nagyméretű csúcsíves árkádív nyílhatott. Az előcsarnokhoz a nyugati oldalon felépített csigalépcső torony kapcsolódik. Az előcsarnok tetőszerkezetét és a csigalépcsőtorony magasságát, gúla tetejét a legegyszerűbb analógiák alapján rajzoltam meg. (7-8. kép)

HIVATKOZÁSOK

Bozóki 2021

Bozóki Lajos: Zsámbék, premontrei prépostsági templom, adalékok a falkutatáshoz. *Archaeologia – Altum Castrum* 2021. – bozoki-zsambek.pdf (archeologia.hu)

Bozóki-Bíró 2022

Bozóki Lajos – Bíró László: Bélapátfálva, apátsági templom, kutatási helyzetkép és értékvédelem. *Archaeologia – Altum Castrum* 2022. – belapatfalva.pdf (archeologia.hu)

Bozóki 2023

Bozóki Lajos: Adalékok a templom építéstörténetéhez falszöveget kutatása és a műformák alapján. In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten” *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023.

Bousquet ????

Bousquet Paul: *L'ancienne église Sainte Marie-Madeleine Patrimoine d'Ardèche: Balazuc, visite du village, église romane, sarcophage*. (patrimoine-ardeche.com)

Fehér 2020

Fehér Krisztina: *Középkori profilok tervezési módszerei a zsámbéki templom kőfaragványainak geometriai elemzése alapján*. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építéztörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2020.

Fehér 2023

Fehér Krisztina: A zsámbéki templom kőtára. In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten” *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023. 471-487.

Gervers-Molnár 1972

Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972.

H. Gyürky 1992

H. Gyürky Katalin: A kánai apátság régészeti kutatása 1983-89 között. *Budapest Régiségei* 29 (1992) 225-235.

H. Gyürky 1993

H. Gyürky Katalin: A kánai apátság. *XI. Kerületi Füzetek* 2. Budapest, 1993.

H. Gyürky 1996

H. Gyürky Katalin: *A Buda melletti kárai apátság fel-
tárása*. Budapest, 1996.

Szőke 2023

Szőke Balázs: A premontrei templom és monostor re-
konstruált épülete, a pálos kolostor rekonstrukciója
In: Valter Ilona: „*Tekintsd e művet, Isten*” *A zsám-
béli premontrei templom és kolostor története*. Bu-
dapest, 2023. 511-544.

Valter 2023

Valter Ilona: „*Tekintsd e művet, Isten*” *A zsám-
béli premontrei templom és kolostor története*. Budapest,
2023.

JEGYZETEK

1. Valter 2023

A rajzi elméleti rekonstrukció Valter Ilona megbi-
zásából készült. A régészeti adatokat vele egyeztet-
tem. Az épület periodizációja és megjelenítése az
iránymutatásai alapján készült. A munka során
konzultáltam Bozóki Lajossal és Fehér Krisztiná-
val. Annál a kevés számú részletkérdésnél, ahol el-
térő vélemény mutatkozott, Valter Ilona álláspont-
ját vettem figyelembe. A templom rajzi elméleti
rekonstrukciójánál kevés helyen kérdőjeleztem
meg a korábbi kutatás eredményeit. A cél az épület
egykori képének vizualizációja volt. Lényegesen
kiterjedtebb lehetőségek adódtak az egykori kolos-
tor épületének, különösen a pálosok által épített
gótikus periódus rajzi elméleti rekonstrukciójánál.
Terjedelmi okokból azonban ez a kutatás a jelen
tanulmány kereteit szétfeszítené.

2. Szőke 2023

3. Fehér 2020

4. Valter 2023 33-37. és 128-130.

5. Gervers-Molnár 1972

6. Valter 2023 305-324.

7. Valter 2023 45-57.

8. H. Gyürky 1992; H. Gyürky 1993; H. Gyürky 1996; Valter 2023 321-323.

9. H. Gyürky 1993 40-41.

10. Az összehasonlításhoz léptékhelyes alaprajzot ké- szítettem.

11. A hevederekkel erősített dongobaltozat „Voûte en berceau” a korszak elterjedt szerkezeti megoldása különösen a dél-francia építészetben gyakori. Még abban az időben is használatban maradt, amikor a bordás keresztboltozatok már általánosan elterjed- tek voltak. Különösen a ciszterci építészeben ked- velték, mint a Fontenay ciszterci apátság temploma.

12. A rajzi elméleti rekonstrukcióhoz az egyik legeg- yszerűbb példát az Avigontól északnyugatra találha- tó Balazuc templomának terét vettem figyelembe. [https://www.patrimoine-ardecche.com/visites/bala- zuc.htm](https://www.patrimoine-ardecche.com/visites/bala-
zuc.htm). A www.philippe-gavet.fr honlapon szá- mos Anguleme környéki templom építészeti fel- mérése megtekinthető. A honlap elérhetősége megszűnt.

13. H. Gyürky 1993 40.

14. Bozóki 2021; Bozóki 2023 489-510.

Az épület szakaszoltan épült, nagyobb megszakítá-
sok nélkül. Feltűnő, hogy a déli gádorfal abalakai
egymástól kis métrékben eltérőek formában és mé-
retben. A keletiek kisebbek és gazdagabb profillal
készült a keretezésük. A nyugatiak nagyobbak és
egyszerűbbek. A munkamenetben apróbb változá-
sok tapasztalhatóak, de ezek valószínűleg szaka-
szonként jelentkeznek és nem az északi és a déli
oldal között.

15. Északi mellékhajó keleti falszakasza a sekrestye mellett *in situ*. Északi mellékhajó nyugati indítása részben *in situ*, részben téglakiegészítés. Északi fő- hajó falazatának indítása mindkét oldalon *in situ*, a déliivel azonos tagozatokkal. Az állításom az épü- letszerkezetekre vonatkozik, nem a plasztikai dí- szítésre.

16. Bozóki 2023 489-510.

17. Valter 2023 311.; Möller István rekonstrukciós rajzán és Lux Géza alaprajzán szerepel a déli kapu. A 3D rekonstrukción az alapján dolgoztam ki a mo- dell ezen részét. Valter 2023 37. ábra és 52. ábra.

18. Valter 2023; A régészeti feltárás bélietes kapu ala- pozást talált, és ezt románkörinak határozta meg. Bozóki Lajos véleménye szerint a déli kapu későb- bi kialakítású.

19. Az északi gádorfalon van ablaksor Lébényben, Türjén, Ákoson, Gyulafehérváron, Harinán. Ocsán egy ablak maradt meg. Jákon jelenleg nincs ablak- sor az északi oldalon, de ez talán az építéstörténet- tel is megvározható.

20. Fehér 2020

21. Az utóbbi évtizedekben nem volt állványon vég- zett falkutatás. A fotogrammetriával felmérési raj- zokon és pontfelhőn jól láthatóak a tetőszerkezet vízszintes germdáinak falkötései.

22. Bozóki 2023 506.

23. Fehér 2023 471-488.; Fehér Krisztina digitális anyagát az eltérő szoftveres háttér miatt csak kor- látozottan tudtam használni. Segítségemre DWG formátumú vonalláncokat készített a tagozatok merőleges metszeteiről.

24. Rózsablak kövek datálása falkutatás.

25. Fehér Krisztina véleménye szerint a kövek nem biztos, hogy a nyugati rózsablakhoz tartoznak. A kőfaragványok nem égtek meg, és nem kallódtak el a késő gótikus átépítés során. Műformáik alap- ján szorosan kapcsolódnak a főhajó plasztikai dí- szítéséhez. Ez alapján feltételezem, hogy a főhajó XIII. századi rózsablaka is hasonló lehetett.

26. Hasonló plasztikai díszítésű tagozatokat analógia- ként nem ismerek. A művészeti kapcsolatrendszer feltárása a körablak problémájára is megoldást je- lenthet.

27. Bozóki 2023 506.

28. A rajzi elméleti rekonstrukcióban az épület lépté- kéhez viszonyított nagysága ezeknek a részletek- nek olyan mértékben elhanyagolható, hogy a raj- zi rekonstrukción megjelenő kapu nagyjából

- hiteles XIII. századi képet mutat. Általánosan elmondható, hogy még a 2 XHD 3840X2160 felbontásban renderelt képeken 1 pixel alatti felbontásban jelentkeznek a tagozatok finomabb részletei.
29. Az előcsarnok bordaprofiljának bordatövénel egykori homorlat nyomai figyelhetők meg.
 30. Valter 2023 373.; A sekrestye nagyon enyhén kilépő alapozása először Lux Kálmán felmérési rajzán látható. A jelenséget Valter Ilona ásatása igazolta. Sedlmayr János 1990-es helyreállítási tervén is szerepel.
 31. A templom szentélyének két keleti támpillérel a korábbi kutatás nem foglalkozott. Annak ellenére, hogy az alapozás *in situ* megvan. Sem Möller István, sem Lux Géza rekonstrukciós rajzain nem számolnak velük. A megtalált alapozások és a boltozat geometriája alapján azonban feltételezem, hogy itt támpilléreknek kellett állniuk. Nem volt céлом a templom esetében a korábbi kutatás megkérdőjelezése, de ebben az esetben arra a döntésre jutottam, hogy a támpillérek megjelenítését választom.
 32. Fotogrammetria Kft. Fotogrammetriai felmérés az építészeti adatok mérésére, és a kőtári felmérés az építészeti tagozatok profiljának ellenőrzésére.
 33. A szentélyrekesztő jelentős mértékben szűkítette az egykori belső teret, az nem volt egészében belátható.
 34. A belső tér bemutatásához rekonstruált berendezés, a stallum meglévő eredeti tárgyak méretrendje szerint készült, a lehető legegyszerűbb XIII-XIV. századi gótikus formák felhasználásával.
 35. Valter 2023 464-465.; A templomban még fellelhető freskóról freskómásolatok készültek. 1907-ben Gróh István készített másolatokat, amelyek az akkori állapot lehető legpontosabb megjelenítésére törekedtek. A töredékes freskók kiegészítés és restaurálás nélkül gyakorlatilag értelmezhetetlenek. Textúráként közvetlenül felhasználva a 3D modellben a falazaton gyakorlatilag vakolatként jelentkeznek. A freskók értelmezésére és digitális kiegészítésére nem tettem kísérletet.
 36. A munka során a toronyok belső terének ilyen színezése volt számomra ismert. A színezés Bozoki Lajossal konzultálva készült. A közelmúltban a jáki templom és a türjei templom restaurálása során számos adattal gazdagodtunk a késő románkori és koragótikus belső terek polikróm festéséről. Ezek a munkák közel egy időben vagy később zajlottak, mint a Zsámbékról készült rajzi elméleti rekonstrukciók készítése.
 37. Említi Bozoki Lajos kőtárkatológusa és Fehér Krisztina is.
 38. Kőtári felmérés során saját megfigyelés.
 39. A számítógépes modellezés munkamenete az építészeti modellezéshez alkalmazkodik. Plasztikai modellezésre kevésbé alkalmas. A létező és mérhető plasztikai díszítésű köelemek szobrász jellegű digitális újra modellezése nem célszerű, hiszen a plasztikai modellezés kevésbé egzakt módon végezhető, mint az építészeti elemek szerkesztése. Itt a meglévő kőfaragványok a kőtári léptékek megfelelő felmérése lenne célszerű, és ezeknek a digitális változatoknak modellbe való beépítése vezetne eredményre.
 40. A modellezés során a derékszögű geometriától eltérő vonalú falazatokat az adott szögben átvesszem a rajz alapján, és az egy fokban mérhető értéket veszem figyelembe a model szerkesztésénél. Így a modellezés során a további tárgyelemek, ajtók, ablakok, boltozatok elhelyezése nyomon követhető.
 41. Valter 2003 123. 53. ábra. Erre más forrásom nem volt a szkenneres felmérésig. A szkenneres felmérés adatai a munka lezárása után váltak hozzáférhetővé.
 42. Valter 2023 110. 35-36. ábra és Valter 2003 123. 53. ábra. A késő gótikus toronysisak formájára Möller István és Lux Géza nagyon hasonló rajzi megoldást adott vázlatterveiken. Azonban Möller István rekonstrukciós rajzán a késő gótikus toronysisak a küszólevéllel együtt közel azonos magasságú, mint a déli torony románkori toronysisakja. Lux Géza rajzán a késő gótikus toronysisak meredekebb. A sisak csúcsának záradéka egy kicsit magasabb, mint a románkori toronysisak, így a tetején feltételezett küszólevél magasabbra emelkedik. A kőtárban kézzel felmért kötődék alapján a meredekebb változat valószínűbb.
 43. Bozoki – Bíró 2022; Valter 2023 120. 46. ábra.
 44. A nagyobb méretű kapuhoz tartozó kőfaragvány későgótikus, valószínűleg rontott köelem. Ilyen kőfaragványra a déli előcsarnoknál vagy a déli kapunál és a nyugati kapu helyreállításánál lehet szükség.

REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLET VAGY MEGRENDELŐI IGÉNY? A ZSÁMBÉKI ÉS A LEHEL TÉRI TEMPLOM ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Alábbi összefoglaló a tervpályázathoz összeállított tanulmány átdolgozott változata. Az előkészítő dokumentációban részletes leírást és rajzokat közöltünk az épületek arányainak összehasonlító számításaihoz, melyeket a jelenlegi terjedelmi korlátok nem tesznek lehetővé. A zsámbéki templom helyreállítási kérdéseivel a 2000-es évek elejétől foglalkozunk miután *Sedlmayr János* átadta a feladatot és a tervdokumentációkat. A Lehel téri templom helyreállításához készített terveink alapján, az 52. Eucharisztikus Kongresszus (2021) alkalmával készült el a nyugati homlokzat. Így kerültünk mindkét templommal közeli kapcsolatba.

MÖLLER ISTVÁN SZEREPE ÉS MUNKAMÓDSZERE A KÉT TEMPLOM ESETÉBEN

A templomok összehasonlítására két támpont ad alapot, annak ellenére, hogy térben és időben messze esnek egymástól, funkciójuk is más, ami természetesen hatással volt a tömegalakításukra. A zsámbéki monostortemplom volt, a Lehel téren pedig egy plébánia templom épült.¹

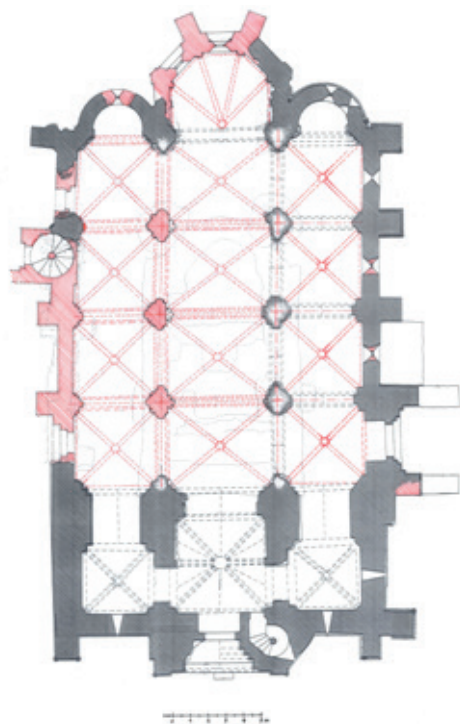
A két épületet *Möller István* építész személye és a nyugati toronypár nagyon hasonló tömegalakítása köti össze. Nemcsak a laikus oldalról, de az építész szakmán belül is sokan hivatkozási alapnak tekintették e két támpontot, melyből sokan, sokkal messzebbmenő következtetéseket vontak le, mint amit a valóság alátámaszt.

A hivatkozások gyakorisága 1990-től – a magyar műemlék-helyreállításban megerősödő rekonstrukciós szemlélet miatt – egyre sűrűsödött és visszautaltak korábbi megállapításokra, melyek a Lehel téri templomot olyan épületnek tekintették, ahol *Möller* kiélte építészeti ambícióit és nem Zsámbékon bocsátkozott bizonytalan, nem minden részletében igazolható rekonstrukciókba, visszaépítésekbe.²

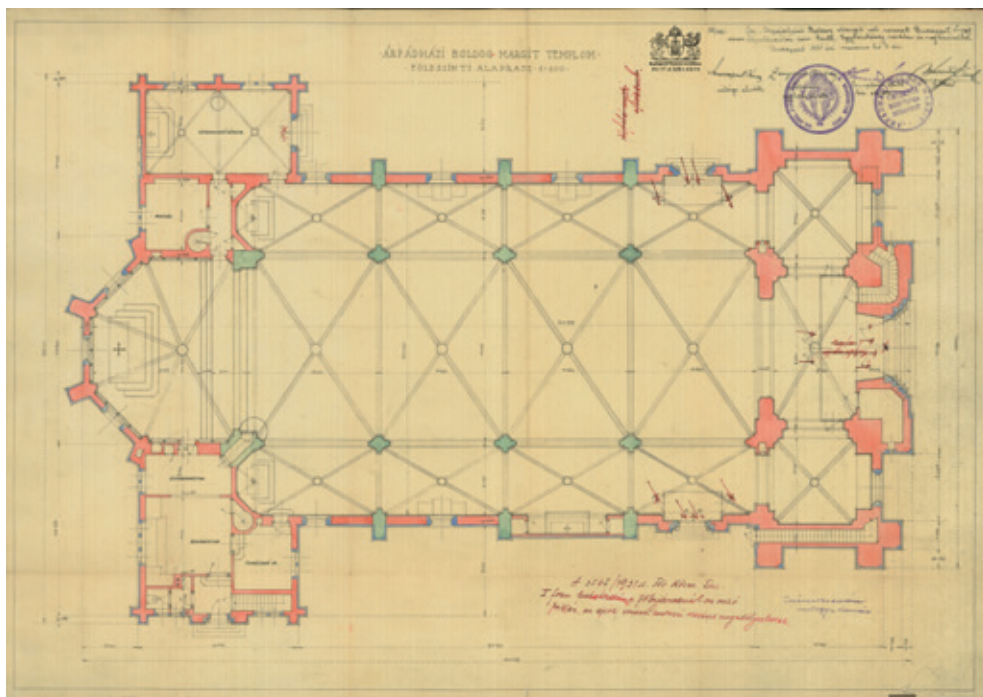
Az 1920-1930-as évek kutatói viszont nehezen tudták értelmezni a „zsámbéki templom műformáit utánzó” épület megjelenését a feltörekvő Újlipótváros bérházépítészete, *Rimanóczy Gyula* (1903-1958) pasaréti (1931-1934) és *Árkay Aladár* (1868-1932) városmajori (1931-1933) temploma mellett. „*Möller, aki a Műegyetemen a kö-*

zépkori építészetet tanította és számos középkori műemléket – többek között Vajdahunyad várát és a zsámbéki premontrei monostortemplomot – állított példásan helyre, e megbízásnál az általa jól ismert zsámbéki templom egyszerűsített mását építette meg. Pedáns historizálása elég anakronisztikus akkor, amikor már épülnek a főváros első modern templomai és nehezen összeegyeztethető mind az Újlipótváros dinamikus fejlődő modern bérházas beépítésével, mind Angyalföld ipari-kereskedelmi jellegével.” – írja *Ferkai András* a *Pest építészete a két világháború között* című könyvében.³

De, mint az Árpád-házi Szent Margit (Lehel téri) templom építéstörténetéből kiderül ez java-részt nem *Möller*en múlt. A templomépitő bi-

1. kép A zsámbéki templom rekonstruált XIII. századi alaprajza

2. kép A Lehel téri templom engedélyezési terve BFL KT T/43/12

zottság az adományok gyűjtésének megszervezése mellett az épület megjelenésével, karakterével is foglalkozott. A már 1923 óta működő Árpád-házi Boldog Margit plébánia leendő templomának a szent életéhez is köthető stílusú épületet képzeltek el. A stíluskorszak kiválasztásánál szerepet játszott az is, hogy párhuzamot lehetett vonni a tatárjárás után kialakult helyzet és a trianoni békekötés utáni állapotok között. A szinte teljes pusztulás után isteni csodának tekintették az ország felemelkedését, melyben Margit áldozata is szerepet játszott.⁴ (1-2. kép)

ÖSSZEHASONLÍTÁS MÖLLER ISTVÁN LÁTÁSMÓDJÁ SZERINT

Möller megkülönböztette a műemlék-helyreállítást az új építéstől. Ez egyértelműen látszik úgy a tervekből, mint a megvalósult műből. Zsámbék esetében a helyreállítási munkák első időszakában, amikor a szükséges anyagiak rendelkezésre álltak, a kiegészítések kőből készültek, és még ma is megkülönböztethetők a román kori részek-től. A téglapótlásokat az anyagi források szűkö-

sége miatt alkalmazta.⁵ Möller minden lehetséges eszközzel meg akarta őrizni a rom állékonyosságát és meg akarta akadályozni további pusztíthatóságát/pusztulását. Megfelelő építészettörténeti formaismeretekkel és esztétikai érzékkel rendelkezett, amint ezt a kiegészítések is tanúsítják, de jó mérnök is volt, és felmérte a veszélyhelyzetet. Láttá, hogy az adott pillanatban a legracionálisabban kell cselekednie a rom megmaradása és fenntarthatósága érdekében. Ez volt a legfontosabb dolog Möller hozzáállásában és ilyen tekintetben kell példamutatónak tartani és nem a velencei karta előfutárának tekinteni.

Nem szabad elhallgatni, hogy a XIX. század végén nem mindenki gondolkodott így. Sokan a műemlék-helyreállítást saját, a középkorról alkotott elképzeléseik megvalósítására használták.

A két templom összehasonlításával foglalkozók gyakran fölvetették, hogy a Lehel téri templom nem egyéb, mint a zsámbéki templom „stílusban tervezett” másolata. „Gyakran érte Möllert a vád, hogy Zsámbék csak azért nem szenvedte el kortárs-helyreállításainak sorsát, mert restaurátorának nem állt rendelkezésére a

megfelelő pénzösszeg. Az 1920-as (helyesen 1930-as) évek elején ugyanis a Bp. Újlipótvárosi r. k. egyházközségtől megbízást kapott új plébánia templom tervezésére. Ekkor felépítette az általa oly sokszor megálmodott (és papíron több variánsban rekonstruált) zsámbéki templomot a Lehel téren. Kétségek nélkül ő sem volt mentes a korában oly divatos (s a Műegyetemen 1915-34 között általa is oktatott) ún. stílusban tervezéstől. Ugyanakkor viszont ő határolja el először élesen a tervezett új épületet a megóvandó, felbecsülhetetlen értékű műemléktől.”⁶

Pontosan Möller volt az, aki nemcsak a zsámbéki munkája kapcsán, hanem oktatói tevékenysége folytán is nagyon jól ismerte a XIII. századi építésszert alkotómódszerét, az alkalmazott arányokat, a részleteképzések gazdagságát. A XIX. századi gyakorlatban és a XX. század eleji építészoktatásban a stílusban tervezésnek meg voltak a szabályai és céljai. A Lehel téri templomnál amilyen mértékig a nyugati homlokzat tervezésénél Möller követte a XIII. század építészeti formavilágát, szinte ugyan olyan messze távolodott el ettől a világtól a templom többi részének kialakításakor. A legjobban példázza ezt a belső tér megformálása és a keleti oldal megfogalmazása. Ha a belső térben gondolatban eltávolítjuk a középkorra utaló műformákat, a templomhajók értelmezhetők maradnak és a térerányok megfelelnek egy XX. századi templomnak is.

ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

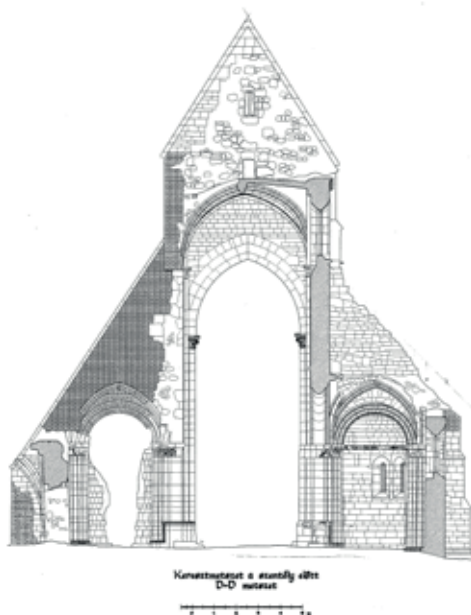
Az összehasonlítás alapvetően építészetelméleti, mivel a zsámbéki templom nem áll teljes egészében és így bizonyos területeken rekonstrukciós elképzelésekre kell támaszkodnunk. Ezek viszont olyan részletek, melyek nem akadályozzák meg az összehasonlító elemzést, mivel elsősorban a templomok saját arányrendszerét vizsgáljuk és ezen keresztül próbálunk rávilágítani arra, hogy a zsámbéki monostortemplom, mint előkép milyen mértékig volt meghatározó Möller számára a Lehel téri templom tervezésekor.

Az összehasonlító elemzésnél a szöveges leírás mellett a felmérési rajzok adataiból számított arányokkal jellemeztük a két templomot. (3-4. kép)

Tömegalakítás

Zsámbék

A templomra jellemző az építési korának megfelelően a háromhajós, bazilikális tömegalakítás. A főhajó a mellékhajók tömege fölé magasodik. A nyugati toronypár domináns elem, de nem

3. kép Zsámbéki templom keresztmetszete.
Vajda József felmérése

4. kép A Lehel téri templom keresztmetszete
az engedélyezési terven BFL KT T/43/22

nyúlik túl a hajók szélességén és párkánymagassága alig emelkedik a XIII. századi oromfal, illetve a főhajó gerince fölé. Keresztház nem épült. A mellékhajókhoz félköríves apszisok épültek, a főhajó poligonális szentélye a nyolcszög öt oldalával záródik. A mellék- és főszentély tömege jelentősen eltér egymástól.

Az építészeti tömeg meghatározó eleme a nyugati, kősisakos toronypár. Feltételezhető, hogy mindkét tornyon megépült a meredek kőgúla sisak, ezért az összehasonlításnál ezt veszszük figyelembe. A déli tornyon megmaradt a lefedés, az északi tornyon a XV. században nyolcszögletű gótikus sisakot emeltek. A nyugati homlokzaton megjelenő, a tornyok és a főhajó közötti arányok nagyon kiegyensúlyozottak. A támpillérek közé fogott, oromzattal záródó főhajó a tornyok által meghatározott homlokzati sík elé lép. Ez a középső épületrész síkváltásai révén a nyugati homlokzat legdinamikusabb eleme. A béli nyugati kapu kiér a határoló támpillérek síkjáig. A kapuépítmény meredek részével csatlakozik a belső falsíkhhoz. A kapuzat felett csücsíves záródású fülkében helyezkedik el a rózsablak, mely teljesen kitölti a két, határoló támpillér közötti belső falfelületet.

Lehel téri templom

A templomra jellemző a XIII. században alkalmazott háromhajós, bazilikális tömegalakítás, viszont a templom keleti végének, a mellékhajók szentélyeinek földszintes tömegekkel történő bővítése miatt a tömegtagolás eltér a középkoritól. A főszentély faláig nyúló földszintes, magastetős bővítmény északon a sekrestyét, délen pedig a keresztelő kápolnát foglalja magába.

A poligonális főapszis azonos magasságú a főhajóval ezért vele teljesen összeolvad. A keleti oldal ilyen jellegű kialakítása a gótikára jellemző. A főhajó fedésének hajlásszöge kisebb a középkorban megszokottnál, a gerincmagasság alacsonyabb, így a tornyok jobban kiemelkednek a hajók által meghatározott tömegből. Keresztház nem épült.

A mellékhajók szentélyei belül a nyolcszög három oldalával záródnak, de az előbb leírtak miatt a templom tömegét nem befolyásolják, teljesen belefoglalódnak a mellékhajók tömegébe. A főhajó poligonális szentélye a nyolcszög öt oldalával záródik, a sarkokon támpillérekkel.

Az építészeti tömeg meghatározó eleme itt is a nyugati, kősisakos toronypár. A nyugati homlokzat arányai – a tornyok és a főhajó viszonya – zsámbékihoz hasonlóan kiegyensúlyo-

zottak. Az oromzattal záródó főhajó támpillérek közé fogott és a tornyok által meghatározott homlokzati sík elé lép. A legdinamikusabb középső részen szintén három homlokzati sík figyelhető meg. A főhajó előre ugró tömegét támpillérszerű lépcsőzéssel tagolt falsávok keretezik. Viszont részletképzése és általános megfogalmazása sematikusabb a zsámbéki temploménál. A kapuépítményt meredek részsű fedi, mely a legbelső falsíkhhoz csatlakozik. Ezen a falsíkon, a földszinti kapubéllet által meghatározott faltükrőben helyezkedik el a rózsablak. E középső rész tömegtagolása nagyon hasonló a zsámbéki temploméhoz, de a homlokzati síkok és a keretező plasztikai elemek – falsávok, támpillérek – rendezettsége miatt vesztett művészi erejéből.

Alaprajzi elrendezés

Zsámbék

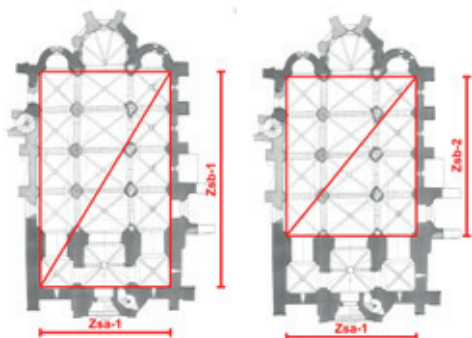
A templom alaprajzi elrendezése tipikus XIII. századi monostortemplom alaprajz. Nyugati toronypár – a toronyaljak egybenyitva a mellékhajókkal – keresztház nélküli háromhajós, bazilikális rendszerű, az apszisok közvetlenül a hajókból nyílnak. Hasonló elrendezést mutatnak Ják és Lébény templomai is.

Zsámbék alaprajzi kialakításában szembeütő eltérés, hogy a toronyaljak, nyaktaggal, nagyon vastag falban, széles hevederrel csatlakoznak a mellékhajókhoz. Ez a nagy falvastagság ad helyet mindkét torony karzatszintjén egy-egy térbővületnek, mely a karzatkápolna szentélyeként funkcionálhatott. (1-4. alaprajz)

Lehel téri templom

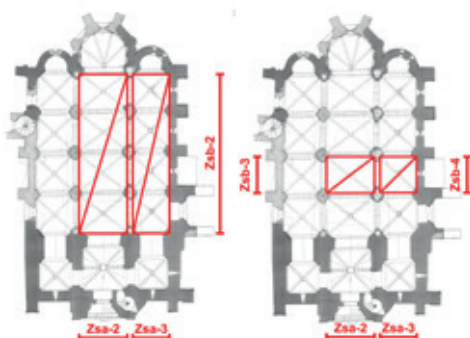
A templom háromhajós alaprajzi elrendezését tekinthetjük egyfajta középkori hagyomány továbbélésének, de a falak és pillérek alaprajzi területe lényegesen kisebb, mint amilyenek a XIII. századi templomokra jellemzőek voltak. Talán egyedül a poligonális, támpillérekkel is rendelkező főszentélyt lehet említeni, amely közvetlenül utal a középkori szentélymegoldásra. Az alaprajzi felépítés követi a középkori tagolási módot: nyugati toronypár – a toronyaljak egybenyitva a mellékhajókkal – keresztház nélküli háromhajós, bazilikális rendszer, az apszisok közvetlenül a hajókból nyílnak. (5-8. alaprajz)

Az alaprajzon szembeütően vékony falakat látunk, csak a nyugati oldalon a tornyok vastag támpillérei és a béli kapu környezete mutat rokonságot egy középkori alaprajzzal. A főhajó és a mellékhajók szélessége között jelentős kü-

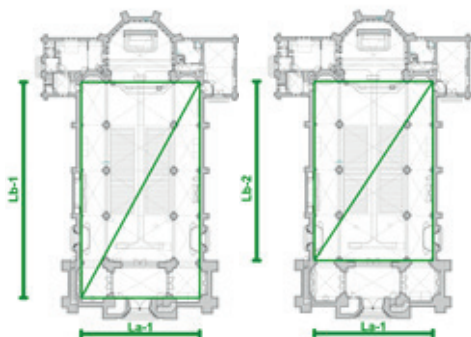
1. alaprajz A templomtér belső arányai a falsíkok között mért szélessége és hossza a toronyaljakkal együtt a diadalívig, szentélyek nélkül: $sz/h = 1:1,6$

2. alaprajz A templombelső arányai a toronyaljakkal nélkül $sz/h = 1:1,2$

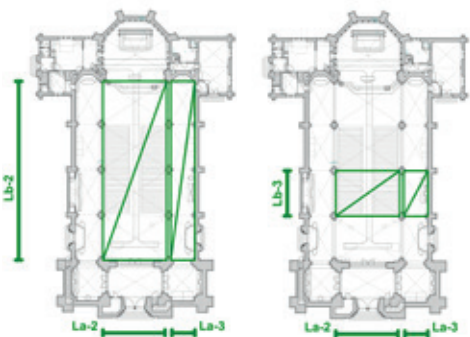
3. alaprajz A főhajó és a mellékhajó arányai $sz/h = 1:3,4$ és $1:4,4$

4. alaprajz A főhajó és a mellékhajó egy-egy szakaszának aránya $sz/h = 1:0,8$, és $sz/h = 1:0,9$

5. alaprajz A templom belső arányai a falsíkok között mért szélessége és hossza a toronyaljakkal együtt a diadalívig: $sz/h = 1:1,87$

6. alaprajz A templombelső arányai a toronyaljakkal nélkül $sz/h = 1:1,53$

7. alaprajz A főhajó és a mellékhajó arányai $sz/h = 1:2,8$ és $1:7,6$

8. alaprajz A főhajó és a mellékhajó egy-egy szakaszának aránya $sz/h = 1:0,65$ és $1:1,8$

lönbség van, mely a XIII. századi magyarországi monostortemplomokra nem jellemző.

A nyugati oldalon a tornyok földszinti alaprajzánál elmarad a nyaktág, amivel a zsámbéki templomnál a toronyaljakkal csatlakoznak a mellékhajókhoz. Ennek a hiánya a belső térben és a hosszoldali homlokzatokon is megmutatkozik.

A belső tér arányai

Zsámbék

A legszembevetőbb a keresztmetszeteken a mellékhajók és a főhajó magassága közötti különbség. A hosszmetseten jól megfigyelhető a főhajó

magassági tagolása. Az előcsarnok nyomott belmagasságú teréből egy több, mint háromszor magasabb főhajóba lépünk. (9-11. rajz)

A tornyok közötti karzat boltozatszakasza nem sokkal hosszabb a főhajó egyes szakaszánál, viszont az alaprajznál már jelzett széles heveder hangsúlyos elválasztást eredményez.

A főhajó belső terét keleten a diadalív határolja, melynek záradéka nem sokkal emelkedik a faloszlopok fejezetei fölé. A polygonális főszen-tély boltozati záróköve közvetlenül a diadalív mögött helyezkedik el, ezért ennyivel alacsonyabb a főapszis tere. (5-6. kép)

5. kép Zsámbék, déli mellékahajó
faloszlopkötege

Lehel téri templom

A keresztmetszeten a fő- és mellékahajók között jelentős szélességkülönbséget figyelhetünk meg. Ez jól érzékelhető aránybeli eltérést is jelent a zsámbéki templomhoz képest.

A főhajó hosszmetsetén egy összefüggő, szinte azonos boltozatmagasságú teret látunk. A karzat fölötti boltszakasz valamivel alacsonyabb a főhajóénál és itt, valamint a diadalívnél is szélesebb hevederek vannak, mint a boltozatszakaszok között. A sokkal öblösebb térben egyetlen tagolás van, az előcsarnoknál, melynek magassága a főhajóénak harmada. (7-8. kép) (12-14. rajz)

7. kép Lehel téri templom kapubéllet

6. kép Zsámbék, sárkányos faloszlopköteg fejezete

8. kép Lehel téri templom sárkányos oszlopfő

Homlokzatok

A tervezést előkészítő tanulmányban a homlokzatok arányainak elemzése is elkészült, itt most ezek ismertetését elhagytuk, mivel a belső térarányok ezt javarészt már megmutatták. (9-10. kép)

Részletképzés

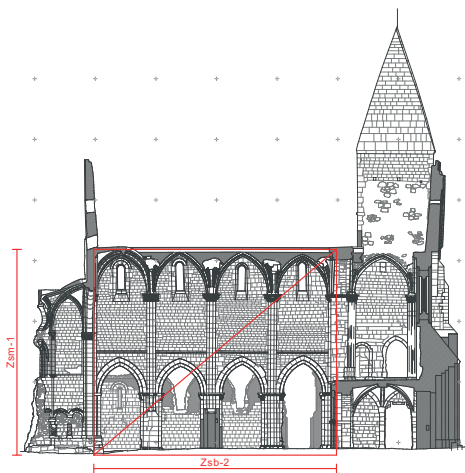
Az építészeti részletképzés az egyik olyan terület, ami lényegesen különbözik a két templom esetében.

A zsámbéki templomon nagyon változatos és gazdag részletformákat látunk. A külső homlokzaton az ívsoros párkányok, a félköríves záródású ablakok profiljai, a mellékszentélyek falsávjainak lefutó tagozatai és sarkantyús megállításai. A belsőben a toronyaljakk pilléreinek fejezetei és lábazatai. Az oszlopkötegek fejezetei és lábazatai, a faloszlopkötegek fejezetei a gádorfalon, a boltozati bordák, a déli mellékszentély lábazata és levéldíszes párkánya.

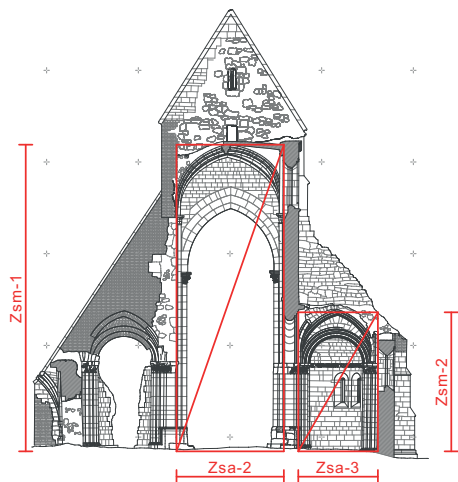
A Lehel téri templom építési terveiből 178 darabot őriznek a Fővárosi Levéltárban.⁷ Ezek közül nagyon kevés ábrázol építészeti részlettervet, és a valóságban is sokkal kevésbé változatos a részletképzés. A külső homlokzaton mindössze kétféle ívsoros párkány variáció figyelhető meg. Az egyik a háromkaréjos elemekből álló, mely a főhajó párkánymagasságában fut végig és a tornyokon is megjelenik, a másik a csúcsíves elemekből álló a mellékhajók

párkányán és ennek változata a toronyszínteken. A legszembevetőbb ezeknek az ívsoroknak a pontos kiosztása, mely a zsámbéki templomtól teljesen idegen.

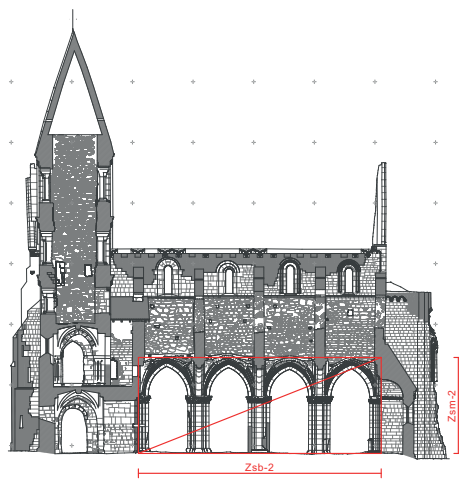
A rózsablatk Möller elképzelése alapján készült, a zsámbéki XIII. századnak csak a mérete ismert, az osztások nem. A nyugati kapu béléte szintén Möller elképzelése. Az elpusztult zsámbéki kapunál megállapítható, hogy a

9. rajz A főhajó hosszirányú arányai
 $h/m = 1:0,84$

10. rajz A főhajó keresztirányú arányai $sz/m = 1:2,84$
és a mellékhajó keresztirányú arányai $sz/m = 1:1,75$

11. rajz A mellékhajó hosszirányú arányai
 $h/m = 1:0,4$

béltet sokkal gazdagabb és változatosabb volt, a Lehel téren viszont egy sematikus „minta-könyv” ízű bétetet látunk.

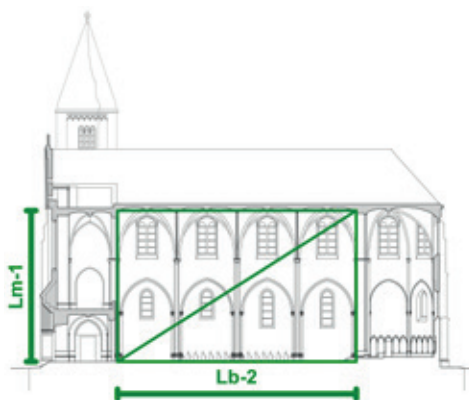
A belső tér részletképzése is jelentősen eltér a zsámbéki templométól. Az oszlopkötegek alaprajzi tagolása egyszerűbb, plasztikailag laposabb, a pillérfőknél egy sásleveles és egy állatalakos – a zsámbéki sárkányos oszlopfőhöz hasonló – fejezetet használ.

Építéstechnika

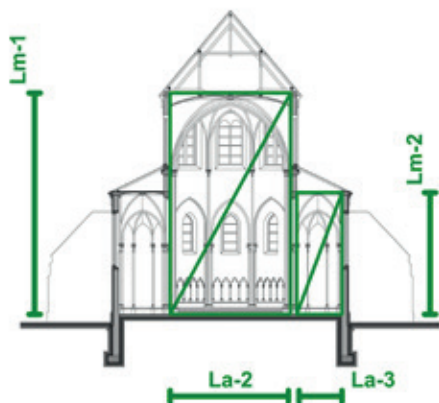
Az építéstechnika a másik olyan terület, ami lényegesen különbözik a két templom esetében. Ez szinte természetesnek is vehető, mivel

a két építés időben nagyon távol esik egymástól. A zsámbéki templom a középkorban gyakran alkalmazott falazási módszerrel épült. A fal külső és belső síkját faragott köelemekkel alakították ki és a kettő között törtkő falazattal töltötték ki. Az épület jellemző sarkait és a formai szempontból is jelentős tagozatokat, párkányokat, hevederíveket, boltozati bordákat faragott kövekből készítették, melyek építéstechnológiai szempontból is fontosak voltak, és az épület szerkezeti állékonyságához is nagyban hozzájárultak. A párkánykövek mélyen benyúltak a falba és a hevederívek átfogták a teljes falvastagságot. Az építéstechnikát a kőből történő falazás módszere határozta meg és ilyen szempontból homogén épületszerkezetről beszélhetünk.

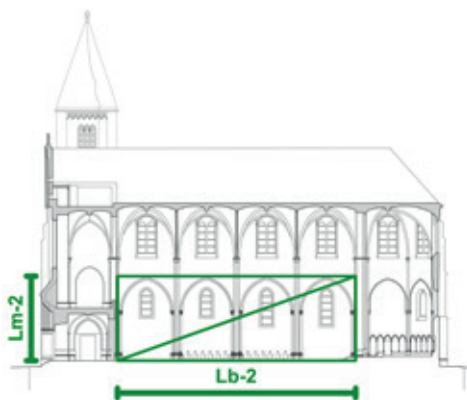
A Lehel téri templom építéstechnikája merőben más, ami kívülről az épület kőburkolata alatt és belülről a felületképzések alatt rejtve marad. A templom épületszerkezete tipikus XX. századi vasbeton pillérváz. Az 1931 márciusában elfogadott 1:100 léptékű engedélyezési terven – a kor szokása szerint – színezéssel jelölték az épületszerkezetek anyagát.⁸ Ez jó tájékoztatást ad az épület szerkezeti felépítéséről. Az alaprajzon kirajzolódik a vasbeton pillérváz, a metszeteken azonosíthatók a vízszintes összefogást szolgáló gerendák és koszorúk. A homlokzat durvaméző burkolatát a támpillérek sarokkövei, valamint a téglafalazat előtt légréssel elválasztva a fugákba helyezett kovacsoltvas elemek tartják. A sisakok vasbeton lemeze egybe épült a kőburkolattal. A belső falfe-

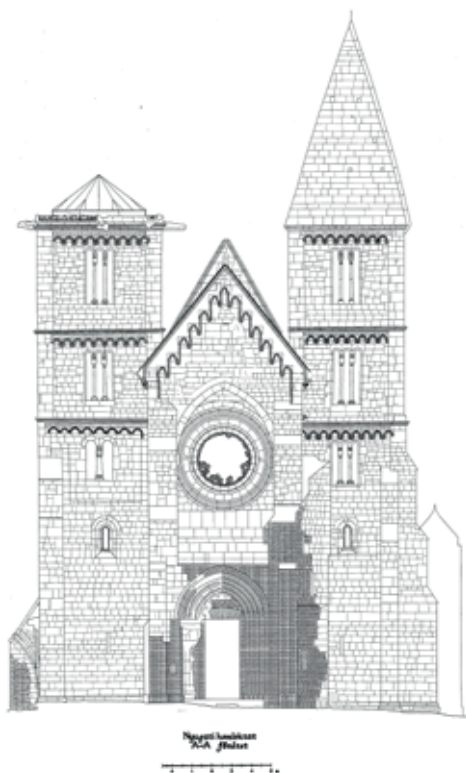
12. rajz A főhajó hosszirányú arányai
 $h/m=1:0,63$

13. rajz A főhajó keresztirányú arányai $sz/m=1:1,8$
és a mellékhajó keresztirányú arányai $sz/m=1:2,7$

14. rajz A mellékhajó hosszirányú arányai
 $h/m=1:0,35$

9. kép Zsámbéki templom nyugati homlokzat.
Vajda József felmérése

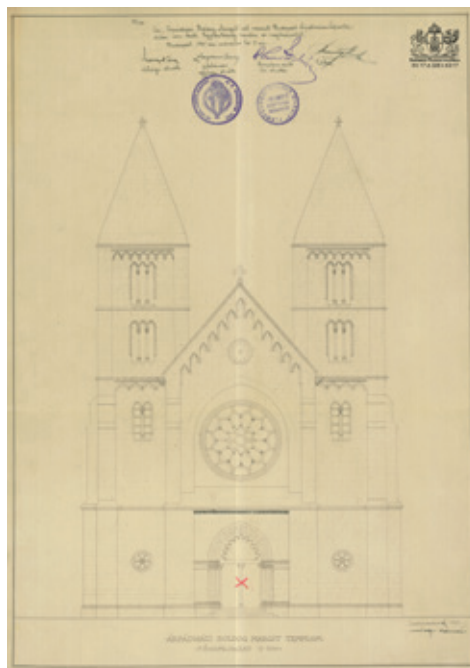
lültek vakoltak, az építészeti tagozatok csiszolt műköből készültek.

Összegzés

Talán haszontalannak és öncélúnak tűnik egy romos állapotban levő XIII. századi és egy XX. századi templom összehasonlító elemzése pusztán látványbeli hasonlóságuk és az építész személye miatt. (11-14. kép)

Mégis tanulságos, hogy az első pillanatban annyira hasonló két épület között milyen sok eltérés van, valamint az is megmutatkozik, hogy az egyes építészeti korszakok alkotómódszerének mennyire szerves része bizonyos arányok betartása.

Zsámbékon az építészeti részletek kialakításában nagy változatosságot és számos eltérést, pontatlanságot látunk. A legszembetűnőbb, hogy az építészeti tagozatok méretét nem hangolták össze. Jól látszik ez a tornyokon, ahol a

10. kép A Lehel téri templom nyugati homlokzati rajza BFL KT T/43/17

sarkokon levő falsávok és a szinteket elválasztó ívsoros párkányok csatlakozása nem megoldott, esetleges. Ugyancsak a nyugati homlokzaton az előrelépő középrész támpillérei és a keretező falsávok nem illeszkednek sem egymáshoz, sem az ormfalat szegélyező ívsoros párkány indításához.

Möller a Lehel téri templomnál ezt mind szigorú rendbe szedte. Annak ellenére, hogy a munka elhúzódott, és az építkezés közben is történtek apróbb termódosítások, a XX. századi tervezési gyakorlat kiküszöbölt minden formai esetlegességet. A XX. századi építész számára fontos volt, hogy a tervezett épület úgy jelenjen meg a valóságban, ahogy a homlokzati rajzon van, függetlenül attól, hogy egy historizáló vagy modern épületről van-e szó. A Lehel téri templom arányait csak részben határozta meg a zsámbékihoz történő hasonlóságra való törekvés. Ez csak a nyugati homlokzatra igaz, ami mögötte van az alaprajzi elrendezését és a hajók magassági arányait figyelembe véve akár egy modern templom is lehetne. Az ívek, a boltozatok, az építészeti részletek, a

11. kép A zsámbéki templom északi mellékhajó elméleti rekonstrukciója. Szőke Balázs

12. kép A Lehel téri templom északi mellékhajója

13. kép A zsámbéki templom főhajó elméleti rekonstrukciója. Szőke Balázs

14. kép A Lehel téri templom főhajója

belső díszítő festés, a színes üveglablakok, azok az elemek, melyek középkori „hangulatot árasztanak”.

HIVATKOZÁSOK

BFL

Budapest Főváros Levéltára

Ferkai 2001

Ferkai András (szerk.): *Pest építésze a két világháború között*. Budapest, 2001

Guzsik 1977

Guzsik Tamás: Műemlékvédelem Zsámbékon. *Építés-Építészettudomány* 9 (1977) 2-3:229-246

Lővei 1996

Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem* 10 Budapest, 1996. 39-58.

Prakfalvi 2010

Prakfalvi Endre: Möller István Lehel téri Árpád-házi Szent Margit templomáról. *Műemlékvédelem* 54 (2010) 3:201-213.

JEGYZETEK

1. A templom hivatalos titulusa: Árpád-házi Szent Margit és a tér templom előtti részét 2019-ben átkeresztelték Szent Margit térre. A tanulmányban a Lehel téri templom megnevezést használjuk, mivel a két templommal foglalkozó szakirodalomban ez volt használatos.
2. Guzsik 1977 235.
3. Ferkai 2001 357-358.
4. Prakfalvi 2010 204.
5. Lővei 1996 39.
6. Guzsik 1977 235.
7. BFL KT T/43/1-178.
8. BFL KT T/43/12-23.

TERVPÁLYÁZAT A ZSÁMBÉKI ÖREGTEMLOM MEGMENTÉSÉRE

Zsámbék Város Önkormányzata 2020-ban kapott megbízást a kormánytól a középkori zsámbéki templom- és kolostorrom rekonstrukciójának előkészítő munkálataira, ami egy részletes tudományos és műszaki dokumentáció elkészítéséből, valamint egy nyilvános tervpályázat lebonyolításából tevődött össze. A Tripartitum Építész Műhely Kft. által, számos közreműködő szakértő bevonásával összeállított dokumentáció¹ a tervpályázati kiírás mellékletét képezte, így a pályázók teljes mélységében megismerkedhettek e nagy jelentőségű műemlék múltjával és jelen állapotával. A tervpályázat kiírására 2023 áprilisában került sorra.

A kiírás megfogalmazta a pályázat fő célját miszerint: „megőrizzük a jövő nemzedéke számára ezt a több százéves egyházi és építészeti hagyományokra visszatekintő együttest.” A dokumentum felhívta a figyelmet a romokra leselkedő legfőbb veszélyre, miszerint: „A fizikai erózió, amely teszi tönkre az Öregtemplom romegyüttesét nehezen vehető észre. Napról-napra alig van változás, időtlen a rom, de egy-egy emberöltőnyi idő alatt jóvátehetetlenül pusztulnak el részei, részletei. És a fizikai pusztulás lelki és erkölcsi sérülés is egyúttal. Ennek a folyamatnak szeretne a Kiíró véget vetni, és ehhez keresi az építészeti

eszközöket ebben a tervpályázatban.” Ugyanakkor általános célként az épületegyüttes turisztikai fejlesztését határozta meg.² A kiírás röviden ismertette a műemlék építés-, pusztulás- és helyreállítás történetét, a romok műszaki állapotát, a természeti és épített környezet sajátosságait, továbbá részletes tervezési programot határozott meg, amely magában foglalta a megkívánt funkciók részletes leírását. Ezek a funkciók a templomrom templomként való helyreállítása, egy látogatóközpont és egy premontrei rendház elhelyezése voltak.³ A dokumentum világosan meghatározta a középkori épület rekonstrukciójának alapelveit is:

„A templomi funkciók meghatározása során a jelen kor igényeit vesszük alapul, de a Kiíró szándéka a tudományos dokumentáció alapján megvalósuló részletes rekonstrukció. A tervezési program kijelenti ugyanakkor, hogy a beavatkozás során létrejövő alkotás új építészeti entitás, a tervezőtől nem elvárás, hogy az egykori építészeti részletek tekintetében sejtéseket fogalmazzon meg. A rekonstrukció kiterjed a térrekonstrukcióra, és az anyaghasználatra, de teret enged az új funkcionális követelményekből adódó építészeti döntések mellett azon részletek tekintetében, amelyek a tudományos dokumentáció alapján nem egyértelműen határozhatóak meg.

Tömegrekonstrukció. A tömeg visszaállítása mind a szerkezetek védelme, mind a terek létrehozása tekintetében szükséges. A tervezési program rögzíti, hogy az építészeti megoldásoknál elvárja az építéstörténeti tudományos dokumentáció tárgyi és eszmei értékek összességére tett megállapításainak, értékítéleteinek figyelembevételét, illetve ezek alapján meghatározható eredeti tömeg műemléki rekonstrukcióját.

Térrekonstrukció. A beavatkozás során létrejövő tereknek igazodniuk kell a templom egykori térszerkezetéhez, új, a korábbiaktól eltérő térélmény létrehozása nem cél.

Formarekonstrukció. Az építészeti beavatkozás során az egyértelműen, hiteles kutatással alátámasztott módon rekonstruálható formák visszaállítása, valamint a kőtári elemek eredeti helyükre történő beépítése a Kiíró igénye. A tervezett építészeti és szerkezeti beavatkozásoknak ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a temp-

1. kép A zsámbéki templom nyugati homlokzatának látványterve a KÖZTI I. díjas tervéből

2. kép A Vikár és Lukács Építész Stúdió megvétel nyert terve

3. kép A DAW Építész Stúdió terve

lomtörténet és a romtörténet jelen formájában is egyfajta értéket képvisel, ezért az új és a régi anyagok felújítása és szerkezetek beépítése során ezt is figyelembe kell venni.

Műemléki rekonstrukció, azaz műemléki helyreállítás: a műemlék egészét vagy részét érintő felújítás, részleges vagy teljes visszaállítást célzó építési tevékenységnek vagy restaurálásnak figyelemmel kell lennie a műemlékvédelmi szempontokra, illetve a műemlék méltó megjelenésére és érvényesülésére.”

A tervpályázat leadási határideje 2023. augusztus 22. volt. A bíráló bizottságban helyet foglaltak Zsámbék város önkormányzatának, a magyarországi Premontrei Rendnek, valamint az Építési és Beruházási Minisztériumnak (Építési és Közlekedési Minisztérium) és építész szervezetek delegált képviselői, valamint a helyszínt jól ismerő, tekintélyes építészek. A bírálóbizottság munkáját több szakértő segítette,⁴ magam is közéjük tartoztam.

A pályázati kiírás szerint a bíráló bizottság a terveket az alábbi szempontok alapján értékelte:

- a tervezési programnak való megfelelés
- az általános tervezési szempontoknak való megfelelés
- telepítés, környezetbe való illesztés
- műemléki koncepció, építészeti megjelenés, egyedi építészeti megoldások alkalmazása
- funkcionális kialakítás megoldásai
- gazdaságos üzemeltetés, energiatudatos építészeti és műszaki megoldások alkalmazása.

A bizottság két ülésen tekintette át a beérkezett pályázatokat: az első alkalommal kiválaszt-

totta azokat a terveket, amelyeket díjazásra érdemesnek tekintett, a második alkalommal pedig ezeket rangsorolta. Az egyes tervek bírálata a terv ismertetéséből, a szakértők meghallgatásából majd a vitából állt. Bár a bizottság összetétele igen sokszínű volt, éles vitákra nem került igazán sor, a bírálatban résztvevők minden esetben egyhangúan hozták meg a döntéseiket.

A pályázatra összesen 23 pályamű érkezett be, ám formai szempontból csak 16 volt érvényesnek tekinthető.⁵ Ettől függetlenül a bíráló bizottság a hét érvénytelent is a többihez hasonló alapossgal megtárgyalta, ám egyet sem talált közülük díjazásra érdemesnek.

Az érvényes pályázati tervek alapvetően négy nagy csoportba voltak besorolhatóak: a legtöbb, összesen hét terv, valamiféle modernista romkiegészítést javasolt a templomra. Öt terv a romokat jelenlegi állapotában meghagyva, köré-

4. kép Fekete Csilla, Mészáros Nóra és Soltész László terve

5. kép A LEN Architects terve

je építette volna fel a pályázati kiírásban szereplő funkciókat betöltő új épületeket. Három terv ezekkel szöges ellentétben a középkori templom és a kolostor teljes újraépítését tartalmazta. Egyetlen olyan terv volt csak – a végül első díjat

6. kép A Kiss-Járomi Építésziroda terve, a templom délkeleti nézete

nyert pályázat – amely a romok restaurátori szemléletű védelmével és kiegészítésével foglalkozott. Az érvénytelen pályázatok nagyjából hasonló arányban tartalmazták az első három kategóriába sorolható terveket.

Mivel a tervpályázat világosan megfogalmazott célja a középkori templom- és kolostorrom hosszú távú védelmének megoldása volt, azok a pályaművek, amelyek ezzel a kérdéssel egyáltalán nem foglalkoztak, nyilvánvalóan értékelhetetlenek voltak. (2-4. kép) Igen jellemző, hogy egyik pályázó később, a Magyar Építőművészek Szövetsége által szervezett tervbemutatón úgy fogalmazott, hogy a romokkal azért nem foglalkoztak a tervükben, mert szerintük az úgy jó, ahogy van, a problémáit pedig majd oldják meg a szakemberek. Jól érzékelteti ez a vélemény, hogy számos pályázó nem értette meg a tervpályázat fő célját: a kiíró éppen olyan szakembereket keresett, akik képesek megoldani a romok problémáit, amelyet a pályázók számára átadott előkészítő anyag részletesen taglalt is. Volt olyan terv, amely, bár szintén fenntartotta volna a rom-állapotot, de legalább javaslatokat tett a romok védelmére. Sajnálatos módon azonban ezek a javaslatok – például beton falkoronák kialakítása – olyan elavult, számos esetben már nem csak alkalmatlannak, de kifejezetten károsnak bizonyuló megoldások voltak, amelyek nem feleltek meg a kitűzött cél eléréséhez.

A pályaművek másik csoportja modernista kiegészítéseket javasolt a templomra. Ezek között voltak vasbeton, acél-üveg, illetve fa-üveg

7. kép A Kiss-Járomi Építésziroda terve, a templom belső nézete

8. kép A Kollektív Múterem megváltelt nyert terve, nézet a kerengőből

9. kép A Kollektív Múterem megváltelt nyert terve, a templom belső nézete

konstrukciók. Formailag igen eltérő megoldásokkal kísérleteztek a tervezők. (5-9. kép) A tervek egy része igyekezett a középkori templom tömegének és a terének valamiféle visszaidézésre, mások a történeti épületet látványosan és arrogánsan semmibe véve terveztek mellé valamit, amit saját ízlésük szerint izgalmasnak gondoltak. (10-11. kép) E tervek általános problémája a régi és modern szerkezetek illeszkedésének megoldatlansága volt: egyikük sem foglalkozott érdemben az azzal a kérdéssel, hogy hogyan lehet egy kb. 70%-ban, jelentős részeiben teljes magasságában álló kváder szerkezetű épülethez úgy kapcsolni ilyen monumentális modern szerkezeteket, hogy azok beépítése ne károsítsa az álló, illetve a föld alatt lévő eredeti építészeti maradványokat, így ezt a kérdést nem is tudták megoldani.

A tervek harmadik, kiépítést szorgalmazó csoportjában is többféle megoldással találkozunk. Egyes tervek újramodellezve lényegében

lemásolták az előkészítő anyagban található elméleti rekonstrukciót, (13. kép) de voltak, akik kreatívabban nyúltak hozzá a témához. Volt olyan terv például, a formailag érvénytelen pályázatok között, amely a hazai organikus építészet néhány jellegzetes stíuselemével vegyítve építette volna újjá a templomot és a kolostort. (12. kép) Mások úgy gondolták, hogy válogathatnak a stílusok között. Az egyik terv a templo-

10. kép A BORD Építész Stúdió terve, a templom és kolostor látványterve északnyugatról

11. kép A BORD Építész Stúdió terve, a templom belső nézete

12. kép Rüll Tamás és munkatársai érvénytelen pályázatának látványterve

mot XIII. századi állapotában építette volna újra, (14. kép) viszont a kolostor északi szárnya helyére egy túlméretezett jellegtelen épülettömböt képzelt el. Egy másik pályázó szinte teljes egészében rekonstruálta volna a XIII. századi templomot és kolostort teljesen eltüntetve a jelentős XV. századi részleteket (északi toronysisak, rózsablak (15-17. kép), déli előcsarnok, kerengő stb.). Megvallom, magam ezt a tervet egy szellemes gegnek véltem, amit a tervezők nem is akarnak megvalósítani, csak eljátszottak a gondolattal, hogy milyen is lehetne ma egy XIII. századi formájában álló zsámbéki kolostor. A már említett Magyar Építőművészek Szövetségi tervbemutatón aztán a legnagyobb döbbenetemre kiderült, hogy erről szó sincs: a tervezők teljesen komolyan azt gondolták, hogy későgótikus épületrészeket elbonthatnak egy műemlékből, csak azért, mert nekik jobban tetszik az épület egykori koragótikus állapota. Olyan érzés volt ez,

13. kép Az Xdot Építésziroda megvételt nyert terve, a templom belső nézete

mintha hirtelen másfél évszázadot léptünk volna vissza a műemlékvédelem múltjába.

Volt azonban egy olyan probléma, amit szemmel láthatóan egyik stilszerű újraépítést szorgalmazó tervező sem érzékelt: az évszázadok óta fedetlenül álló eredeti épület falsíkjai már olyan mértékben károsultak, hogy egy, az eredetihez hasonló anyagú, de ép felületű faragott kövekből álló kiegészítés mellett esztétikailag szükségszerűen degradálódnának. Abban az esetben viszont, ha „szép” új köfelületekhez való il-

14. kép Tarnóczy Tamás Attila (Építész Kohó Kft.) III. díjas terve

leszkesedés érdekében műkövel kiegészítenék, vagy új kövekre cserélnék a rongált eredeti köveket, akkor lényegében az egész középkori épület eltűnne. Így még ha láthatatlanul, falmagjában meg is őrződne belőle valami, a lényege veszne el a zsámbéki templomnak. Ráadásul, ha ez önmagában nem lenne elég súlyos probléma, abba sem árt belegondolni, hogy ma Magyarországon egyszerűen nem létezik olyan kőműves-kőfaragó szakmai kapacitás, amely képes lenne kivitelezni egy ilyen léptékű faragottkő épületet, és jobbára hiányoznak azok az építészek, statikusok is (és ezt a benyújtott tervek igazolják a leginkább), akik képesek lennének egy ilyen munka kőfaragó-részletterveinek megtervezésére és elkészítésére. A XX–XXI. századi építészet a hagyományostól alapvetően eltérő anyagainak és technológiáinak térhódítása, majd a XX. század második felétől hazánkban a műemlékvédelemben is egyeduralkodóvá váló modernizmus, mára szívós munkával teljesen kiirtotta a hagyományos építéstechnikák – különösen a faragottkő-építészet technológiáinak – ismeretét a magyar építőiparból és műemlékvédelemből. Évtizedekbe és hatalmas költségekbe kerülne, ha külföldi szakemberek bevonásával újra megpróbálnánk kinevelni egy olyan kőfaragó, kőműves és építészgenerációt, amely képes lenne egy ilyen léptékű faragottkő-épület megtervezésére és kivitelezésére. Ráadásul ez a tudás nehezen lenne hazánkban máshol kamatoztatható, így kevesen lennének, akik évtizedeket szánnának életükből a megszerzésére.

Bár a felsorolt kategóriákba tartozó tervek a pályázat alapvető céljára, a középkori templom és kolostor maradványainak megővására, nem

16. kép A 4N Építészroda III. díjas terve, a kerengő látványterve

15. kép A 4N Építészroda III. díjas terve

tudtak, vagy nem is akartak jó megoldásokat javasolni, ám más téren, elsősorban a templom környezetének kialakítása, a melléképületek megformálása, a különböző járulékos funkciók elhelyezése tekintetében számos jó ötletet tartalmaztak, amit a bíráló bizottság megfelelően értékelt is díjakkal és megvétellel.

Egyetlen terv volt csak, ami teljes mértékben megfelelt a pályázati kiírás követelményeinek, reális és jó megoldást javasolt a zsámbéki templom- és kolostorrom minden problémájára. E terv

17. kép A 4N Építészroda III. díjas terve, a templom belső nézete

18. kép A KŐZTI I. díjas terve

egyhangúan elnyerte a bíráló bizottság tetszését, amit első díjjal honoráltak. Annak egyértelmű jelzésére, hogy ez nem csak a legjobb, hanem az egyetlen elfogadható terv a beérkezett pályaművek közül, a bizottság úgy döntött, hogy második díjat nem is ad ki.

Az első díjat nyert pályamű, a KŐZTI tervezőcsoportjának pályázata⁶ (1, 18-25. kép) olyan megoldást talált a zsámbéki templom és kolostor romjainak megvédésére és helyreállítására, amely egyszerre a középkori épület formai rekonstrukciója és a romok védőépülete is. A templom elpusztult, de hitelesen rekonstruálható részeit formahűen, de az eredetitől markánsan eltérő anyaggal, téglafalazattal egészíténé ki. Ez egyrészt lehetőséget teremt a kőtárban őrzött nagyszámú eredeti faragvány visszahelyezésére, másrészt jól tud illeszkedni a romos és rongálódott felületű eredeti falmaradványokhoz, anélkül, hogy degradálná azokat. A téglakiegészítések lehetővé teszik a pontosan nem ismert részletek,

19. kép A KŐZTI I. díjas terve, a templom látványterve délről

például pillérfők, profilált elemek stilizált megjelenítését is. A téglak használata ugyanakkor igen jól illeszkedik a zsámbéki templom helyreállítás-történetéhez, hiszen *Möller István* is használta ezt az anyagot. Leginkább azonban *Lux Kálmán* esztergomi várkapolna-rekonstrukciója tekinthető a KŐZTI terve előképének, ahol a romos épület és a nagyszámú kőtári töredék együttes bemutatását és hazánk első gótikus épületének térrekonstrukcióját egyszerre valósította meg téglak anyagú kiegészítések használatával a tervező, kiemelkedő esztétikai minőséget létrehozva és az eredeti falak, valamint kőfaragványok tökéletes megőrzését hosszú távon biztosítva.

20. kép A KŐZTI I. díjas terve, a templom belső nézete

21. kép A KŐZTI I. díjas terve, a kerengőudvar látványterve

22. kép A KŐZTI I. díjas terve, a kerengőfolyosó látványterve

A KŐZTI terve ráadásul a zsámbéki templom minden építési korszakának: a XIII. és XV. századi falaknak, valamint lehetőség szerint a későbbi, műemléki hozzáépítéseknek is a megőrzését célul tűzte ki.

Az első díjat elnyert terv a pályázat által megkívánt és a műemlék hosszú távú fenntarthatóságát lehetővé tevő funkciók elhelyezésére nem a rom környezetének beépítését, hanem a középkori kolostor kontúrjain belül, annak tömegét visszaidéző, de mégis kortárs formanyelvű, anyaghasználatában a templom téglakiegészítéséhez illeszkedő, modern épületet ábrázolt. Ez az épület egyúttal a fennmaradt falmaradványok védőépületeként és a kolostorhoz köthető középkori kőfaragványok eredeti helyükön való bemutatóhelyeként is funkcionál, így jól harmonizál a templom helyreállítási elveivel. Ez a megoldás maximálisan tiszteletben tartja a középkor környezetében még a föld alatt rejtőző régészeti értékeket: a temető és a középkori település még feltáratlan maradványait is.

A tervezők, a kiírásnak megfelelően, kidolgoztak egy reális ütemezést is a rekonstrukció megvalósítására, amely a romok mielőbbi megővését helyezné előtérbe.

A terv egyik fő erénye a gyakorlatiassága: a jelenlegi hazai építőipari lehetőségek reális figyelembevétele melletti esztétikus és funkcionális megvalósíthatósága.

A bíráló bizottság egyöntetűen elismerte a terv elemeit, de bizonyos elemeiről komoly vita alakult ki. Elsősorban a téglá építőanyagának erőteljes, a rom szürkésfehér mészkő anyagától markánsan eltérő színe keltett aggodalmakat. Végül mégis konszenzus alakult ki, hiszen az új építőanyag színe nem kell, hogy a kommersz gyári téglakével

egyezzen meg. Egy ilyen jelentőségű munkánál a szükséges téglanyag, amelynek jelentős része amúgy is formára gyártott idomtéglat igényel, egyedi gyártással a megfelelő színben előállítható. Erre azonban a majdani építkezés során komoly figyelmet kell fordítani. A terv más vitatható megoldásai, mint például a kerengőablakok téglarácsos kialakítása, amely a meglévő, *in situ* kőkeretek megőrzése mellett kivitelezhetetlen lenne, szintén átgondolást igényelnek majd a tényleges tervek elkészítése során.

A terv az általa támasztott mindezen nehézségek és problémák ellenére a zsámbéki templom alapvető gondjainak megoldására jó alternatívát kínál, és a pályázatra beérkezett tervek közül egyedül bizonyult továbbtervezésre és majdan megvalósításra alkalmasnak, így a bizottság egyhangúan ezt választotta ki az első díjra.

A zsámbéki Öregtemplom tervpályázatával kapcsolatos számos nyilatkozat, újságcikk, in-

23. kép A KŐZTI I. díjas terve, a refektórium látványterve

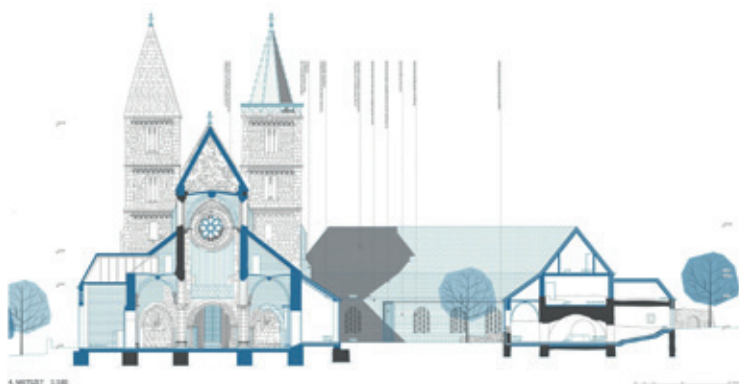

24. kép A KÖZTI
I. díjas terve, a templom
és kolostor földszinti
alaprajza

ternetes hozzászólás és egyéb megszólalás, sőt maguk a pályaműveket benyújtó tervezőcsoportok többsége is, sajnos, alapvetően félreértette a pályázat célját: a tervpályázat kiírói és bírálói alapvetően nem a templom kiegészítését, újjáépítését szerették volna elérni, hanem a templom maradványainak megőrzését. Csakhogy a sokak által igényelt „romkonzerválás” valójában nem csak nyelvileg, de gyakorlatilag is értelmetlen fogalom. A „rom” főnév nem véletlenül származik a „romlás” igéből: valójában a rom egy folyamatos pusztulási folyamat állandóan változó terméke, így romot konzerválni valójában nem jelent mást, mint a romlás állapotát fenntartani egészen addig, amíg az eredeti épület maradványai végleg el nem fogynak. Ép-

pen a zsámbéki rom példája mutatja a legszemléletesebben, hogy mennyire kontraproduktív tevékenység egy rom konzerválására törekedni. Az elmúlt több mint egy évszázad során a magyar műemlékvédelem minden nemzedéke kipróbálta rajta a saját, egyedül üdvözítőnek ítélt romkonzerválási módszereit: a hozzáépítéseket, statikai megerősítéseket, kő, téglá, beton és műkő kiegészítéseket, kőcseréket, kőszilárdítási eljárásokat, de ennek ellenére a rom ma semmivel sincs jobb állapotban, mint a XIX. század végén volt, ám időközben hihetetlenül sok részlete végérvényesen elpusztult és pusztul ma is. A ki-festések nyomai, az eredeti köfelületek jó része már eltűntek, az oromfalak az összeomlás határára állnak. Nincs több idő újabb „romkonzervá-

25. kép A KÖZTI
I. díjas terve, a templom
és kolostor
keresztmetszete

lási” módszerek kipróbálására, és a régi, már kudarcot vallott módszerek további erőltetése pedig a biztos pusztuláshoz vezet. Ezekkel legjobb esetben is egy új műrommá lenne átalakítható hazánk egyik legértékesebb középkori műemléke.

A romok megőrzésének van azonban egy másik, ősi módszere, amelyet az emberiség már több évezrede eredményesen gyakorol.

Az épületek ugyanis, mint minden más emberi alkotás, elkészülésük pillanatától kezdve ki vannak téve a környezet pusztító erejének, amelyek folyamatosan rombolják őket. Az épületeket károsító hatásokat eredetük alapján két nagy csoportra oszthatjuk: természeti és társadalmi veszélyforrásokra. A természeti veszélyforrások: a földmozgások, hőmérsékleti ingadozások, a szél és a víz romboló hatása, valamint a növényzet meglepedése. A társadalmi veszélyforrások a háborús pusztítás, az ideológiai vagy gazdasági haszonszerzés céljából történő tudatos rombolás, a gondatlanság és a hibás építészeti beavatkozások.

A zsámbéki monostortemplom épülete közel nyolcszáz éves története folyamán szinte minden lehetséges veszélyforrásból elszenvedett károkat. Feltehetően még a középkorban erőszakos gyűjtogatásnak estek áldozatul nyugati részei: kapuzata és a tornyok belseje. A XVIII. században földrengés döntötte romba az épületet, amelynek köveit a település lakói más építkezésekhez elhordták. A fedélszék támasza nélkül maradt főhajó oromfalak fokozottan ki vannak téve a szélnyomásnak. A tető nélkül maradt, egyes részekben átégett falakat a víz- és fagykár, valamint a falakban meglepedő növényzet gyökerei folyamatosan rombolják. A XX. századi helyreállítások elhibáztak működő- és betonkiegészítései környezetükben fokozzák az eredeti kőanyag pusztulását. Végül, az utóbbi évtizedek elhanyagoltsága, a karbantartási munkák folyamatos elodázása és a rekonstrukció késlekedése felmérhetetlen károkat okoz és végül a rom teljes pusztulásával fenyeget.

Mivel a felsorolt veszélyforrások ősidők óta ismeretesek, az építők a történelem során megfelelő módszereket dolgoztak ki kivédésükre vagy legalábbis hatásuk minimalizálására. A károk ellen bevethető módszerek sokrétűek. A földmozgások ellen különböző belső szerkezeti megoldásokat alkalmaztak, a többi külső hatással szemben pedig az épületet védőrétegekkel vették körül. Az épületek alapvető felépítése, amely szerkezeti és burkolati elemekre tagolja az építményt, főleg ezeknek a külső romboló hatásoknak a csillapítá-

sára szolgál. A burkolatok, vakolatok, héjazatok elsődleges célja az, hogy a környezet romboló hatásait felfogják. Ennek során ugyan maguk fognak intenzívebben pusztulni, ám eleve úgy alakítják ki őket, hogy ezeknek a hatásoknak jobban ellenálljanak és javításuk, cseréjük egyszerű és olcsó legyen. Az épület fenntartásához azonban elengedhetetlenül szükséges e védőrétegek folyamatos karbantartása és időnkénti cseréje. Ennek elmaradásával ugyanis ezek a rétegek fokozatosan vagy akár egy-egy erőteljes külső hatás (például tűzvész, árvíz, földrengés) hatására egyszerre el fognak pusztulni, ettől kezdve pedig a környezeti veszélyek már az épület szerkezeti részeit pusztítják tovább, amelyeket eredendően nem ilyen veszélyek kivédésére méreteztek, így pusztulásuk is sokkal gyorsabb lesz, javításuk és cseréjük pedig sokkal drágább és nehezebb. Innen már nem épületről, hanem romról beszélünk, ugyanis egy burkolatait, héjazatait vesztett épület, amelynek szerkezeti elemei is romlanak, nem alkalmas eredeti funkciójának betöltésére. Ezért amikor egy épület rom-állapotba kerül, további, társadalmi tényezők is felgyorsítják a pusztulását, mivel a társadalom számára már nem hasznos többé, így teljesen megszűnik a gondozása, sőt a rövidtávú haszonszerzés céljából történő nyersanyag-bányászat vagy a hibás helyreállításból fakadó további károkozás áldozatává eshet.

Az épületek romosodása egy exponenciálisan gyorsuló, ellenben visszafordítható folyamat. A rom elvesztett szerkezeti elemeinek és védőrétegeinek pótlásával bármikor újra épületté alakítható, és ettől kezdve megint épületként, saját funkcióval ellátva, a társadalom szemében újra értékként folytathatja életét, amelynek karbantartása, azaz pusztuló rétegeinek folyamatos javítása és pótlása biztosíthatóvá válik.

A romok ilyen újrahasznosítása, azaz rekonstrukció (reconstructio = visszaépítés) az építészettel egykorú eljárásrend, amelyre minden korszakból számos példát találunk. Mindemellett nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy sem egy túlélő épület vagy rom, sem egy történeti források alapján újraépített történelmi épület nem tekinthető azonosnak az eredeti épülettel, amely mindkét esetben az idő múlásával visszavonhatatlanul megszűnt létezni. Egy műemlék sohasem azonos a múltbéli épülettel, viszont képviseli azt a tudást, amivel a múltbéli épületről rendelkezünk, akár úgy, mint a tudásunk forrása, akár úgy, mint a tudásunk kifejezése, akár pedig mindkettő együttesen. Ez utóbbi kettős funkciót akkor képes betölte-

ni egy műemlék, amennyiben maga is rendelkezik túlélő részletekkel és a formáit rekonstrukción esett át, amely során helyreállítói arra törekedtek, hogy minden, az egykori épületről rendelkezésükre álló és általuk megszerezhető ismeretet építészeti formában megjelenítsenek.

A zsámbéki templom most, a sikeres tervpályázatnak köszönhetően, lehetőséget kapott arra, hogy még hosszú ideig betölthesse ezt a tudást megőrző és átadó szerepet, mint hazánk egyik legfontosabb műemléke. Ehhez azonban az kell, hogy e tervek meg is valósuljanak és a forráshiány, valamint az ideológiai viták ne rántsák újra mocsárba a rekonstrukciós szándékokat, végérvényesen pusztulásra ítélve ezzel a zsámbéki templomot.

JEGYZETEK

1. Zsámbék, premontrei templom és kolostor rekonstrukciója és újjáépítése c. Projekt keretén belül megvalósuló fejlesztés műszaki előkészítése. Tripartitum Építész Műhely Kft. 2022. (<https://drive.google.com/drive/folders/10zq60Qb92asXY-RewqLtt5nShDHFyeMaL>)
2. „Az ikonikus épületegyüttes megújításának általános célja elsősorban turisztikai jellegű. A zsámbéki Öregtemplom az ország egyik legismertebb és legmeghatározóbb középkori műemlékegyüttese, amely évente több mint 20.000 látogatót vonz. A tervezett projekt fő célja tehát a zsámbéki Templom- és kolostoregyüttes fejlesztése, a romterület épületeinek értelmezhetőségét, kihasználhatóságát elősegítő komplex rehabilitációval. Elsődleges szempont, hogy a templom eredeti funkciója visszaállításra kerüljön, a tervezett épületegyüttes fejlesztése során pedig új turisztikai és kiállítási elemek is helyet kapjanak, amelyek biztosítják a létesítmény fenntarthatóságát, ami egy országos jelentőségű műemlék esetében elengedhetetlenül fontos.” Tervpályázati eljárása zsámbéki öregtemplom és környezetének megújítása.
3. „A zsámbéki Templom- és kolostoregyüttes épületeinek újra értelmezésével, kihasználhatóságával olyan komplex turisztikai épületegyüttes létrehozása, amely magába foglalja egy modern látogatóközpont felépítését, a templom rekonstrukcióját, és a premontrei rendház kialakítását.” Tervpályázati eljárása zsámbéki öregtemplom és környezetének megújítása.
4. A bírálóbizottság szavazásra jogosult tagjai: elnök: Horváth László polgármester, Zsámbék Város Önkormányzata; társelnök: Lánszki Regő Balázs országos főépítész, az építésügyért felelős államtitkár, Építési és Beruházási Minisztérium;

tagok: Horgos Zsolt alpolgármester, Zsámbék Város Önkormányzata; Marthi Zsuzsa főépítész, Zsámbék Város Önkormányzata; Riedel Miklós okl. építészmérnök; Holnapy Dénes Márton plébános, Zsámbék – Keresztelő Szent János születése plébánia, a premontrei rend örökfogadalmas tagja; Dr. Juhász Katalin Ágnes O.Praem. általános előjáró; Dr. Vukoszavlyev Zorán, helyettes államtitkár – Építési és Beruházási Minisztérium által delegált műemléki szakértő; Prof. Dr. Gall Anthony PhD dékán, Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kar; Prof. dr. habil. Krähling János tanszékvezető, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék; Székér György okleveles építészmérnök Magyar Építész Kamara által delegált tag/építészmérnök (a bírálóbizottság munkájában végül nem vett részt); Turi Attila Kossuth- és Ybl Miklós-díjas építész, alelnök Magyar Művészeti Akadémia (jelenlegi elnök); Krizsán András DLA Ybl-díjas építész, elnök, Magyar Építőművészek Szövetsége; Deák Zoltán okl. építészmérnök; Tafferner Tamás okleveles építészmérnök; a bírálóbizottság munkájában tanácskozási joggal részt vevő személy: Menczer Tamás országgyűlési képviselő (a bírálóbizottság munkájában végül nem vett részt); a bírálóbizottság munkáját támogató külső személyek: dr. Lesnyiczky Katalin jegyző, jogi szakértő; dr. Süvöltös András felelős akkreditált közbeszerzési szaktanácsadó, jogi szakértő; Buzás Gergely művészettörténész; dr. Virág Zsolt művészettörténész.

5. A pályaművek közül 13-at az alkotók később publikáltak az Építészfórumon: <https://epiteszforum.hu/dosszie/a-zsambeki-romtemplom-rekonstrukcioja>.
6. A tervezőcsoport tagjai: Tima Zoltán építész felelős tervező, Kelemen Bálint Zoltán építész felelős tervező, műemléki érték dokumentálása szakértő, Makay András építész tervező, Patak Gergely építész tervező, Borbély András építész tervező, Tóth Balázs építész tervező, Magassy Eszter építész munkatárs, Molnár Kata építész munkatárs, Michelle Lucy építész munkatárs; *tartószerkezet*: Váczi Péter tartószerkezet tervező; *épületgépészet*: Szakál Szilárd épületgépész tervező; *épület-elektromosság*: Máramarosi András erősáramú tervező, Ritzl András gyengeáramú tervező; *üzemeltetés, fenntarthatóság*: Szulágyi Zsófia építészmérnök; *tájépítészet*: (s73 Kft.) dr. Balogh Péter István felelős tájépítész tervező, Patkú Zsuzsa Kincső tájépítész tervező, Balogh Artúr tájépítész munkatárs; *restaurátor* (Mentartis Kft.) Seres András restaurátor, Tóth Alexandra restaurátor. A terv ismertetése: A KÖZTI I. díjas pályaműve a Zsámbéki romtemplom tervpályázaton. Építészfórum 2023.12.13. 17:53; <https://epiteszforum.hu/a-kozti-i-dijas-palyamuve-a-zsambeki-rom-templom-tervpalyazaton>.

A RESTAURÁTORI ÉS ÉPÜLETKUTATÁS TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI ÉS IRÁNYAI

A „Zsámbéki Öregtemplom és környezetének megújítása” című tervpályázat célja a fennmaradt romemlék megnyugtató módon való megőrzése. A munkákhoz a jogszabályi előírásoknak megfelelő előkészítő anyag készült, az építészeti tervpályázat sikeres volt. A kérdések száma mégsem csökkent, hanem szaporodott és az építési munkák előkészítésével tovább növekszik. Az elkövetkezendő időszak alkalmat teremthet a kérdések megválaszolására, kezelésére, azoknak a megalapozó vizsgálatoknak az elvégzésére, amelyek elmélyíthetik ismereteinket, egyben megoldást nyújthatnak – a kiépítésen túl – a megőrzés módjára. Az épületmaradványt követként kell felmérni, dokumentálni, tudományos módszerekkel feldolgozni, majd ezt követően lehet konszenzuson alapuló eljárással, megnyugtatóan kezelni, előkészíteni. A folyamat hosszú, ugyanakkor a rom karbantartása több évtizede elmaradt, sürgető a beavatkozás. A két folyamat szorosan összefügg, egymásra épül, az egyik nem végezhető el a másik nélkül. Vannak élenjáró hazai és nemzetközi példák, a zsámbéki templomrom esete alkalmat teremthet határainkon túli kitekintésre, konzultációra, továbbá bizonyos problémák megoldásához esetleg belföldi vagy nemzetközi symposium megszervezésére.

A zsámbéki templomrom átesett számos restaurátori konzerváláson, falszövet javításon, a falak részleges kiegészítésén *Möller Istvántól* a XX. század végéig, mégis a falszövet, a festésrétegek építéstörténeti szempontú kutatása, a mai napig elmaradt, noha a templomot az elmúlt 150 év alatt többször is felállványozták. Olyan alapvető kérdések nem tisztáztak, például, hogy a nyugati kapu késő középkori (?) elfalazása részleges vagy teljes befalazást jelentett-e? (1. kép) A kapu lábazati zónájának levésett részei alatt a csorbult lábazat hol válik el a tört kő falazástól? Mely kövek tartoznak a XIII. századi kapuhoz? A kőtárban lévő két, későgótikus kapuelem a nyugati kapu átalakításához köthető-e, vagy pedig fel nem használt béllet volt, amit azután befalaztak a déli előcsarnokba? Ebből adódik a kérdés, hogy a kapu átalakítása ugyanannak a középkori renováló kampánynak volt-e a része, amelyik a karzat tűzben lehasadt falpillér-elemeit vakolattal pótolta, vagy a sekrestyeajtó átbolto-

zását gerendakiváltóval helyettesítette, és ez összefüggésben van-e a nyugati rózsaablak késő gótikus átalakításával? Továbbá, ugyanolyan fontos és tisztázatlan kérdés, hogy az északi torony északi homlokzatán a Möller által szabadon hagyott felületen a vakolt-meszelt falsíkok, a téglával befalazott gerendafészekek hogyan értelmezhetők a kolostor relációjában, és a torony alsó övparkánya alatt a falsíkból kiugró, a XIII. századi fallal egyperiódusú csonk mihez tartozott? Tovább lépve, a nyugati oromfal mindkét oldalán Möller István 1895-ös kváderköves fal-

1. kép A templom nyugati kapuja Möller István téglakiegészítésével. (Fotó: Bozóki Lajos)

szövet javítása nagyrészt tartva a kvádorsorokat, mészhabarcba rakott egész és törmeléktöglából készült javítások. Az északi oldalon az oromfal magasabb zónájában viszont felülről a harmadik vakárkád alatt, két kvádorsor magasságban tört kőből áll a falszövet. Ezeken a felületeken, ellenében az oromfal más pontjaival, nem a külső kváderek fagytak kisebb-nagyobb darabokra, hanem eleve tört követ falaztak a falszövetbe. Falkutatás nélkül nem eldönthető, hogy ez a törtköves falazás ugyanannak a homlokzatjavító kampánynak köszönhető-e, mint az északi toronyalj és karzatkápolna téglatörmelékcsiszolása.

Ezen kérdések megválaszolása alapvetően érinti a helyreállítás mikéntjét is, és amíg ezekre a kérdésekre egy jövőbeni falkutatás nem ad választ akár a nyugati kapu, akár az északi torony és a kolostor csatlakozása stb. esetében, nem lehet a tervekben szereplő köelemeket visszaépíteni, és nemhogy hiteles helyreállítást, de konzerválást sem igen lehet csinálni.

De semmivel sem egyszerűbb a helyzet a templom kifestését illetően. A falakon és a kőfaragványokon lévő festett rétegrend vizsgálata 2008-ig¹ *terra incognita*-nak számított a templom építéstörténetének pontosítását célzó kutatások során. Pedig a falak egyszerű szemrevételezésével is szembeötlő volt, hogy a falsíkon és a kőfaragványokon olyan festett rétegrend van, amiből, akár és elvileg, rekonstruálni lehet a

templom vélhetően középkori, belső (jellemzően kváder) festését, de ez már Möller Istvánnak is feltűnt.² A templom homlokzatain az elmúlt évtizedek helyszíni dokumentálásakor³ számos festésnyomot sikerült még azonosítani a falsíkon, valamint a tagozatok keretelő elemeként a karzaton, a sekrestyében, a déli karzatkápolnában, a nyugati kapun a főszentély diadalív pillérén és még számos más helyen. Ez a festés jellemzően fehér mészglett alapon vörös kváderfestést jelentett, általában a fugákat követve, kivéve a sekrestyében, ahol a boltozat homlokívein nem sugárirányú, hanem függőleges fugákat festettek, vagy a nyugati nagy hevederen, amelyet nem szabályos kváderekből falaztak. (Ugyanakkor nem tudjuk, hogy a kváderfestés mellett például az oszlopfejezetek színezettek voltak-e.) A vörös kváderfestés legnagyobb felületen, a nyugati részen maradt meg, így a karzat nyugati falán és a torony első emeleti kápolnáiban, illetve a déli mellékszentély boltozatán, de voltak nyomok a déli gádorfalon is. A 2006-os, *Bóna István* által végzett vizsgálat szerint: „A vakolatban a csikok helyét enyhe benyomódás jelzi: feltehetőleg egy nagyjából hegyes fém vakolókánál nyomhadták be a követendő vonalat, de úgy, hogy az ne karcolja fel a felületet. Közről megfigyelhető, hogy a fehér glettanyagot a fugák mellett szétkenték, az kisebb-nagyobb szabálytalan felületeket takar. A szélei nem mutatnak eldolgozási nyomokat, azaz tovább terjedhettek a ma láthatónál. Ugyanez jellemző a jáki templomra is.”⁴ (2. kép)

Úgy tűnik azonban, hogy ez a kváderfestés csak kisebb hányada annak a festett rétegrendnek, ami ugyan töredékesen, de a sekrestyében, a déli mellékszentély mellett a mellékhajóban, a nyugati kapuban, a déli toronyaljban, még most is feltáratlan és meghatározatlan. Ez utóbbi boltozatán a szürke alapon fehér kváderfestésnek egy része most fog leválni a boltozatról. Nem biztos, hogy ezekre a kérdésekre egy kutatás pontos választ fog adni, de ebből az is következik, hogy kutatás és dokumentálás után rögzíteni és konzerválni kell, illetve olyan megoldást választani, amely lehetőséget teremt későbbi vizsgálatokra, az utánunk jövő generációknak a tovább és újrarendezésre. Tegyük hozzá, hogy a határainkon belül megmaradt középkori apátsági templomok közül a zsámbéki rom az egyetlen, amelyik még nem esett át a közelmúlt megújítási, restaurálási kampányán.⁵ (3-4. kép)

Mindamellet az elmúlt két évtizedben felújított középkori templomok eltérő szakmai megközelítést képviselnek. A kivitelezési munkák előtt

2. kép Szürke és okker festésmaradványok a nyugati kapu északi béléletében. (Fotó: Bíró László)

3. kép A nyugati kapu elfalazásának/átalakításának habarcsnyoma és tagozatkövető vörös festés az északi bélietben. (Fotó: Bíró László)

4. kép Vörös festésmaradványok (nem fugafestés) az északi mellékhajó sekrestyével közös falán. (Fotó: Bíró László)

az építéstörténeti, történeti tudományos információk beszerzésének szükséges elemei a legtöbb esetben a munka előkészítése során összegyűjtésre kerültek, de a részletes falszövetvizsgálat, vagy restaurátori kutatás csak a kivitelezéshez kapcsolódott, amivel a megszerzett információ a tervezés folyamatát kikerüli. A zsámbéki romok esetén is törekednünk kell a lehető legteljesebb adatgyűjtésre, hiszen ez eddig csak részlegesen történt meg.

Egy beavatkozás, vagy restaurálás, esetleg rekonstrukció óhatatlanul egyfajta egyszerűsítés, mivel minden állítás mindig konkrétabb a kérdésnél. A beavatkozás megszünteti, eltünteti vagy jó esetben csak elfedi, a kutatás tárgyát, mellyel a későbbi vizsgálatok lehetősége is csökken. Az ilyen beavatkozás előtt a rendelkezésre álló összes lehetőséget felhasználva kell a megszerzett, vagy a megszerezhető összes információt beszerezni, dokumentálni és vizsgálható módon továbbadni.⁶ Hogyan képzelhető el mindez a zsámbéki romtemplom esetében az eddigi folyamatok ismeretében?

KOORDINÁLT, EGYMÁSRA ÉPÜLŐ ADATGYŰJTÉS

Az építészetben természetes, hogy a tervező építész az épületéhez kapcsolódó társterületek törvényszerűségeit, adatait, információit, ötleteit összegyűjtse és azt tervébe integrálja. Ugyanakkor, még a műemlék tervező építészétől sem várható el, nem is feladata, hogy teljes mélységében értse és kezelni tudja a sokrétű előkészítési, kutatási folyamatot. Valószínűleg egy koordinátor szerepe megkerülhetetlen, aki érti a műemléket,

problémaköreivel tisztában van, de képes megteremteni a vizsgálatokhoz szükséges háttérrel, végig vinni ezeket a folyamatokat. Vagyis figyelemmel kíséri a szükséges anyagi forrásoktól a tudományterületek szereplőinek felkérésén, a szükséges technikai háttérrel át a munkálatokat, összefogja az eredményeket.⁷ Tehát javasolt egy olyan, a műemléki helyreállításához értő szakember felkérése, aki átlátja a további előkészítés részeit, érti összefüggésüket, így mind a megrendelő, mind a felkért szakemberek, mind a hatóság felé közvetíteni tud, kanalizálja a munkát.

AZONOS RENDSZERBEN VALÓ ADATRÖGZÍTÉS

Akár az általánostól haladunk a speciális felé, akár csak egy részterület vizsgálati módszereit szemléljük, a vizsgálat mélysége meghatározó. A zsámbéki romok, mint kiemelt jelentőségű emlék esetén elvárható, hogy minden szakterület a megszokott rendszereit átlépve a megfigyelés mélységét, a fellelhető vizsgálatokat minél alaposabban és körültekintőbben, szinte szakmai határainak feszegetésével – „fonódó szakterületek” – végezze el.

Az épületkutató ne csak az általánost figyelje meg, hanem – számolva a későbbi beavatkozások adatvesztésével – szinte négyzetcentiméterenként „letapogatva” a falat a részleteket is rögzítse. Ezek a részletek lehetnek szerszámmomok, az építő- és fugázóhabarcs kezelése, a kőfaragójelek, vagy a kőméretek eltérései. A jellemzők rögzítése akkor is elengedhetetlen, ha az értelmezés elmarad, de megadja az utólagos gondolkodás lehetőségét.

A restaurátori megfigyelések esetén a megfigyelések dokumentálása kiemelt fontosságú, mert e szakterületre kevésbé jellemző a megfigyelt nyom rögzítése. Inkább a következtetések összefoglalása történik, amivel rengeteg információ elvész, hiszen más szakterületek nem képesek megfigyeléseik közé illeszteni, más szempontból értelmezni, magyarázni azt. Optimális esetben mind a falkutatás, mind a restaurátori kutatás, megfigyelés eredményeit ugyanabba a feldolgozási rendszerbe vezetik be.

Elhez kapcsolódnak a kis- és nagyműszeres anyagvizsgálatok, fototechnikai vizsgálatok, értékelések. Az építészeti tervezéshez szükséges felbontású lézeres szkennelés elkészült, de a tárgyszkenelés más pontosságot igényel.⁸ A plasztikáknál (oszlopfők, párkányok, vagy a kutató által kijelölt részlet) esetén a tárgyszkenneres felmérés ideális dokumentálási mód, amely a plasztikai kiegészítésekénél is jól felhasználható. Ahogyan a kőtári anyag jelentős részének szkennelése és feldolgozása megtörtént, úgy az *in situ* részletek digitális feldolgozása is jelentős eredményeket hozhat, hozzájárulva – többek között – a tervezett rekonstrukció további pontosításához, a más módon nem vizsgálható részletek rögzítéséhez.

A kutatás vagy a konzerválás, a helyreállítás alatt megszerzett információk vizsgálhatóvá tétele, közzététele olyan digitális felületet igényel, amely a vizsgált anyagról a megszerzett információkat teljes spektrumában kezeli. Adhatja az alapot a részletes építészeti felmérés, vagy/és a 3D felmérés, amelyen egymás „fölött” az egy helyhez tartozó információkat lehet rögzíteni. Itt, a különböző kutatási területek képviselői saját megfigyeléseiket, azok következtetéseit jelezhetik, akár ismerve és figyelembe véve más szakterületek következtetéseit is. Ebben a térbeli mátrixban rögzített adatmennyiség minden kutatónak biztosítja a részletes megismerés lehetőségét, saját gondolataikkal kiegészítve új következtetések kialakítását. Nem új megoldás a közös digitális felület, vannak rá korábbi példák. 2007-ben Baden-Württemberg tartomány a freiburgi katedrális helyreállításánál ilyen módszert, programot alkalmazott. Hazánkban hasonló szemléletű dokumentálás történt a jáki apátsági templom helyreállításának 2024-ben záródó fázisában.⁹ Zsámbék esetében is meg kellene teremteni ennek a lehetőségét. Egy ilyen jellegű felmérés/adatbázis segíti a tervezőt abban, hogy olyan megoldásokat válasszon, amelyek a tömegrekonstrukció mellett a még megmaradt részleteket is megőrzi.

RESTAURÁTORI KUTATÁS

A „Zsámbék és újjáépítése 2022 Premontreii templom és kolostor rekonstrukciója című projekt keretén belül megvalósuló fejlesztés műszaki előkészítése” dokumentációhoz semmilyen új restaurátori vizsgálat nem készült. A kőrestaurátor Osgyányi Vilmos, és a festőrestaurátor Bóna István ugyan megfogalmazott restaurátori feladatokat, de azt a helyszínen készített korábbi kutatásuk, vagy restaurálásuk alapozta meg.¹⁰ A „Festőrestaurátori kutatások építéstörténeti megállapításai”, valamint a „Festőrestaurátori javaslatok a rekonstrukciós munkálatokhoz” fejezetben leírtak szemlélete jól tükrözi az elvárható restaurátori megközelítést, a javasolt vizsgálatokat.¹¹ A korábbi vizsgálatai alapján javasolt konzerválás mindenképpen megfontolandó. Osgyányi Vilmos kőrestaurátor ugyanítt¹² hívja fel a figyelmet a kőtárban őrzött, már szkennelt darabok restaurátori vizsgálatára. A plasztikák nagyfelbontású beolvasása nem csak az őrzött darabok esetén fontos, hanem a még helyükön maradt faragások esetén is.

A nagyfelbontású digitális adatrögzítés a tárgyak pillanatnyi állapotának rögzítése. A plasztikák állapota mellett a sérülések, hiányok rögzítését is jelenti. A szkennelt anyag felhasználható számítógépes feldolgozásra, a részletek tanulmányozására, de a megmaradt töredékek kiegészítésének modellezésére, vagy „csak” a töréshez illeszthető pontos felület elkészítésére. Ma már bevett gyakorlat a 3D nyomtatás, vagy ezzel a programmal készíthető mart felület pontossága, amivel sérülésmentesen illeszthető az anyagazonos, vagy az eredeti anyagtól eltérő kiegészítés. A kutatás során kijelölt felületekről készített pontos felmérés nem csak a felületi erőziót, de a kivitelezés esetleges sérüléseit is képes követni.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATOK

Ilyen jelentős emlék kutatásakor elvárható a rendelkezésre álló legjobb eszközök és módszerek alkalmazása. Minden olyan ismert módszer alkalmazása, amely új, vagy csak pontosabb információt eredményezhet. A vizsgálatok elvégzésével, elemzésével, vagy csak publikálásával, nagyon sok új információval gazdagodhatunk. Egy „egyszerű” lumineszcens fotózás képes volt megkülönböztetni eltérő korok vakolatmaradványait.¹³ De ilyen a multispektrál analízis, amely-

lyel különböző hullámhosszon készült felvételek hozhatnak nem várt eredményt. A közelmúltban több laboratóriumban is lehetőség nyílt nagypon-tosságú anyagösszetétel vizsgálatára, akár a le-vett minta segítségével, de a helyszíni roncsolás-mentes vizsgálatra is van lehetőség.¹⁴ Fontosnak tartanánk széles szakmai körben a javasolt továb-bi vizsgálatok összeírását, rangsorolását és egy rövid távú program összeállítását.

ANYAGHASZNÁLAT MEGHATÁROZÁSA

Még restaurátori körökben is vita van arról, hogy milyen anyagok használata nem okoz további ká-rosoadást, melyik és milyen körülmények között al-kalmazható, és melyik kerülendő. A megmaradt középkori festésrétegek megtartására, szilárdításra Bóna István a legkorszerűbb, mégis a festéshez közelálló nanomész használatát javasolta.¹⁵ Ilyen, és ehhez hasonló problémákat vet fel a kőanyag konzerválása, esetleges kiegészítése is. Ma már szinte mindenki egyetért abban, hogy a műemlé-kek esetén a portlandcementet mellőzni kell. A ko-rábban bevitt minden ilyen anyagot el kell távolí-tani, helyettesíteni kell a kővel és a vakolattal, festéssel kompatibilis anyaggal. A műszaki előké-sztítő anyagban a falak szokottnál is nagyobb só-terhelése szerepel,¹⁶ de a falakat terhelő sófajták elemzése nem történt meg, pedig nem csak kezelé-sükhöz van szükség ilyen ismeretre, hanem a sók fajtái, eloszlása építéstörténeti információt is ho-dozhat. A tervezett, tervezendő építészeti megol-dásoknál a megőrzendő romemlék és viszonya, érintkezési, kapcsolódási felületei az új anyagok-kal hasonló problémákat vet fel, tovább rombol-hatja a falszövetet. Abaújszék gótikus templománál a falkorona rögzítésére alkalmazott vasbeton ko-szorú alatt több méterrel a falképből kimutatható volt a portlandcementből bekerült só. (5. kép)

A közelmúlt helyreállításai nagyrésztben az egykor volt állapot visszaállítását célozzák. A já-ki apátsági templom kivételével szinte minden-hol a valószínűsített egykori megjelenés bemuta-tása fogalmazódott meg. A zsámbéki romok esetében a megmaradt elemek, felületek, megör-zése, tovább örökítése a legfontosabb feladat. Ezek konzerválása, restaurátori helyreállítása ké-pezheti alapját a megmaradt emlékek megőrzésé-nek. A sokperiódusú templom helyreállítása – az állapota okán – rendkívül sürgős, ugyanakkor sem restaurátori, sem építészeti szempontból nem támogatható a kialakult állapot megszünte-tése. Ahogy a restaurálás esetén is, úgy az építé-

5. kép Sókicsapódás az északi mellékszentély falán.
(Fotó: Bíró László)

zeti beavatkozás esetén is a meglévő állapot sze-rinti legjobb megoldás választása várható el. A tervezett építés esetén mindenképpen figyelni kell a megmaradt elemek szakszerű megőrzése mellett az épülethez szükségszerűen kapcsolódó új felületekre, anyagokra. Az új beavatkozáshoz jogosan kapcsolódó, jogszabályban is megfogal-mazott elvárások teljesítése során különös figyel-met kell fordítani a megőrzendő és az új elemek viszonyára, kapcsolatára. A vizuális kapcsolaton túl a fizikai együttélés, egymásra gyakorolt fizi-kai és kémiai hatásokra.

6. kép Szürke alapon fehér kváderfestés pusztuló maradványa a déli toronyalj déli boltsüvegén.
(Fotó: Bíró László)

UTÁNKÖVETÉS

A folyamatos karbantartás hiányán túl, a korábbi jószándékú beavatkozások is hozzájárultak a jelenlegi állapot kialakulásához. Megfigyelhetők azok a pusztulások, amelyek elkerülhetők, vagy lassíthatók lettek volna. E mintát ismerve, a gondosan előkészített beavatkozás után sem szabad magára hagyni a műemléket. Figyelemmel lehet követni a beavatkozás során használt anyagok öregedését, az esetleg felmerülő új problémákat, lehetőséget teremtve a korrigálására, szakmai visszacsatolásra. Tehát a munkák elvégzésével sem dőlhetünk hátra, a folyamatos monitoring elengedhetetlen, ennek lehetne Zsámbék a mintapéldája. (6. kép)

HIVATKOZÁSOK

Bozóki 2003

Bozóki Lajos: Adalékok a templom építéstörténetéhez a falszöveg kutatása és a műformák alapján. In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten”. *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023. 489-510.

Bóna 2008

Bóna István: Festék és vakolatminták előzetes vizsgálata a zsámbéki középkori templomban. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 1:95-96.

Deák – Schuster – Bernáth 2022

Deák Zoltán – Schuster Dániel – Bernáth Attila: *Zsámbék, premontrei templom és kolostor rekonstrukciója és újjáépítése c. projekt keretén belül megvalósuló fejlesztés műszaki előkészítése*. Tripartitum Építész Műhely Kft. Budapest, 2022.

Fehér 2008

Fehér Ildikó: Zsámbék elfeledett falképei. Giovanni Battista Cavalcaselle tanítványának felmérése a premontrei templom falképeiről 1895-ből. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 1: 83-94.

MÉM-MDK T

Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtár

JEGYZETEK

1. Deák – Schuster – Bernáth 2022 693.
2. A templombelső egykori gazdag kifestésére való rövid utalást találunk Möller Istvánnak a MÉM-MDK Tervtárban őrzött hagyatékában is: „a freskókkal be nem borított falakon és a boltozat bordáinál a hézagokat vörös színnel bevonalták.” MÉM-MDK T 7825 /8. Lásd Fehér 2008. 83-94.
3. Bozóki 2023 489-510.
4. „Két helyen találtunk vizsgálatra érdemes területeket: a déli mellékapszis északi falán és boltozatán, illetve a nyugati oldal első emeleti helyisége-

inek falain. Elsőnek a tornyok első emeletén és a köztük lévő karzat falain található vörös kváderozás maradványaiból vettünk mintákat. Ezek közeli megfigyelése azt mutatta, hogy az építéssel egyidejű festésről lehet szó. Ennek bizonyítására összehasonlítás céljából két olyan helyről is vettünk mintákat, melyek nagy valószínűséggel eredeti románkori vakolatot tartalmaztak. Ezek egyike az északi torony első emeletén, egy nagyobb mélységből kivett helyező vakolat. A másik a déli torony második emeletéről származik, a rózsaaalak alá felvezető lépcső frissen leomlott részéből, az omlás által feltárult, mélyebb, érintetlen helyről kivett helyező-habarcis egy darabja. Első ránézésre a három anyag nagyon hasonló. A levett minták megtalálhatók a Képzőművészeti Egyetem archívumában. A vizsgálatok is nagyon hasonlóan mutatták ezeket a vakolatokat. Fehér, mészdús, kis kvarctartalmú mészkölszitet tartalmazó anyag, a középkorra jellemző tulajdonságokkal. Ez az összetétel igen jól megfelel a dealbatio néven ismert anyagnak. A finom mészkölszitet és a kréta között festéstechnikai szempontból nincs különbség. A kvádert jelző vörös csik festéke vastartalmú, durván kevert, földes megjelenésű anyag. Alaposabb vizsgálata akkor elmaradt. A helyszíni megfigyelések alapján valószínűsíthető, hogy a templom teljes belső felületét beboríthatták a fenti fehér anyaggal. Különösen a karzat fölötti boltheveder erős teleobjektívvel készült felvételei látszanak ezt bizonyítani. Ott mintha helyenként meg is maradt volna ez a fehér glett. A festett kváderek többnyire követik az eredeti köillesztéseket, de több helyen határozottan eltérnek tőlük. Ez csak úgy képzelhető el, ha a valódi illesztéseket glettreteggel takarták el. Igazából inkább az számít különlegességgnek, hogy a festett kváderek követik a valódi illesztéseket. A középkorra éppen ez nem jellemző. Ugyanakkor hasonló eljárást figyelhetünk meg a Jáki templom északi apszisának külső felületein. Ott még a kő rakásának esetlegességeit is követik a festett fugák.” Deák – Schuster – Bernáth 2022 695.

5. Lébény, Szent Jakab római katolikus templom műemléki helyreállítása, I. ütem, külső felújítás 2010-2011.; Jáki, Apátság templom külső homlokzat és tetőszerkezet helyreállítása a déli sekrestye, a déli kapu, déli mellékhajó oldalfala, a nyugati kapu kivételével 2012.; teljes helyreállítás 2019-2024; Bélapátfalva, Ciszterci apátság templom folyamatban lévő felújítás.
6. A csillagászatban, a speciális távcsőadatok a vizsgálatért pályázókön kívül bárkinek elérhetők, legfeljebb némi késéssel. A begyűjtött adatok értelmezésére bárkinek lehetősége van.
7. A technikai háttér alatt nem a vizsgálatokhoz szükséges műszereket kell érteni, hiszen azokat a kutatók „hozzák”, hanem a hardvert, az adattárat, és a szoftvert, a szakterületekről származó adatok kezelését.

8. Az épület szkennelése esetén a legjobb felbontású műszereknek is a felvételi pont és a vizsgált elem közötti távolság függvényében csökken a felbontás. Az építészeti felmérések esetén a pár milliméteres pontatlanság megengedett, de a tárgyszkennerek esetén akár 0,02 mm-es pontosság is elérhető.
9. Például a Metigo egy olyan szoftveralkalmazás, amely képalapú modellezést és közeli fotogrammetriát végez. Helyreigazított képi terveket, valódi ortorektifikációkat sík-, hengeres és kúpos felületekre, 3D-s fotorealistikus modelleket, fényképezési méréseket és fényképezési alapon térképezéseket készít a kulturális örökség szektorban, elsősorban a konzerválásban. (https://www.fokus-gmbh-leipzig.de/metigo_map-50_1.php?lang=en)
10. Deák – Schuster – Bernáth 2022 660-690. és 691-699.
11. „Keresztmetszet-csiszolatok mikroszkópos vizsgálataival pontosítani kell a festékek és vakolatok rétegeiről és anyagszerkezetéről való ismereteinket. Szükség van nagyműszeres vizsgálatokra is. Elsősorban a röntgendiffrakció segíthet a szerves anyagok meghatározásában. A drága műszer azonban nem elégséges a hiteles eredményhez. Olyan szakemberre is szükség van, akinek magas szintű a hozzáértése és nagy a tapasztalata ezen a területen.” Deák – Schuster – Bernáth 2022 698.
12. 3.1.1.2. Javaslat a renoválási és állagvédelmi tervek készítéséhez. „A kőtarban található faragványgyűjtemény 3D szkennelését fel kell dolgozni kőrestaurátori szempontból annak érdekében, hogy információhoz jussunk az épület korábbi állapotának részleteivel kapcsolatban.” Deák – Schuster – Bernáth 2022 661.
13. „Az UV-lumineszcens felvételeken jól elkülöníthetők a csupasz kőfelületek és az eltérő korú és anyagú vakolatok. Ezek szabad szemmel nem mindig különíthetők el, bizonyítja ezt, hogy a kőrestaurátorok a freskó felületeket is kőpótló anyagokkal javították.” Deák – Schuster – Bernáth 2022 696.
14. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet, Archeometriai Labor; Szépművészeti Múzeum Országos Múzeumi Restaurálási és Raktározási Központ; Energiadisziperzív mikrofluoreszcenciás röntgenspektrométer (μ XRF); Kézi röntgenfluoreszcens spektrométer (hXRF); RAMAN mikroszkóp; Fourier transzformációs infravörös mikroszkóp (FT-IR), stb.
15. „A ma elérhető legjobb szerek erre az esetre a nanomeszek, melyek kémiaiilag tökéletesen kompatibilisek az eredeti anyagokkal. A megfelelő gyártmány kiválasztása csak próbák után lehetséges.” Deák – Schuster – Bernáth 2022 699.
16. „Nagy probléma a falaknak az átlagosat messze meghaladó sóterhelése.” Diagnosztikai szakvélemény a zsámbéki templom falazatainak állapotáról. Dr Horváth Zoltán geológus 2003. Idézi: Deák – Schuster – Bernáth 2002 801.

Fehér Krisztina

A ZSÁMBÉKI KÖTÁR KUTATÁSA – AZ ÉRTÉKLELTÁR ÉS 3D FELMÉRÉS MÓDSZERTANA, LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

BEVEZETŐ

A 3D felmérési technikákat mára már széles körben elfogadjuk és alkalmazzuk épített örökségünk kezelésének különféle feladataiban. A térbeli digitalizálás eszközei, a lézerszkennerek, a drónok, a Lidar, a 3D fotogrammetria és a feldolgozás szoftverei gyors ütemben fejlődnek, és ezzel együtt változik az is, hogyan lehet és érdemes mindezeket az építészettörténet szolgáltatába állítani. A történeti épületek kutatásának egyik legfontosabb mozzanata a felmérés, amely során arra nyílik lehetőségünk, hogy behatóan megismerhessük azokat a részleteket, amik szabad szemmel nehezen vagy egyáltalán nem vehetők észre, ezzel teremtvén mélyebb ismeretanyagot az épület történetéről.

A 3D felmérések előtt e mély ismeretszerzést a kézi felmérés megrajzolása jelentette. A mai digitális technikákkal látszólag megspórolhatjuk a felmérési munka oroszlánrészét, hiszen például a terepen töltött időt nagyban le lehet velük csökkenteni. Nem szabad azonban, hogy a modern eszközök integrálása a lényegyet, az épület értelmezését kiszorítsa a munkafolyamatból. A helyszíni szemlét, értelmező rajzokat, szöveges leírásokat, fotózást és más hagyományos adatregisztrációs módokat továbbra sem nélkülözheti az alapos kutató, de ezek mellett immár kreatívan állíthatja szolgáltatába a 3D technikát, amely által eddig nehezen hozzáférhető információkat nyerhet.¹ A felmérés módszerének megválasztásához együttesen érdemes mérlegelni többek között az adott épület, épületmaradvány jellegét (méretét, korát, állapotát, részletezettségét és más tulajdonságait), a helyszín adottságait és a kutatás megválaszolandó kérdéseit. Előfordulhat, hogy a 3D technikák helyett a kézi rajz célravezetőbb lesz, míg más esetekben indokolt lézerszkennert vagy térbeli fotogrammetriát választani.

A zsámbéki templom kőtárának kutatását 2017-ben kezdtem PhD tanulmányaim részeként, amelynek témája a középkori építőmesterek tervalkotási és építési módszerei voltak egykorú források és a zsámbéki példa alapján.² Ennek kere-

tében a romtemplomról és a kőtár akkori gyűjteményének nagy részéről 3D felmérést, ezzel párhuzamosan, illetve ezt követően pedig a kőtár korábbi katalógusát kiegészítve részletes állapotleírást és értékleltárt készítettem az egyes köelemekről.³ A következő tanulmányban a kőtár ismertetése mellett a katalógizálás és a kutatás módszertanát, tanulságait foglalom össze kitérve ezek lehetőségeire és korlátaira.

A KÖTÁR TÖRTÉNETE ÉS ÖSSZETÉTELE

A kőtár részletes történetét és összetételét Valter Ilona „*Tekintsd e művet, Isten!*” – *A zsámbéki premonstrei templom és kolostor története* című, 2023-ban a Martin Opitz Kiadó gondozásában megjelent kötetében ismertettem,⁴ ezért jelen tanulmányban e fejezeteket csupán összefoglalom. A zsámbéki templom széthordott köveinek gyűjtése egyidősnek tekinthető a rom kutatásának történetével. A kritikus állapotú épület feltárását az 1800-as évek végén *Möller István* kezdte el, amit *Lux Kálmán* és *Lux Géza* folytattak. Már ebben az időszakban összegyűjtötték az előkerült kőfaragványokat,⁵ amelyek akkor még a templom egyik tornyánál kaptak helyet, de hamarosan bekerültek a kolostor északi helyiségébe.⁶ A mai gyűjtemény értelmezéséhez fontos adalékul szolgálnak a korábbi felmérések és katalógusok. Lux Géza elvi rekonstrukciói és gótikus szárkövekről készült felmérési rajzai például a kőtár és a kolostor története szempontjából is kiemelten fontosak, mivel egyik manuáléja alapján tudjuk, hogy a XV. századi kerengőben minimum két profilvariánsú ablakkeret volt. A kőtár összetétele többször megváltozott. Először Lux idejében, amikor az említett szárkövek a kerengő északi oldalán kerültek bemutatásra. Ezek a kövek mostanra teljesen elmállottak. A gyűjtemény ezt követő összetételéről a régi leltárakból, felmérésekből következtethetünk. A mai katalógus számozását megelőzően két korábbi számozás volt használatban. Nem ismert, hogy mikortól vezették az első katalógust, de két 1977-es forrás is az

akkor érvényben lévő nagyméretű, festett számozásra hivatkozott.⁷ Ennek érdekessége, hogy egy mással párhuzamosan kétféle színű, szürke és zöld jelölést használtak, nem egyértelmű azonban, hogy a színek minek a jelzésére szolgáltak. A következő, 1986-os katalogizáláskor⁸ *Guzsik Tamás és Kremncsán Ilona* szintén nagyméretű számokkal látta el a köveket, de ezek nem voltak átfedésben a korábbiakkal. Végül a jelenleg is használt kisméretű számozást *Bozóki Lajos* vezette be a 2010-es években.⁹ A régi leltárak és felmérések bizonytalan adatokat tartalmaznak a kövek mennyiségéről. E tekintetben leginkább a *Lapidarium Hungaricum* 1. kötetére¹⁰ érdemes hagyatkozni, amely nem csak a kolostori helyiségben lévő köveket vette számba, hanem azokat is, amelyekről a templomdombon másodlagosan beépítve lehetett tudni. Eszerint a „középkori kolostor megmaradt földszinti, boltozott helyiségekben” lévő kiállítási anyag 155 (80 db XIII. századi, 65 db XV. századi és 10 db azonosíthatatlan) darabján kívül további, legkevesebb 20 darab XIII. századi követ jegyeztek fel a templomdomb különböző lakótelkein. Néhányról Guzsik Tamás rajzot is készített, valamint helyszínrajzon jelölte be a házakban, kerítésekben, támfalakban azonosított középkori köveket.¹¹

A kőtár jelenleg több mint 400 elemből áll. *Valter Ilona* régészeti feltárásai mellett ez a nagy szám annak köszönhető, hogy egyre több faragvány kerül elő a zsámbéki épületek bontásakor. A kövek visszakерülése Bozóki Lajos, *Tafferner Antal*, *Klaniczay Péter*, *Holnapy Dénes Márton O. Praem.* és Zsámbék Város Önkormányzata áldozatos munkájának köszönhető. Legutóbb 68 faragvány került a kőtárba az Akadémia utcai bölcsőde 2019-es bontásakor. (1. kép) A kőtár legnagyobb részét boltozatokból, nyílászervekből és oszlopokból származó faragványok teszik ki. A XIII. századi periódusból hevederek, bordák, homlokikövek, szárkövek, a XV. századból pedig jellemzően bordák és ablakosztók maradtak fent. Ezeken, és más egyedi faragványokon kívül több párkányelem és az északi torony gótikus sisakjának darabjai is megtalálhatók. A figurális faragványok mennyisége csekély, kvalitásuk viszont annál nívósabb. A kövek templomon, kolostoron belüli tágabb helye, épületrésze (pl. északi mellékhajó, főszentély) sok esetben azonosítható, de gyakran az eredeti hely nem, csak a szerkezeti rendeltetés állapítható meg. A templomon végigmenő vállpárkány elemei például bárhol lehetnek, vagy akadnak szárkövek, amikről nem tudjuk, melyik ablakból származnak. A kő-

1. ábra A zsámbéki Akadémia utca 3. szám alatti bölcsőde 2019-es bontásából származó köelemek egy része. (Szerző felvétele)

elemek szűken vett, pontos eredeti helye (pl. melyik boltszakasz, melyik kősor, stb.) egy esetben sem azonosítható. A 2019-ben érkezett anyag további darabokat tartalmazott a már ismert XIII. századi boltozati típusokból, a főhajó gádorfalának hármasszlopkötegeiből, a főszentély ablakaiból, az északi mellékhajó sásleveles fejezeteiből, a farkasfogas párkányból és a gótikus toronysisakból. Ezek mellett viszont olyan boltozati bordákat és záróköveket is tartalmaz, amelyeknek eddig sem a kőtárban, sem *in situ* nem ismertük párját. Több homorlatos profilú borda befoglaló méretei a mellékhajó bordákkal mutatnak egyezést. A 382-es borda 12 centiméteres szélességével inkább a gótikus bordákkal mutat rokonságot, profilja azonban körtetagos. A zavarbaejtő új típusok mellett olyan kövek is érkeztek, amelyeknek sejthető az eredeti helye, de eddig nem volt más példájuk a kőtárban. Előkerült például egy tompaszögű párkányelem, amely talán a poligonális főszentély egyik sarkán lehetett.

A KŐTÁR KATALÓGUSA ÉS ÉRTÉKLELTÁRA

A zsámbéki kőtár legfrissebb katalógusát Bozóki Lajos korábbi jegyzéke alapján 2017 és 2020 között készítettem, majd 2022-ben értékleltárral bővítettem. A kutatás, amelynek keretében a munka elkezdődött, a középkori építőmesterek tervezéséhez használt szerkesztőmódszereiről szólt. Különböző középkori épületek szerkesztőhálói-val már mintegy másfél évszázada foglalkozik a tudomány, nehéz azonban megítélni, hogy az egyes hipotéziseknek mennyi a valóságtartalma.

A Zsámbékon végzett kutatás a korábbi megközelítésekkel szemben nem a teljes épülettel foglalkozott, hanem a szerkezeti részletek, profilok geometriájával, mivel ezek tervezési szempontjai jobban körülhatárolhatók. Az esettanulmányt a zsámbéki köelemek adták, a hipotézisek elméleti háttérét pedig a középkorból ismert, tervezésre, szerkesztésekre vonatkozó források elemzése jelentette. E munka első lépése volt, a 3D felmérés is megelőzően, a kőtár részletes katalógusának elkészítése, amely a gyűjtemény átfogó megértését és a későbbi felmérés rendszerezhetőségét szolgálta. Ebben rögzítettem az egyes kövek lehetséges korát, szerkezeti szerepét, részletes állapotleírását kitérve a sérülésekre, faragás-, tervezés- és építéstechnológiai jelekre,¹² festések, pigmentek, meszelések nyomaira, habarcsmaradványokra, utólagos beavatkozásokra. A katalógus a 2010-es években kezdett számozást vette át és emellett, ahol lehetett a régi leltári számokat, felméréseket, archív fotókat is feltüntettem. A kőtár mai állapotának és a korábbi forrásoknak az összevetése során nem minden követ lehetett beazonosítani. A Budapesti Műszaki Egyetem Ásvány-és Földtani Tanszékének kőanyagvizsgálataiban¹³ szereplő 18 faragványból 15-öt, Kremnicsán Ilona és Komjáthy Attila 1977-es felmérésében¹⁴ lévőknél nagyjából a felét, Guzsik és Kremnicsán katalógusának¹⁵ 62 eleméből pedig 50-et sikerült a mai kőtárban megtalálni. Az azonosítást megnehezítette az archív képanyag csekély száma és minősége is, ez azonban nem ad teljes mértékben magyarázatot az eltérésekre. Elképzelhető, hogy a hiányzó köveket a romtemplom 1990-es évekbeli helyreállításakor beépítették.

2022-ben a „Zsámbék, Premontrei Templom és Kolostor rekonstrukciója és újjáépítése” című projekt műszaki előkészítésének keretében elkészült a kőtár *Lapidarium Hungaricum* rendszerű értékleltára. Ebben kiegészítettem és pontosítottam a katalógusban tett korábbi megállapításokat, illetve megtörtént a 2019-ben bekerült 68 „új” kő katalógizálása is, amelyek a bölcsőde említett bontásakor láttak napvilágot. A kisméretű számozás az értékleltár készítése során filccel felújításra került, az újonnan feldolgozott köelemekre folytatódóan rákerült. Az értékleltárban a lehető legtöbb esetben szerepel a kövek profilfűpusa, amelynek megállapításában a doktori kutatás során készült 3D felmérés nyújtott segítséget. A köelemek eredeti rendeltetésének, templomon, kolostoron belüli helyzetének azonosítását a rom *in situ* részletei is segítették. Az adatfelvétel, álla-

potleírás minden esetben a helyszínen történt elsődleges forrásként tekintve a templomromot és a faragványokat. A *Lapidarium Hungaricum* rendszer a magyar kőfaragvány- emlékek leltározására és leírására szolgáló egységes formátum, amelyet az 1987 óta megjelenő *Lapidarium Hungaricum* kötet sorozat használ. Lényege, hogy minden egyes töredéket azonos szempontok alapján ír le, amely rendkívül előnyös a gyűjtemények összevetésekor és általános áttekintésekor. A mai technikai háttér lehetővé teszi a gyűjtemények adatainak digitális kezelését. Ez megkönnyíti a rendszerezést, az adatbázisban való keresést és az utólagos adatfelvételt, ami különösen fontos a bővülő kőtárak esetében, de akkor is, amikor az emlékek leírásánál új szempont merül fel vagy akár időről-időre frissebb képanyag készül. A *Lapidarium Hungaricum* szempontrendszere kiválóan átültethető a digitális gyűjteménykezelésbe is, mivel a töredékek alapadatainak felvételét jelenti, amely rugalmasan bővíthető az adott kőtár jellegzetességeinek és kutatási szempontjainak figyelembevételével. A zsámbéki kőtár *Lapidarium Hungaricum* rendszerű értékleltára az alábbi pontokat tartalmazta:

- A: leltári szám (egyedi azonosító)
- B: korábbi leltári szám
- C: megnevezés: funkció, épületrész*
- D: datálás meghatározása*

E: leírás: jelleg, állapot, technológiára utaló jel, veszélyeztetettségére utaló megjegyzés, utólagos beavatkozások nyoma, megfigyelt jelenségek alapján a feltárható rejtett műemléki értékek meghatározására**

- F: anyag
- G: profilfűtípus azonosítása**
- H: befoglaló méret

I: köelem szakirodalmi megjelenése, korábbi dokumentációk, archív felvételek**

J: tárolási hely az értékleltár készítésének időpontjában

* amennyiben lehetséges

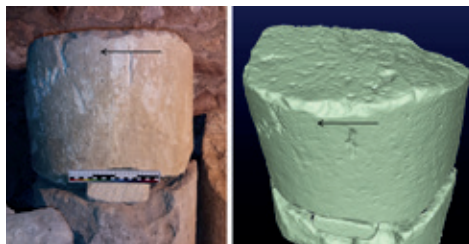
** amennyiben releváns

A FARAGVÁNYOK 3D FELMÉRÉSE

Az említett PhD kutatás keretében a zsámbéki profilok geometriai elemzéséhez pontos, ortogonális profilrajzokra volt szükség. Ehhez a kövek felmérésére az elemek nagy száma és töredékes állapota miatt a térbeli leképezés volt a legoptimálisabb módszer, kézi felmérés vagy profilfűsű használata nem lett volna célravezető.¹⁶ A kutatás az épületszerkezeti elemekre fókuszált, mivel a

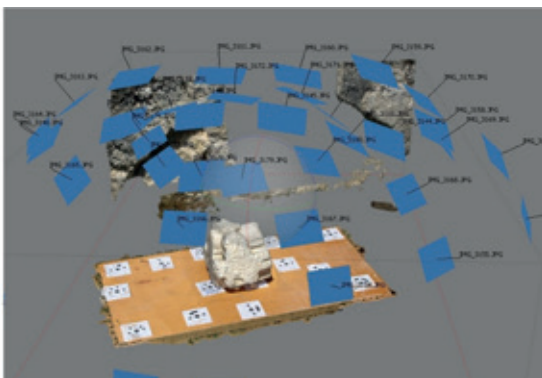
szerkesztőmódszerekre vonatkozó középkori források is ezekről adnak támpontot, illetve ezek árulkodnak leginkább az építőmesterek szerkezeti tudásáról, gondolkodásmódjáról. A zsámbéki kőtár különösen alkalmas volt a téma vizsgálatára, mivel főleg architektonikus elemeket tartalmaz, és a profilok geometriája a teljes épület kontextusában is értelmezhető. Ennek érdekében a kőtöredékeken végzett 3D fotogrammetrikus felmérést 2018-ban a romtemplom lézerszkenneres felmérése egészítette ki. Míg a katalógushoz és értékléltárhoz az adatfelvétel a gyűjtemény minden elemére kiterjedt, a 3D felmérés a kutatáskor történt szelekció és a felmérési módszer korlátai miatt a köveknek csak a nagy részét érintette.

Középkori faragványok ilyen jellegű, nagy mennyiségű 3D felmérésére korábban nem igazán volt példa, ezért a módszer kiválasztása és maga a felmérés is kísérleti jellegű volt. A cél a nagyszámú, kisméretű, de változatos geometriájú kövek megfelelő pontosságú felmérése volt észszerű anyagi feltételek mellett. A kövek tényleges felmérése előtt a BME Fotogrammetria és Térinformatika Tanszékkal együttműködésben négy digitális 3D leképező eszközt teszteltünk és hasonlítottunk össze, hogy kiválasszuk a legoptimálisabbat, a 3D fotogrammetriát.¹⁷ Ez a módszer olyannyira pontosnak és részletgazdagnak bizonyult, hogy a zsámbéki kövek pontfelhőin a faragásnyomokat és több esetben a kőfaragók által bekarcolt tengelyvonalakat is lehetett észlelni. (2. kép) A 3D fotogrammetria viszonylag könnyen kivitelezhető digitális fényképezőgéppel, de a feldolgozáshoz különféle szoftverek és megfelelő teljesítményű számítógép is szükséges.

2. ábra Felületi egyenetlenségek és tengelykarc a zsámbéki kőtár 83/A számú köelemének pontfelhőjén. (Szerző felvételei)

A faragványokat minden oldalról és szögből körbe kell fotózni úgy, hogy a fényképek között legalább 60% átfedés legyen. A kevésbé látható, esetleg árnyékos részek, amelyeket nehéz minden részletükben fotózni, jó eséllyel hiányosak lesznek a pontfelhőn, ezért érdemes minél jobb fényviszonyokat teremteni, és a fényképezéskor a nehezen látható helyekre is hangsúlyt fektetni. Az adatok feldolgozását végző szoftver a fotók pixeleit elemezve kiszámítja, hogy a képek milyen pozícióból és szögből készültek, majd ebből rekonstruálja a kövek térbeli alakzatát pontfelhő formájában. A feldolgozás során a pontfelhőből felületmodellt kell létrehozni, amely alkalmas lesz az utómunkálatokra és különféle elemzésekre. A fotók átfedése kulcsfontosságú a folyamatban, de többek között az is számít, mennyire kontrasztos a felméréndő objektum, milyen a megvilágítás. A fotók illesztését segíthetik kihegyezett markerek (grafikus kódok), de megfelelően kontrasztos és jól detektálható geometriájú

3. kép Kisméretű köelem fotózása markerekkel és a fényképek helyzete a pontfelhőhöz képest. (Szerző felvételei)

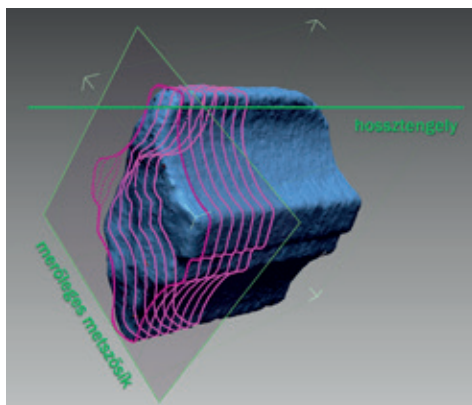

4. kép Nagyméretű köelemek fotózása a kolostor északi helyiségében és a kőcsoport pontfelhője.
(Szerző felvételei)

objektumok esetén a folyamat ezek nélkül is jól működhet. A fényképezést lehet végezni a mozdatatlan objektum körül helyváltoztatással, vagy rögzített kamerákkal a felmérés tárgyat mozgatva, pl. egy forgatható talapzaton. A módszer nem csak kis tárgyaknál hatékony, hanem teljes épületek, topográfiai felmérésénél is sikeresen alkalmazható. A 3D fotogrammetriával készült pontfelhők hűen leképezik a formákat, viszont első változatban a lézeres módszerekkel ellentétben nem feltétlenül mérethelyesek. A helyszínen minden esetben több referenciamérést is kell végezni, hogy a pontfelhőket utólag helyes mérethez lehessen hozni. A markerek a referenciamérések-nél is hasznosak lehetnek, mert a pontfelhőn sokkal könnyebben azonosíthatóak mint az eredeti környezeti elemei. A zsámbéki kőtárban a helyszíni adottságokhoz kellett alkalmazkodni. A kisméretű, könnyen mozgatható köveket természetes megvilágításban, asztalra rögzített markerekkel fényképeztem pár elemből álló csoportokban. (3. kép) A nagy köveket ezzel szemben mesterséges fényenél, a kiállítóterben lehetett csak fotózni. Itt a markerek a kolostori helyiség falán és a padkákon voltak. (4. kép) A kisebb köveknél lehetőség volt két fázisban fényképezni, hogy a kövek megfordításával az asztallal érintkező felületük is szerepeljen a pontfelhőkön.

A 3D felmérések azért jelentenek áttörést a történeti emlékek kutatásában, mert a pontfelhőkön utólag különféle digitális elemzést lehet elvégezni. Ezek közül az egyik leggyakoribb művelet a pontfelhő tetszőleges helyen és

szélességben történő metszése, a másik pedig több pontfelhő összehasonlítása például időbeli változások monitorozására. Az utóbbi módszerrel 2018-19-ben a zsámbéki romtemplo *in situ* kőanyagának mállását tanulmányoztuk Dr. Török Ákossal a BME Geotechnika és Mérnökgeológia Tanszékkal együttműködésben.¹⁸ A kőfaragványok profiljához a pontfelhők metszésére volt szükség. A digitálisan, térben végezhető metszés előnye, hogy a zsámbékiakhoz hasonló, erősen csorbult köveknél is viszonylag teljes profilrajzokat eredményez. Ez annak köszönhető, hogy a metszeteket sűrűn, a kövek teljes hosszán fel lehet venni, majd ezeket a metszeteket egymásra vetítve a profil a sérült helyeken is kiegészül. Ezt a műveletet természetesen bármilyen, akár figurális faragványoknál is lehet alkalmazni, de leginkább az egyenes vagy íves hossz tengely mentén állandó profilú köveknél célszerű, vagyis az épület szerkezeti elemein. Az ortogonális profilrajzokhoz elengedhetetlen volt, hogy a pontfelhőket metsző sík merőleges legyen a kövek hossz tengelyére. Úgy tűnhet, hogy a metszősíkot legegyszerűbb az illesztési felületekre ráfeszíteni, ez azonban komoly pontatlanságokhoz vezetett volna. A zsámbéki kőtar geometriai vizsgálata általánosságban nagyfokú faragási és kivitelezési pontosságról tanúskodott,¹⁹ de ez nem jelenti azt, hogy az illesztési felületek tökéletesen merőlegesek a hossz tengelyekre. A metszősíkok pontos definiálásához először ki kellett szerkeszteni a pontfelhők hossz tengelyét, íves elemeknél a görbületet, majd erre állítani merőle-

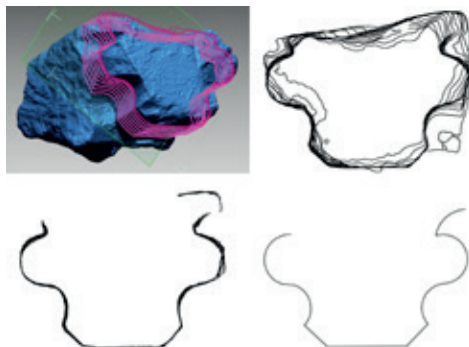

5. kép Ablakosztó elem sűrű metszése a hossz tengelyre merőleges síkkal. (Szerző felvétele)

gest. (5. kép) Ezt a síkot párhuzamosan eltolva, illetve íves köveknél elforgatva szeletek jöttek létre, amelyek egymásra vetítve szintvonalyszerűen ábrázolták a faragványokat. (6. kép) A kontúrhalmazokból manuálisan töröltem ki a sérült részek vonalait. A megtisztított, egymásra vetített profil-kontúrok átlagosan öt milliméteres tartományban tértek el egymástól, ami azt jelenti, hogy a kövek keresztmetszete nagyjából állandó volt a hossz tengelyek mentén, vagyis meglehetősen pontosan faragták őket.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS A REKONSTRUKCIÓ KÉRDÉSEI

A zsámbéki kőtár példája mutatja, hogy a térbeli fotogrammetria különösen alkalmas módszer nagyobb mennyiségű, különféle geometriájú faragvány pontos és részletgazdag 3D felmérésére. A középkori szerkesztések kutatásán túl a pontfelhők segítettek a köelemek, profil típusok azonosításában is, amit a romtemplom lézerszkenneres felmérése tovább hitelesített. A kövek pontfelhőit és a profilrajzokat Szőke Balázs is alkalmazta a digitális rekonstrukciók készítése során.²⁰ A pontfelhő alapú felmérések előnyét a pontosságon túl az elemzésükben rejlő lehetőségek jelentik. Természetesen a felmérés célja lehet a dokumentálás is, ami a pusztuló, gyakran változásokon áteső emlékek esetében különösen felértékelődik, de emellett a szoftveres összehasonlítás, metszés és más eljárások a kutatásokban is új perspektívát nyitnak. Fontos azonban leszögezni, hogy a modell vagy a pontfelhő nem helyettesít

6. kép Mellékahajó bordán felvett metszetek egymásra vetített halmaza a külső kontúr felesleges vonalainak törlése előtt és után, majd a végleges, letisztított profilrajz. (Szerző felvételei)

heti az eredeti objektumot. A 3D digitalizálás, hasonlóan a levéltári gyűjteményekhez, szélesebb körű hozzáférést eredményezhet, és rengeteg esetben kiválthatja az eredeti mű mozgatását, kézbe vételét, de egyetlen pontfelhő sem nyújtja a faragványok helyszíni vizsgálatából levonható tanulságokat. A zsámbéki kövek eredetijének részletes leírása legalább olyan fontos eredményekre vezetett az épület történetével kapcsolatban, mint a 3D felmérés a geometriát, a kivitelezési pontosságot és az építőmesterek tervezési módszereit tekintve. A kőtár olyan információkat hordoz a templom középkori állapotáról és építéstechnológiájáról, amelyeket önmagában a romból nehezebben ismerhetünk meg. A töredékekben ugyanis nem csupán a köelem érdekes és értékes, hanem a rajta maradt középkori és utólagos habarcsok, azok összetétele, állaga, szilárdsága, a különböző felületképző rétegek egymásra rakódása, a faragáskor, beépítéskor alkalmazott technológiai jelek, a kapcsolódó szerkezetek (pl. fém, üveg, szomszédos kő) nyomai is, amelyek nem csak Zsámbék, hanem a középkori Magyarország építészettörténetének is kiemelt jelentőségű, védendő forrása.

Mindez az ismeretanyag különösen fontossá válik a zsámbéki templom rekonstrukciója kapcsán, amelynek elvi változatát digitális modellek formájában Szőke Balázs rendkívül körültekintően készítette el az eddigi kutatási eredmények alapján.²¹ Kétségtelen, hogy a rom megmaradt részei és a kőtári elemek alapján jelentős mennyiségű információnk van a templom és a kolostor középkori állapotairól, de az is tagadhatatlan,

7. kép A 364-es és 388-as számú homorlatos boltozati bordák a zsámbéki kőtarban. (Szerző felvételei)

hogy rengeteg kérdést nem tudunk megválaszolni. Valójában minél mélyebben próbáljuk megismerni az épületet, annál több kérdésbe és ellentmondásba ütközünk. A forrásainkat a kőtár és a rom jelentik, amelyek viszont még az utóbbi évtizedek gyarapodása ellenére is rendkívül hiányosak. Erre legjobban a bölcsődéből érkezett anyag mutatott

8. kép: A kolostor pálos periódusából ismert „szarvas” (208 sz.) és „kétszerhornyolt” (203 sz.) bordatípus példái a kőtárban, illetve a 2019-ben bekerült újfajta bordák (382 és 383 sz.) (Szerző felvételei)

rá, amelyben új profiltípusok jelentek meg. (7-8. kép) A templom és kolostor építőanyagának még legalább a fele másodlagos beépítésben van. Újabb épületek elbontásával az eddig ismeretlen elemek száma is nőhet, ami tovább tudja majd árnyalni a hipotéziseinket. A digitális elvi rekonstrukciók kiválóan alkalmasak az új ismeretek integrálására, és ezzel együtt kutatási módszerként is értelmezhetők, mivel készítésük közben számos kérdés merül fel és kerül megválaszolásra. Ezzel szemben a tényleges rekonstrukció egy végleges prekonceptió megépítésével megszakítja a megismerés folyamatát és megnehezíti annak folytatását az eredeti szerkezetek elérhetetlenné tételével és veszélyeztetésével.²²

A jövőbeni megismerés folyamata viszont Zsámbékon továbbra is szükséges. Ismereteink bizonytalanságát a következő két példa világíthatja meg. A 2019-ben előkerült kövek között három főhájó bordán felületfolytonos okkersárga festés maradványai vannak. Ezalatt néhol meszelés látszik, néhol azonban úgy tűnik, hogy a sárga réteget közvetlenül a kő felületére vitték fel. (9. kép) A 2019 előtti gyűjteményben lévő köveken a sárga réteg alatt minden esetben volt fehér meszelés. Az okker festék finom szemcseszerkezetű, és úgy tűnik, hogy a felületképzés középkori fázisaihoz tartozik. Ez felveti, hogy a premontrei periódusban valóban kizárólag a fehér alapon vörös fugafestéssel érdemes-e számolnunk, amely az elvi rekonstrukciók képét és ezáltal a zsámbéki templomról köztudatba ágyazódó képünket is nagyban meghatározza. A templom XIII. századi kifestésének polikróm jellegére a freskók is utalnak, amelyek a kváderfestéssel akár egyidőben is díszíthették a templomot. További bizonytalanságra mutat rá a rózsablak elemeiként azonosított két íves, nővénydíszes nyílaselem a premontrei periódusból.²³ A kövek külső görbületét a 3D pontfelhők segítségével meg lehet rajzolni, de még így sem egyértelmű, hogy ténylegesen hány kő alkotta a feltételezett körablakot. A visszarajzolás tíz és tizenkét elemmel is működik, első esetben 2,4 méteres, második esetben 2,7 méteres átmérőt eredményezve. A kérdés összefügghet a rózsablak beszűkítésének idejével is. Ha az először tervezett átmérő szerkezeti okokból túl nagyra bizonyult, és statikai problémákat okozott, lehet, hogy már a XIII. századi építés közben megtörtént a beszűkítés, ahogyan például Bélapátfalván is. Az említett két köelem görbülete nagyjából a beszűkített abrondra illeszkedik. A séma formai analógiája a Beauvais-i Saint Etienne templom északi keresztházán figyelhető meg.

Bármilyen beavatkozás, még a visszafordíthatóság elvének esetleges figyelembevétele ellenére is, évtizedekre vagy még tovább meghatározza az emlék kinézetét, műszaki állapotában pedig ténylegesen visszafordíthatatlan károkat tud okozni. Az 1980-90-es években történt helyreállításkor és más javításoknál használt anyagok hatására Zsámbékon az eredeti középkori szerkezetek károsodása felgyorsult. A tényleges rekonstrukció sohasem reverzibilis,²⁴ ezért a még megmaradt eredeti részek fennmaradása érdekében az anyaghasználat és a részleteképzés döntő fontosságú a közelgő beavatkozás során. A kőtárban és az *in situ* vizsgálható szerkezetek a formák mellett a középkori építéstechnológiáról is tanúskodnak. Megfigyelhetjük, a középkorban hogyan építették össze a különböző anyagokat, az egyes csomópontokat köelemekre lebontva, milyen szerszámokkal faragtak, hogyan vitték fel a habarcsot, vakolatot, meszelést, festést. A kőtárban és a romon megmaradt XIII. és XV. századi anyagok azért képviselnek kiemelt értéket, mert vizsgálatuk alapján újra el lehet őket készíteni. A középkori szerkezetekhez történő bármilyen hozzáépítés ugyanis a történeti emlékek károsításának elkerülése érdekében középkori anyaghasználatot és középkori építéstechnológiát kíván.²⁵

A kövek vizsgálata során azt is meg lehetett figyelni, hogy a premontrei és a pálos profiltípusoknak többféle változatai vannak. A főhajó hevederének, a farkasfogas párkányának és a kétszerhornyolt bordának is van variánsa, és Lux felmérési rajzai bizonyítják, hogy a kolostorke-rengőben is többféle szárkövet használtak. Hasonló apró eltérések a romon is megfigyelhetők, például a főhajó déli oldalán az ablakszélesség és a falszakasz aránya boltszakaszonként kissé változik.²⁶ Az eltérések gyakran csak egy-egy plusz tagozatot jelentenek, mégis rámutatnak a középkori épület formai gazdagságára és az építés kézműves, kísérletező folyamatára. Mindezeket nem hibaként kell értelmeznünk, hanem a középkori épületek erősségeként, amelyek formanyelve jóval kifinomultabb, mint a profilsablonok mechanikus alkalmazása. Ennek ismeretében, bár nem valószínű, de az sem zárható ki, hogy az északi mellékhajóban az ismert bordán kívül más profilt is alkalmaztak, akár a 2019-ben előkerült homorlatos típusokat. Természetesen az összes finomságot az elvi rekonstrukcióban nem lehet megmodellezni, de mind digitális, mind tényleges visszaépítés felmerülése esetén is szem előtt kell tartani a középkor építészetének újrateremthetetlen gazdagságát és összetettségét.

9. kép Okkersárga festés maradványa a kőtár 400-as számú főhajó borda elemén. (Szerző felvétele)

HIVATKOZÁSOK

- Fehér – Halmos 2018
 Fehér Krisztina – Halmos Balázs: Problems of surveying profile shapes of Gothic architectural fragments. *Pollack Periodica Architecture* 13 (2018) 1:217-224.
 Fehér 2019
 Fehér Krisztina: Kőfaragók technológiai jelei a Zsámbéki Kőtár kőfaragványain. *Architectura Hungaricae* 18 (2019) 2:49-65.
 Fehér – Halmos 2019
 Fehér Krisztina – Halmos Balázs: Remarks on the Proportions and Dimensions Used in the Design of the Medieval Church of Zsámbék. *Periodica Polytechnica Architecture* 50 (2019) 2:97-114.
 Fehér 2020
 Fehér Krisztina: *Középkori profilok tervezési módszerei a zsámbéki templom kőfaragványainak geometriai elemzése alapján*. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2020
 Fehér – Török 2022
 Fehér Krisztina – Török Ákos: Detecting short-term weathering of stone monuments by 3D laser scanning: lithology, wall orientation, material loss. *Journal Of Cultural Heritage* 58 (2022) 245-255.
 Fehér 2023
 Fehér Krisztina: A zsámbéki templom kőtára. In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten” *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023. 471-487.
 Horler 1988
 Feld István – Horler Miklós – Koppány Tibor – Lővei Pál – Székér György: *Lapidarium Hungaricum 1. Általános helyzetkép*. Budapest, 1988. 333.
 Guzsik – Kremncsán 1987
 Guzsik Tamás – Kremncsán Ilona: *Faragott kövek felmérése. Zsámbék. Középkori templom- és kolostorrom helyreállítása. Elődokumentáció*. II. ütem. Köfelmérések I. Kézirat. BME Építészmérnöki Kar, Építésettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest, 1987

Guzsik – Zádor 1986

Guzsik Tamás – Zádor Mihály: *Zsámbék. Középkori templom-és kolostorrom helyreállításának elődokumentációja*. Kézirat. Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézete, Budapest, 1986

Jobbik – Krähling 2024

Jobbik, Eszter – Krähling, János: A Methodological Approach and Geometry-Based Typology of Late-Gothic Net Vaults' Rib Systems. Presented on Case Studies from Historic Hungary. *Nexus Netw J* (2024). <https://doi.org/10.1007/s00004-024-00780-1>

Lővei 1996

Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem* 10 (1996) 39-58.

MÉM-MDK T

Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtár

Somogyi 2017

Somogyi Árpád – Fehér Krisztina – Lovas Tamás – Halmos Balázs – Barsi Árpád: Analysis of Gothic Architectural Details by Spatial Object Reconstruction Techniques. *Periodica Polytechnica Civil Engineering* 61 (2017) 3:640-651.

Szöke 2023

Szöke Balázs: A zsámbéki premontrei templom és kolostor rekonstruált épülete és a pálos kolostor rekonstrukciója In: Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten” *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023. 521-543.

Szöke 2022

Szöke Balázs: Késő gótikus boltozatok az egykori zsámbéki premontrei prépostság épületében In: Kara Anna – Kusler Ágnes (szerk.): *900 éves a premontrei rend: tanulmányok a rend magyarországi történetéről, kulturális és művelődéstörténeti jelentőségéről*. Gödöllő, 2022. 319-331.

Zsembery 2017

Zsembery Ákos: Építészeti rekonstrukció: Elmélet – módszertan – esetek. *Építés – Építészettudomány* 45 (2017) 1-2:41-59. 55.

JEGYZETEK

1. Lásd pl. Jobbik-Krähling 2024
2. Fehér 2020
3. Ezúton is köszönöm Jobbik Eszter segítségét.
4. Fehér 2023
5. Lővei 1996 53.
6. Fehér 2023 472. 2. kép
7. MÉM-MDK T 20947, 37142; 36208
8. Guzsik – Kremnicsán 1987
9. A 2010-es években Bozóki Lajos leltárt vezetett a kőtárról, valamint elkészítette a kőtár Lapidarium Hungaricum rendszerű katalógusát is, önálló kötet kiadására azonban nem került sor.
10. Horler 1988 333.
11. Guzsik – Zádor 1986
12. Fehér 2019
13. MÉM-MDK T 20947, 37142
14. MÉM-MDK T 36208
15. Guzsik – Kremnicsán 1987
16. Fehér – Halmos 2018
17. Somogyi 2017
18. Fehér – Török 2022
19. Ez főképp a XIII. századi anyagról mondható el, mivel a XV. századi kövek illesztési felületei legtöbbször csorbák.
20. Szöke 2023; Szöke 2022
21. uo.
22. Zsembery 2017 55.
23. Fehér 2023 480. I. tábla
24. Zsembery 2017 48., 57.
25. A középkori építéstechnológia terén az utóbbi évtizedben a kísérleti régészet jelentős eredményeket ért el. A burgundiai Guédelon projekt keretében egy középkori erődített várat építettek fel kizárólag középkori módszerek alkalmazásával. Ez és más hasonló projektek jelentős hatással vannak a műemlékek helyreállításában részt vevő szakemberek képzésére, hozzáállására és érzékenységére. <https://www.guedelon.fr/fr>
26. Fehér – Halmos 2019

Valter Ilona: *„Tekintsd e művet, Isten”*. *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2023. 593 p., ill. (ISBN 9786156388469)

A zsámbéki templom az utóbbi időben leginkább a nyilvánossá vált legújabb helyreállítási, újjáépítési tervek miatt került a hírekbe és a szakmai viták középpontjába. Valter Ilonának 2023-ban megjelent vastag, közel 600 oldalas kötete ebben a kontextusban különösen érdekes, hiszen az épületegyüttes több, mint százéves kutatástörténetét tárja az olvasó elé, miközben a fő hangsúly természetesen a szerző saját, 1986 és 1991 között végzett ásatási eredményein van. A könyv mégis sokkal több, mint a zsámbéki kolostoregyüttes kutatásának publikációja. Egyrészt azért, mert Valter Ilona a település és a tágabb környék történetét is összefoglalta, kezdve a geológiai adottságoktól és a földrajzi környezettől a régió fontosabb régészeti leletein át egészen a falu török utáni újra településéig. Másrészt azért, mert mindezt azzal a szándékkal tette, hogy a falu közösségének legyen mihez nyúlnia, amikor saját történetüket, emlékeiket, értékeiket akarják meg-

ismerni (ez indokolja azt is, hogy egy-egy rövid szöveg erejéig helyet kaptak a könyvben általánosabb történeti összefoglalások is, például, a premontrei rend alapításáról és európai elterjedéséről vagy az alapító család helyes megnevezéséről). A kötet tehát egyszerre szól a szakembereknek és a tágabb közönségnek, egyszerre szól a zsámbéki romtemplomról és az azt befogadó történeti tájról.

A kötet számos fejezete lényegében három nagyobb egységbe sorolható. Az első a település történetét tárgyalja, a második a templom és kolostor kutatástörténetét, a harmadik pedig magának az 1986 és 1991 között zajló feltárásoknak a közlése. A három rész közül a második és a harmadik némileg egymásba fonódik, illetve a harmadik kiegészül későbbi, immár más kutatók eredményeivel is. A zsámbéki templomrom műemléki helyreállítási munkái 1990 – 2000 között című rövid fejezet zárja a kötetet.

Egy-egy részfejezet megírásában több társszerző is közreműködött. *Kárpáti Zoltán* itt közölte a Zichy-kastély nyugati részén végzett próbaásatás eredményeit, amelynek keretében a kastély helyén egykor állt, véglegesen csak a XX. század elején elbontott középkori castellum maradványait sikerült azonosítani (85–94.). *Zsiga-Csoltkó Emese* a kolostor területén előkerült mintegy 3000, összességében sajnos nagyon töredékesen megmaradt tárgyat dolgozta fel tanulmányában (397–446.). A leletanyag sokrétű, de alapvetően a mindennapi élet tárgyaiból tevődik össze. Döntő többsége használati és épületkerámia, de kerültek elő viselethez tartozó, illetve különféle háztartási célú, vagy az épületek berendezési tárgyaihoz tartozó fémleletek, üvegtörödek, valamint kisebb számban mezőgazdasági eszközök és fegyverek is. A templom és a kolostor liturgikus felszereléséhez alig néhány darab köthető, részben azok is csak feltételeken: egy madár alakú réztárgy, egy könyvveret, egy gertyatartó, amelyek az ásatások során kerültek elő. Ide tartoznak még a korábban, nem régészeti feltárásból előkerült díszszablák és a jól ismert román kori korpusz is, amelyeket Valter Ilona külön fejezetben tárgyal. A leletanyag bemutatásának sorát *Fehér Krisztina* összefoglalója zárja a középkori kőfaragványokat őrző kőtárról (471–479.), amelyhez csatlakozik az összesen tizennégy kiemelt kölelemet bemutató katalógus (480–487.). A templom újabb falkutatásairól és

az ezekből levonható következtetésekről *Bozóki Lajos* írt terjedelmes tanulmányt, amelynek nagy része művészettörténeti szempontból értékesebb, a XIII. század első harmadára keltezett műformákat elemzi, de röviden kitér a XV. század végi átépítésre is (489–510.). A 3D rekonstrukciókat is készítő *Szöke Balázs* a templom építési fázisairól és a késő gótikus boltozatról szóló fejezettel járult hozzá a kötethez (511–544.). Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni a természet-tudományi vizsgálatokról írt részeket. A néhai *Lengyel Imre*, valamint *Hajdú Tamás* antropológusok a templom belsejében és környezetében feltárt sírok embertani anyagának vizsgálatáról, az elvégzett vércsoportvizsgálatok eredményeiről, *Török Béla* és *Kovács Árpád* az előkerült, vélhetően üveggyártás során keletkezett salakszerű maradványok anyagvizsgálatáról írt össze-foglalót (255–264., 265–304., ill. 393–396.). A gazdag és jó minőségű illusztrációs anyag – térképek, alaprajzok, metszetek és tárgyrajzok – *Csüllög Gábor*, *Pusztai Tamás* és Zsiga-Csoltkó Emese keze munkáját dicsérik. A kötetet irodalomjegyzék, névmutatók, valamint angol és német nyelvű összefoglaló egészíti ki.

Egy rövid ismertetésben lehetetlen részletesen kitérni mindenre, így engedtessek meg, hogy csak néhány, szubjektív szempontok szerint kiválasztott részletet emeljek ki. Az egymást követő templomok, valamint a templomban és a templom körül feltárt sírok a település és a birtokos család történetének több részletére is rávilágítottak. Ami a templomokat illeti, igazolódott, hogy Zsámbék már a prépostság alapítása előtt is a dél-franciaországi eredetű Smaragd nemzetség birtoka volt, sőt, a településnek már az ő érkezésük előtt is volt temploma. Vagyis, a településnek már a XI. században volt egyfajta központi szerepe, amit az új birtokos család a maga várával, illetve castellumával és a XIII. század elején alapított monostorral megerősített, olyannyira, hogy az oppidummá váló Zsámbék a késő középkorban rangban is kiemelkedett a környezetéből. A feltárások azt is igazolták, hogy a tatárjárás pusztítása nem kerülte el Zsámbékot (véltetően ennek emléke a már korábban innen előkerült román kori korpusz mellett a két hasonló korú díszszabla is), de ez nem akasztotta meg a település életét és fejlődését. Más-más mértékben, de szinte ugyanez mondható el két másik, szintén Valter Ilona által feltárt monostorról, illetve a nekik otthont adó településről, tudniillik Bátaszékről és Pásztórol is – mindkettőről készült a zsámbékihoz hasonló monográfia is. Ezek az adatok

nem is önmagukban érdekesek igazán, hanem akkor, ha tágabb kontextusban, az ország más területeivel összehasonlítva értékeljük, amihez viszont szükséges a kutatások megbízható, részletes publikációja.

A kötet talán legnagyobb terjedelmű része a feltárt temetkezések ismertetése és értékelése. A közel ötszáz sír mintegy kétharmada volt a XI–XII. századra keltezhető, vagyis még a prépostság alapítása előtti időre, a fennmaradó sírok közül ötven pedig már a XVIII. századi temetőhöz tartozott. A szerzetesi temetkezések elenyésző számban voltak azonosíthatók (9 sír), a kegyúri családnak viszont jóval több tagja vált ismertté (33 sír), ha nem is lehet őket név szerint azonosítani. Ehhez a sírcsoporthoz kapcsolódik a kutatás egy másik, ma kevésbé feltűnő, de évtizedekkel ezelőtt nagyon is újító része. Valter Ilona ugyanis már az 1980-as években fontosnak tartotta, hogy bevonja a leletanyag feldolgozásába azokat a természettudós kollégákat, akik az akkor hozzáférhető természettudományos módszerek segítségével hozzájárulhattak az emberi maradványok vizsgálatán keresztül az egykor itt élt család, illetve közösség jobb megismeréséhez. Így került kapcsolatba a tragikusan korán elhunyt Lengyel Imrével, aki a csontokból vett mintákon végzett vércsoport-meghatározást, és ennek alapján sikerült elkülönítenie a kegyúri családhoz tartozó személyeket.

Valter Ilona könyve súlyát és tartalmát tekintve sem könnyű olvasmány, pontosabban nem minden részében az. A részletes leleteirásokat, anyagvizsgálati eredményeket minden bizonnyal csak azok a szakemberek fogják alaposan áttanulmányozni, akiknek erre a saját kutatásaikhoz szükségük lesz. A könyv más részei azonban az aprólékosan feltárt és értelmezett – régészeti, történeti, vagy éppen természettudományos – adatokat egy jól olvasható, elbeszélő keretbe helyezik, amit olvasni – valljuk meg – a szakembereknek sem esik rosszul, a szélesebb közönséget pedig ezek a részek tudják megszólítani. Mindemellett a mű méltó tisztelgés is az elődök előtt, amely egy sajátos időpillanatban adja összefoglalását mindannak, ami Zsámbék kutatásában az elmúlt több mint száz évben történt. Ahogy a kötethez előszót író két premontrai szerzetes, *Ullmann Péter Ágoston* és *Holnappi Dénes Márton* fogalmaz, „tudományos munka, egyben 'devotio', istentisztelet, nagy elődök törekvéseinek a beteljesülése.”

F. Romhányi Beatrix

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA

LXVII. évf.

2023

1. szám

Főszerkesztő: Velladics Márta
Szerkesztőség: 1055 Budapest, Bihari János utca 5.

REZÜMÉ

Velladics Márta: Beköszöntő 1

Deák Zoltán: A zsámbéki öregtemplom tervezését előkészítő munkák összefoglalása 4

TANULMÁNYOK

Valter Ilona: Régészeti feltárások története és eredményei 1933–1991

A 19. század végére romossá vált zsámbéki templomot a MOB megbízásából 1889-ben Möller István építész mentette meg a végső pusztulástól. Példa értékű munkát végzett, ami a modern romkonzerváló módszernek és felfogásnak európai viszonylatban is egyik úttörője. Halála után munkáját Lux Kálmán és fia, Lux Géza folytatta 1934-1939 között. Feltárták a kolostor nagy részét, újra stabilizálták az épület állapotát. A zsámbéki munka 1986-ban folytatódott. Az OMF megbízásából 1986-1991 között hitelesítő ásatás folyt a templomdombon Valter Ilona irányításával. A templom és kolostor falai alatt, a domb nyugati, déli és keleti oldalánál 487 egyén maradványait tárták fel. A temetés 1030-1038 között kezdődött és folyamatos volt egészen a XVIII. század első feléig. A XI. században egy körtemplom köré temetkeztek a falu lakói. 1200 körül egy francia eredetű népcsoport telepedett itt meg. Könyves Kálmán feleségével érkezett lovag kaphatta meg Zsámbék birtokot. Ő építtette magánegyházának a körtemplom helyén a félköríves szentélyű templomot, amelybe családja és nemzetsége – a Smaragd nemzetség – a XIII. század elejéig temetkezett. A Smaragd nemzetség két tagja, Smaragd és Egyed ispán alapította a XIII. század elején a zsámbéki premontrei prépostságot. Az elbontott magánegyház hajófalaira alapozták a premontrei templom főhajó pilléreit. Újra feltártuk a premontrei templom és az északról csatlakozó kolostor falait. Tisztáztuk a falak szerkezetét, az alapozást, a padlószinteket, a templom liturgiai rendszerét, az épületegyüttes teljes alaprajzatát. Mátyás király az 1453-ban leégett prépostságot 1475-ben a pálosoknak adta, akik újjáépítették a rendházat. 6

Klaniczay Péter: A zsámbéki romtemplom és környezetének története 1945 után

A zsámbéki romtemplom megítélésének és fenntartási kérdéseinek az elmúlt háromnegyed évszázadra visszanyúló vizsgátságos folyamatát kívánja az írás áttekinteni. A romegyüttes két jelentősebb beavatkozási fázis (Möller 1889, Lux 1935-39) után, a háborús sérülések kijavítását követően továbbra is elhagyatott volt és fenntartó hiányában, sem az őrzés, sem az állagmegóvás nem volt biztosított. 1959-61 között kisebb és lokális beavatkozás történt a rom egyes pontjain, valamint a megóvására történt műegytemi kezdeményezés jelezte a vele való foglalkozás előtérbe kerülését. Továbbá egy villámcsapás is ráirányította a figyelmet 1962-ben, de azt követően évekig csak a kezelői kérdések, valamint a megközelítés és bekerítés volt napirenden. 1970-ben ugyan az OMF programtervet készített a rom és környékének megóvására, de ez folytatás nélkül maradt. 1974-75-ben a környezetrendezés és egy kiszolgáló épület tervei készültek el, de a megvalósítás meghiúsult. Közben a kolostor pincéjét lapidárium funkcióra áttervezték és elkezdődött az üregek és támfalak vizsgálata és tervezése is. A 80-as évek elején is csak a nyári játékok rendezésével kapcsolatos kérdések voltak napirenden. Az 1989-es centenárium fényében a BME tervezői egy programtervet és az egyes részek kiviteli terveit elkészítették, amik részben – mint sürgős statikai beavatkozások – meg is valósultak, valamint a régészeti feltárások is több éven át folytak. Jelentős beavatkozás csak 1990 és 2000 közötti évtizedben történt. Ekkor az OMF irányításával és tervezésében számos konzerváló és szerkezeti beavatkozás folyt, melynek keretében egyes megoldásokat az erőteljes társadalmi és szakmai kritika nyomán felülbíráltak. A teljes kiépítést, illetve csak az állagmegóvást támogatók ellentéte miatt az ezredforduló táján végleg abbamaradt a helyreállítás. Azóta konkrét beavatkozás nem történt, s így a lassú pusztulás jelentősen felgyorsult. Ennek megállítását és a terület magas szintű hasznosítását tűzte ki célul a pályázati program. 13

Bozóki Lajos: A templom építéstörténetéről és a változó rekonstrukciókról

A zsámbéki premontrei prépostsági templom felmenő falait szisztematikus falkutatás még nem érintette, eddigi építéstörténeti periodizációja az építészeti műrészletek és a műformák analízise, stíluskritikai vizsgálata alapján készült. Ennek tanulságaként születtek akár egymásnak is ellentmondó elméleti rekonstrukciók. A tanulmány

az eddig megjelent, és a templom építéstörténetét tárgyaló korábbi publikációkban megfogalmazott építéstörténet/építéstörténeteket, elméleti rekonstrukciókat elemzi és tovább árnyalja az oszlopfejezetek és lábazatok stílus elemzésével. A kutatás jelen stádiumában a fejezetornamentika stílusjegyei és a lábazati megoldások alapján a templomot a XIII. század első harmadára, a következő harmad első felére lehet keltezni, és a műrészletek a templomot Óbuda, Buda, Pilisszentkereszt, Ipolyság stíluskörébe utalják, hol lazább, hol szorosabb szálakkal. 23

Szőke Balázs: Az öregtemplom rajzi elméleti rekonstrukciójának munkafolyamata

A zsámbéki egykori premontrei majd pálos apátsági templom rajzi elméleti rekonstrukcióját Valter Ilona megbízásából készítettem az általa monográfiaként, több szerző közreműködésével kiadott kötet illusztrációjának. Célkitűzésünk az apátság egykori képeinek a lehető leghitelesebb megrajzolása volt. Bemutattuk az épület előzményeit, illetve az apátsági templom és a kolostor korszakonkénti megjelenését. A modellezési munka kapcsán a kötetben a templom és a kolostorépület építéstörténetéről is megjelent tanulmányom.

A rajzi elméleti rekonstrukció folyamán számos korábbi rekonstrukciós elképzelés elemeit építtem be a modellekbe, valamint a mai elvárások szerint is korszerű, fotogrammetriával készült felmérési technika által szolgáltatott adatokat tudtam használni. A munkafolyamat során további 3D fotogrammetriával illetve lézeres térszkennerral készült felmérések használatára volt alkalmam. Ezeknek a felméréseknek az adatait már csak többnyire utólagosan tudtam beépíteni a modellbe a korábban elkészült munka ellenőrzése során. Ilyenek voltak a profilképzések ellenőrzései szkennelt állományokból merőlegesen felevett vonalláncok segítségével.

Az elkészült munka beépült a zsámbéki templom helyreállítása kapcsán kiírt építészeti tervpályázat anyagába. A templom épületének építéstörténete és rajzi elméleti rekonstrukciója viszonylag kevés nyitott kérdést hagy. Ezekre igyekeztem a szövegben kitérni. Rajzi elméleti rekonstrukció segítséget adhat azoknak a döntéseknek a meghozatalában, amelyek a rom jövőbeni sorsát érintik. Az elkészült képek számomra is meglepő volt a templom belső terének arányrendszere. Ezúttal szeretném hangsúlyozni, hogy a rajzi elméleti rekonstrukció célja az egykori épület vizualizációja. Nem tekinthető építészeti tervnek, hiszen mára már nem létező állapotok rekonstrukciójára szolgál. Minden olyan részlet, amely a romon ma megtalálható az épület történetéhez tartozik, a késő gótikus rózsaaablaktól kezdve Möller István téglafalazatú kiegészítésein keresztül a XX. század második felének beavatkozásaiig. Az építészeti tervpályázaton beadott pályaművek jelentős részénél a templom rekonstrukciója valamely stíluskorszak visszaépítéseként jelent meg. Ez a hozzáállás a műemlékvédelmi elvek alapján nem elfogadható. Személyes véleményem szerint a templom visszaépítése és kiegészítése a Lux Kálmán által Esztergomban alkalmazott elvek mentén lehetséges. Az építészeti tervpályázatban megjelent a kolostorépület visszaépítésének igénye. A munka során igazán jelentős kutatási lehetőséget a kolostorépület egykori formája, különösen a késő gótikus periódus jelentette. A rajzi rekonstrukció segítséget jelenthet ahhoz, hogy eldönthessük ennek a kiépítésnek a realitását. A hatalmas tömegű XV. századi kolostorépület a templom épületéhez egész más kontextusban kapcsolódik, mint amelyet általában elképzelünk. 31

Deák Zoltán: Rekonstrukciós kísérlet vagy megrendelői igény? A zsámbéki és a Lehel téri templom összehasonlítása

A zsámbéki és Lehel téri templom összehasonlítására két támpont ad alapot, annak ellenére, hogy térben és időben messze esnek egymástól, funkciójuk is más, ami természetesen hatással volt a tömegalakításukra. A zsámbéki monostortemplom volt, a Lehel téren pedig plébániatemplom épült.

A két épületet Möller István építész személye és a nyugati toronypár nagyon hasonló tömegalakítása köti össze. Nemcsak a laikus oldalról, de az építész szakmán belül is sokan hivatkozási alpnak tekintették e két támpontot, melyből sokan, sokkal messzebb menő következtetéseket vontak le, mint amit a valóság alátámaszt.

A hivatkozások gyakorisága 1990-től - a magyar műemlék-helyreállításban megerősödő rekonstrukciós szemlélet miatt - egyre sűrűsödött és visszautaltak korábbi megállapításokra, melyek a Lehel téri templomot olyan épületnek tekintették, ahol Möller kiélte építészeti ambícióit és nem Zsámbékon bocsátkozott bizonytalan, nem minden részletében igazolható rekonstrukciókba, visszaépítésekbe.

De, mint az Árpád-házi Szent Margit (Lehel téri) templom építéstörténetéből kiderül az épület megjelenése javarészt nem Mölleren múltott. A templomépítő bizottság az adományok gyűjtésének megszervezése mellett az épület megjelenésével, karakterével is foglalkozott. A már 1923 óta működő Árpád-házi Boldog Margit plébánia leendő templomának a szent életéhez is köthető stílusú épületet képzeltek el. A stíluskorszak kiválasztásánál szerepet játszott az is, hogy párhuzamot lehetett vonni a tatárjárás után kialakult helyzet és a trianoni békekötés utáni állapotok között.

Möller megkülönböztette a műemlék-helyreállítást az új építéstől. Ez egyértelműen látszik úgy a tervekből, mint a megvalósult műből. Nemcsak a zsámbéki munkája kapcsán, hanem oktatói tevékenysége folytán is nagyon jól ismerte a XIII. századi építészet alkotómódszerét, az alkalmazott arányokat, a részletképzések gazdagságát. A XIX. századi gyakorlatban és a XX. század eleji építészoktatásban a stílusban tervezésnek meg voltak a szabályai és céljai. A Lehel téri templomnál amilyen mértékig a nyugati homlokzat tervezésénél Möller követte a XIII. század építészeti formavilágát, szinte ugyan olyan messze távolodott el ettől a világtól a templom többi részének kialakításakor.

A tanulmány összehasonlítja a két egyházi épület tömegalakítását, arányrendszerét, alaprajzi elrendezését, a belső tér arányait, homlokzatokat, az építészeti részleteket, az építés technikáját. Az első pillanatra azonosnak tűnő épületek jelentősen eltérnek egymástól, Möller István nem rekonstruált, hanem csak felhasználta a zsámbéki templom építészeti részleteit.41

Buzás Gergely: Tervpályázat a zsámbéki Öregtemplom megmentésére

Zsámbék Város Önkormányzata 2020-ban kapott megbízást a kormánytól a középkori zsámbéki templom- és kolostorrom rekonstrukciójának előkészítő munkálataira, ami egy részletes tudományos és műszaki dokumentáció elkészítéséből, valamint egy nyilvános tervpályázat lebonyolításából tevődött össze.

A tervpályázat kiírására 2023 áprilisában került sor. A pályázat célja a templom és kolostoregyüttes megőrzése volt. Mivel az egy évszázada, több ütemben és sokféle módszerrel folytatott romkonzerválási kísérletek nem vezettek eredményre, sőt a romok állapota folyamatosan romlott, évről évre fontos részletek pusztultak és pusztulnak el, a pályázat kiírása új utat választott és célul tűzte ki az épületegyüttes rekonstrukcióját, mivel egyedül ettől várható a középkori épületmaradványok hosszú távú megőrzése.

A tervpályázat leadási határidejéig, 2023. augusztus 22-ig, 23 pályamű érkezett be, amelyből azonban hét darab formálomra, amelyek nem minden esetben tartották tiszteletben a történeti épület tér- és tömegképzését, de csak egyetlen olyant talált, amely maradéktalanul megfelelt a pályázati kiírásban megfogalmazott céloknak.

A pályaművek egy része egyáltalán nem foglalkozott a romok megőrzésének kérdésével, csak a másodlagos funkciók elhelyezésére koncentrált. Más pályaművek különböző modernista kiegészítéseket tervezett a templomromra, amelyek nem minden esetben tartották tiszteletben a történeti épület tér- és tömegképzését. A legfőbb probléma ezekkel az volt, hogy nem tudták megoldani a régi és a modern szerkezetek illeszkedését olyan módon, hogy az eredeti falmaradványok ne sérüljenek. A pályaművek harmadik csoportja részben vagy egészben historizáló újraépítést tervezett. Közülük egyes tervek nem vették figyelembe a templom és kolostor XIII. századnál későbbi építészeti részleteit. Mindegyikről elmondható azonban, hogy nem tudták megfelelőképpen megoldani az eredeti és az új részletek esztétikai illeszkedését, anélkül, hogy az eredeti maradványok ne sérüljenek.

Az első díjat nyert pályamű, a KÖZTI tervezőcsoportjának munkája lett. E terv restaurátori szemlélettel, téglakiegészítések alkalmazásával oldotta meg a feladatot. Ezzel Zsámbék és a magyar műemlékvédelem Möller Istvánhoz és Lux Kálmánhoz köthető hagyományához kapcsolódott. Lehetőséget teremtett az eredeti falmaradványok változatlan megőrzésére, a kőtárban őrzött kőfaragványok eredeti helyzetbe való visszahelyezésére és az épületegyüttes hiteles formáinak rekonstrukciójára. A kiegészítő funkciókat a középkori kolostor maradványai fölé tervezett, a kolostor tömegformáját visszaidéző, modern épületben helyezte el. Ezzel megvédte a kolostor környezetében még a föld alatt rejtőző régészeti értékeket is. A terv a történeti formákhoz finoman illeszkedő kortárs formanyelvet alkalmazott. Külön erénye az alaposan kidolgozott ütemezhetőség és a jelen építőipari viszonyokhoz alkalmazkodó, reális megvalósíthatóság.52

Bíró László – Bozóki Lajos: A restaurátori és épületkutatás további lehetőségei és irányai

A „Zsámbéki Öregtemplom és környezetének megújítása” című tervpályázat célja a fennmaradt romlemlék megnyugtató módon való megőrzése. A munkákhoz a jogszabályi előírásoknak megfelelő előkészítő anyag elkészült, az építészeti tervpályázat sikeres volt. A kérdések száma mégsem csökkent, hanem szaporodott és az építési munkák előkészítésével tovább növekszik. Az elkövetkezendő időszak alkalmat teremthet a kérdések megválaszolására, kezelésére, azoknak a megalapozó vizsgálatoknak az elvégzésére, amelyek elmélyíthetik ismereteinket, egyben megoldást nyújthatnak – a kiépítésen túl – a megőrzés módjára. Az épületmaradványt kövénként kell felmérni, dokumentálni, tudományos módszerekkel feldolgozni, majd ezt követően lehet konszenzuson alapuló módszerekkel, megnyugtatóan kezelni, előkészíteni. A tudományos kutatás, a természettudományos vizsgálatok további irányára, a dokumentálás lehetőségeire tesz javaslatot a tanulmány, valamint felveti a helyreállítást követő monitoring szükségességét.63

MÓDSZERTAN

Fehér Krisztina: A zsámbéki kőtár kutatása – az értékleltár és 3D felmérés módszertana, lehetőségei és korlátai

A zsámbéki templom kőtára a rom építéstörténetének kulcsfontosságú forrása. A gyűjtemény kutatását 2017-ben PhD tanulmányaim keretében kezdtem el, amelynek során a faragványokról 3D felmérést és értékleltárral bővített katalógust készítettem. Jelen tanulmányban a kőtár ismertetése mellett a katalógizálás, a kutatás és a felmérés módszertanát, tanulságait foglalom össze. A különféle 3D felmérési technikák új lehetőségeket teremtenek a történeti épületek kutatásában, elengedhetetlen azonban szem előtt tartani az eredeti objektumok vizsgálatának fontosságát is. A kötörredékek nem csak profilgeometriai szempontból nyújtanak információt a templom eredeti állapotáról, hanem tanúskodnak a középkori épület részletképzéséről, anyaghasználatáról, felületképzéseiről és az építéstechnológia sajátosságaiból fakadó formai és szerkezeti komplexitásáról is. Mindezeket figyelembe kell venni

az elvi, digitális rekonstrukciókban, de főképp a tényleges hozzáépítés előtt, amely nem megfelelő anyaghasználattal és építéstechnológiával visszafordíthatatlan károkat okoz az eredeti szerkezetekben. 70

Könyvismertetés

Romhányi Beatrix: Valter Ilona: „Tekintsd e művet Isten” 79

ABSTRACT

<i>Márta Velladics: Welcome</i>	1
<i>Zoltán Deák: Summary of preparatory works for the design process of the old church in Zsámbék</i>	4

STUDIES

Ilona Valter: History and results of archaeological excavations between 1933-1991

Assigned by the MOB, architect István Möller saved the church in Zsámbék, which had fallen into ruins by the end of the 19th century, from final destruction in 1889. He has done exemplary work, which can be considered one of the pioneers of modern ruin conservation methods and concepts in Europe as well. After Möller's death, Kálmán Lux and his son Géza Lux continued his work between 1934-1939. A large part of the monastery was excavated, and the condition of the building was re-stabilized. The work in Zsámbék continued in 1986. Between 1986 and 1991, verification excavations were carried out on the church hill under the supervision of Ilona Valter working on behalf of the OMF. On the western, southern and eastern sides of the hill, the remains of 487 individuals were found under the walls of the church and monastery. Burials began between 1030-1038 and continued until the first half of the 18th century. In the 11th century, village people were buried around a circular church. Around 1200, a group of people of French origin settled here, and a knight who arrived with the courtship of the wife of Kálmán Könyves was given the Zsámbék estate. As a private church, he built a church with a semi-circular sanctuary on the site of the old circular church, in which his family and clan – the Smaragd clan – were buried until the beginning of the 13th century. In the beginning of the 13th century, two members of the Smaragd family, Ispan (= Hungarian count) Smaragd and Egyed, founded the Premontre provostship in Zsámbék. The pillars of the main nave of the Premontre church were built on the nave walls of the demolished private church. During the works, the walls of the Premontre church and the monastery connected from the north were re-excavated. The structure of the walls, the foundation, the floor levels, the liturgical system of the church, as well as the entire floor plan of the building complex were clarified. King Matthias gave the provostship, which burned down in 1453, to the Pauline monks in 1475, who rebuilt the monastery. 6

Péter Klaniczay: The post-1945 history of the ruined Zsámbék church and its surroundings

The paper aims to review the controversial process of the evaluation and maintenance of the ruin church in Zsámbék over the last three quarters of a century. After two previous major phases of intervention (Möller 1889, Lux 1935-39), the ruin complex remained abandoned after the repair of war damage and, in the absence of a maintenance contractor, neither preservation nor conservation was ensured. Between 1959-61, minor and localised interventions were made at certain points of the ruin, and an initiative by the Technical University of Construction and Transport to preserve it marked the beginning of a focus on its conservation. A lightning strike in 1962 also drew attention to it, but for years afterwards only management issues and access and fencing were on the agenda. In 1970, the National Inspectorate for Monuments produced a programme plan for the conservation of the ruin and its surroundings, but this was not followed up. In 1974-75, plans were drawn up for landscaping and a service building, but implementation failed. In the meantime, the basement of the monastery was redesigned as a lapidarium and the study and design of cavities and retaining walls began. Even in the early 1980s, the only issues on the agenda were those related to the organisation of the Summer Games. In the light of the 1989 centenary, the Technical University of Budapest planners drew up a programme and the design plans for the various sections, some of which were implemented as urgent structural interventions, and archaeological excavations continued for several years. Major interventions were only carried out between 1990 and 2000. At that time, under the direction and planning of the National Inspectorate for Monuments, a number of conservation and structural interventions were carried out, some of which were overhauled in the face of strong social and professional criticism. Due to the opposition of those who supported the full restoration or only the preservation, the intervention in progress was finally stopped at the turn of the millennium. Since then, no

concrete intervention has taken place, and the slow deterioration has accelerated considerably. The aim of the programme is to halt this process and to bring the site back into high use. 13

Lajos Bozóki: On the construction history of the church and the various reconstructions

The walls of the Premontre Provostry Church in Zsámbék have not yet been examined by systematic wall research, their previous architectural history periodization has been made on basis of the analysis and stylistic study of the architectural details and artistic forms. As a consequence, several theoretical reconstructions – even contradictory ones – were born. The study analyzes the construction history(ies) and theoretical reconstructions that have been published so far and that have been formulated in previous publications discussing the construction history of the church. Also, the study further nuances them with the stylistic analysis of the column capitals and plinths. At the current stage of the research, based on the stylistic features of the capital ornamentation and the plinth details, the church can be dated to the first third of the 13th century and to the first half of the following third. The artistic details place the church in the stylistic circle of Óbuda, Buda, Pilisszentkereszt, Ipolyáság, with sometimes looser, sometimes tighter connections. 23

Balázs Szőke: The work process of the theoretical drawing reconstruction of the old church

Assigned by Ilona Valter, I created the theoretical drawing reconstruction of the former Premontre and then Pauline abbey church in Zsámbék to illustrate the volume she published as a monograph with the participation of several authors. Our objective was to draw the former image of the monastery as authentically as possible. We presented the history of the building, as well as the appearance of the abbey church and the monastery period by period. In connection with the visualization work, my study on the construction history of the church and the monastery building was also published in the book.

During the preparation of the theoretical drawing reconstruction, I incorporated the elements of many previous reconstruction concepts into the models, and I was also able to use data provided by photogrammetry surveying techniques considered modern according to even today's expectations. During the work process, I had the opportunity to use additional surveys made with 3D photogrammetry and a laser field scanner. It was possible to incorporate the data from these surveys into the 3D model only retrospectively, during the verification of the previously completed work. Such were the checks of profile details with the help of polylines taken perpendicularly from scanned files.

The completed work was included in the tender documents of the architectural design competition announced in connection with the restoration of the church in Zsámbék. The building history and theoretical drawing reconstruction of the church building leave relatively few open questions I tried to address in the text. A theoretical drawing reconstruction can help in making decisions that affect the future fate of the ruin. When seeing the completed pictures, the proportions of the church interior were surprising even to me. This time, I would like to emphasize that the goal of the theoretical drawing reconstruction is the visualization of the former building. It cannot be considered an architectural plan, as it serves to reconstruct conditions that no longer exist. Every detail that can be found in the ruins today belongs to the history of the building, from the late Gothic rose window through István Möller's brick additions to the interventions of the second half of the 20th century. In a significant part of the entries submitted in the architectural design competition, the reconstruction of the church appeared as some kind of re-building of a certain style period. This attitude is not acceptable based on the principles of monument protection. In my personal opinion, the reconstruction of and addition to the church is possible along the principles applied by Kálmán Lux in Esztergom. The need to rebuild the monastery building came up in the architectural design competition. During the work, the former form of the monastery building, especially the late Gothic period, represented a significant research opportunity. The drawing reconstruction can help to decide the feasibility and reality of this reconstruction. The massive 15th century monastery building is connected to the church in a completely different context than we usually imagine. 31

Zoltán Deák: Reconstruction attempt or customer request? Comparison of the church in Zsámbék and on Lehel tér

Although being at a far distance in space and time, and having different functions that inevitably effect the massing, the comparison between the churches in Zsámbék and on Lehel tér can be based on two points of reference. The sacral building in Zsámbék was a monastery church, and a parish church was built on Lehel Square.

The two buildings are linked by the same architect István Möller and the very similar massing of the western pair of towers. Not only from the side of lay people, but also within the architectural profession, many people considered these two points of reference as benchmarks, from which many drew much more far-reaching conclusions than supported by reality.

From 1990, the frequency of references – due to the strengthening reconstructionist approach in the restoration of Hungarian monuments – increased and referred back to earlier conclusions, which considered the Lehel tér

church as a building where Möller satisfied his architectural ambitions, and it was not in Zsámbék when he embarked on uncertain reconstructions and re-buildings that could not be verified in every detail.

But, as the construction history of the St. Margaret of the Árpád Dynasty Church (Lehel tér) reveals, the appearance of the building was largely not up to Möller. Besides organizing the collection of donations, the church building committee also dealt with the appearance and character of the building. The committee imagined a building for the future church of the Blessed Margaret of the Árpád Dynasty Parish already existing since 1923 in a style that could be associated with the life of the saint. The fact that a parallel could be drawn between the situation after the Tatar invasion and after the Treaty of Trianon also played a role in the selection of the style period.

Möller distinguished monument restoration from new construction. This is clearly visible from the plans as well as from the realized work. Not only in connection with his work in Zsámbék, but also due to his teaching activities, he knew very well the creative method of 13th-century architecture, the proportions used, and the wealth of elaborated detailing. In 19th century practice and early 20th century architectural education, design-in-style had its own rules and goals. As much as Möller followed the architectural style of the 13th century in the design of the western façade of the church on Lehel tér, he distanced himself almost as far from this world when designing the rest of the sacred building.

The study compares the massing, proportion system, floor plan layout, interior proportions, façades, architectural details and construction techniques of the two church buildings. The buildings that seem identical at first glance are significantly different, István Möller did not reconstruct, but only used the architectural details of the church in Zsámbék. 41

Gergely Buzás: Design competition to save the Old Church in Zsámbék

In 2020, the Municipality of Zsámbék City was assigned by the government with the preparatory works for the reconstruction of the medieval church and monastery ruins in Zsámbék, covering the preparation of a detailed scientific and technical documentation and the conduct of a public design competition.

The design competition was launched in April 2023 with the purpose of preserving the church and monastery complex. Since the century-long ongoing attempts to conserve the ruins, conducted in several stages and with many different methods, have not lead to results yet, in fact the condition of the ruins continued to deteriorate, important details were destroyed and keep on decaying every year, the announcement of the design competition chose a new path and set the goal of reconstructing the building complex, assuming that it will solve the long-term preservation of the medieval building remains.

By the design competition submission deadline of 22nd August 2023, 23 entries were received, of which seven were formally invalid. Despite this, the judging committee examined each entry on its merits, but found only one that fully met the objectives set out in the call for plans.

Some of the entries did not deal with the issue of preserving the ruins at all, but only focused on the placement of secondary functions. Other works planned various modernist additions to the church ruin, which did not always respect the spatial and mass formation of the historical parts. The main problem with these plans was that they could not solve the fitting of the old and modern structures without any damage. The third group of projects planned a partial or complete historicizing reconstruction. Among them, some plans did not consider the architectural details of the church and monastery made later than the 13th century. However, it can be said about all the entries that they could not adequately solve the aesthetic fit of the original and the new details without damaging the original remains.

The first prize winning entry was the work of the KÖZTI design group. This plan solved the task with a restoration approach, using brick additions. With this, the design was connected to the tradition of Zsámbék and Hungarian monument preservation linked to István Möller and Kálmán Lux. It created an opportunity to preserve the original wall remains unchanged, to reintegrate the stone carvings preserved in the lapidarium to their original position and to reconstruct the authentic forms of the building complex. The additional functions were placed in a modern building spanning over the remains of the medieval monastery by recalling its massing. With this, the architectural solution also protected the archaeological values hidden underground in the monastery's surroundings. The plan used a contemporary design language that delicately matches the historical forms. Its particular virtue is the carefully developed scheduleability and realistic feasibility that adapts to the current construction industry conditions. 52

László Bíró – Lajos Bozóki: Additional possibilities and directions of restorator and building research

The design competition entitled “*Renovation of the Old Church of Zsámbék and its surroundings*” aimed to preserve the surviving ruins in a reassuring way. Preparatory material for the works was prepared in accordance with the legal requirements, and the architectural design competition was successful. However, the number of questions did not decrease, but increased and continues to increase with the preparation phase of construction works. The coming period can create an opportunity to answer and deal with these questions, as well as to carry out foundational studies that can deepen our knowledge, and at the same time provide a solution – in addition to

new construction – to the method of preservation. The remains of the building must be analyzed stone by stone, documented and processed using scientific methods, and only then it can be handled and prepared in a reassuring manner, with consensus-based methods. The study proposes the further direction of scientific research and natural science investigations, the possibilities of documentation, and raises the need for monitoring after the completion of the restoration. 63

METHODOLOGY

Krisztina Fehér: The research of the Zsámbék lapidarium – the methodology, possibilities and limitations of the value inventory and 3D survey

The stone collection of the church of Zsámbék is an essential source of the construction history of the ruins. The research of the collection was started in 2017 as part of my PhD studies including the 3D survey, the catalog and the value inventory of the stone fragments. In the current study besides the presentation of the stone collection I describe the methodology and results of the research, the survey and the creation of the catalog. The 3D survey techniques provide new opportunities in the research of historical buildings, however the importance of directly examining the original objects must be emphasized. On the one hand, the stone fragments show the geometry of the church by its profiles, on the other hand, they provide information about the details, the materials and the paintings of the medieval building as well as its complexity in forms and structures. All these aspects must be considered in the theoretical digital reconstructions, but especially before any actual restoration, which causes irreversible damages to the original structures by using inappropriate materials and construction technology. 70

Book review

Beatrix Romhányi: Ilona Valter: „Tekintsd e művet Isten” 79

AUS DEM INHALT

<i>Márta Velladics: Begrüßungsrede</i>	1
--	---

<i>Zoltán Deák: Zusammenfassung der Vorbereitungsarbeiten für die Planungen der Alten Kirche von Zsámbék</i>	4
--	---

ABHANDLUNGEN

Ilona Valter: Geschichte und Ergebnisse archäologischer Erkundungen von 1933-1991

Die Zsámbéker Kirche, die bis zum Ende des 19. Jahrhunderts dem Zerfallen ausgesetzt war, wurde 1889 vom Architekten István Möller von einer endgültigen Vernichtung gerettet. Er führte beispielhafte Arbeit durch, welche als bahnbrechender Weg der modernen Methode und Ansichten zur Bewahrung von Ruinen in Europa galt. Nach seinem Tod wurden seine Arbeiten in den Jahren 1934-1939 von Kálmán Lux und seinem Sohn, Géza Lux fortgesetzt. Der Großteil des Klosters wurde enttarnt, die Lage des Gebäudes wiederstabilisiert. Die Zsámbéker Arbeiten setzten sich im Jahr 1986 fort. Im Auftrag der OMF (Nationale Denkmalschutzbehörde) fanden in den Jahren 1986-1991 unter der Führung von Ilona Valter amtliche Enttarnungen auf dem Hochgebiet der Kirche statt. Unter den Kirchen- und Klosterwänden, an den westlichen, südlichen und östlichen Seiten wurden die Überreste von 487 Personen aufgedeckt. Die Grablegungen begannen zwischen 1030 und 1038, und setzten sich bis zur ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts fort. Im 11. Jahrhundert führten die Dorfbewohner die Begräbnisse rund um eine Rundkirche durch. Um das Jahr 1200 niederließ sich hier eine Ethnie französischer Herkunft, vermutlich bekam der Ritter, der die Ehefrau des Königs Koloman mitbrachte, das Zsámbéker Gut. Er errichtete auf diesem Platz der Rundkirche die Kirche mit einem halbkreisförmigen Heiligtum als Privatkirche, in der seine Familie und Clan – der Clan Smaragd – ihre Verstobenen bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts begraben. Zwei Angehörige des Clans Smaragd, die Gespane Smaragd und Eyged gründeten zum Anfang des 13. Jahrhunderts die Propstei der Prämonter in Zsámbék. Die Säulen des Kirchenschiffs der Kirche der Prämonter wurden auf den Schiffswänden der abgerissenen Privatkirche errichtet. Wir haben die Mauern der Kirche der Prämonter und des von Norden anschließenden Klosters wieder ausgegraben. Die Wandstruktur, die Grundierung, die Bodenstufen, das liturgische System der Kirche sowie das gesamte Grundriss des Gebäudekomplexes wurden geklärt. Der König Matthias schenkte die im Jahr 1453 niedergebrannte Propstei 1475 den Paulisten, die das Kloster wiederaufbauten.

6

Péter Klaniczay: Geschichte der Zsámbéker Ruinenkirche und Umgebung nach 1945

Dieser Artikel bezweckt es, einen Überblick über den schwierigen Verlauf der Bewertung und Instandhaltung der Zsámbéker Ruinenkirche zu geben, welcher bis in die letzten Dreivierteljahrhunderte zurückreicht. Nach den zwei Eingriffsphasen (Möller 1889, Lux 1935-39) sowie der Behebung der Kriegsschäden blieb das Gebäude weiterhin verlassen, und mangels einer Trägereinrichtung war weder die Überwachung noch die Instandhaltung gewährleistet. Zwischen 1959 und 1961 fanden an einigen Stellen der Ruine kleinere und lokale Eingriffe statt, und auch die Initiative der Technischen Universität für die Bewahrung deutete darauf hin, dass die Arbeiten im Vordergrund stehen müssen. Darüber hinaus lenkte ein Blitzschlag im Jahr 1962 darauf die Aufmerksamkeit, jedoch standen danach jahrelang nur betriebliche Fragen, der Anfahrt und Einzäunung auf der Tagesordnung. 1970 erstellte die OMF einen Programmplan zur Bewahrung der Ruine und ihrer Umgebung, aber dieser wurde nicht weitergeführt. In den Jahren 1974-75 wurden Pläne für die Landschaftsgestaltung und ein Dienstleistungsgebäude fertiggestellt, die Umsetzung scheiterte jedoch. Inzwischen wurde der Keller des Klosters als Lapidarium umgestaltet und auch die Untersuchung und Planung der Hohlräume und Stützmauern wurden begonnen. Anfang der 1980er Jahre standen auch nur Fragen bezüglich der Organisation der Sommerspiele auf der Tagesordnung. Anlässlich der Hundertjahrfeier von 1989 erstellten die Planer des BME einen Programmplan und die Ausführungspläne der einzelnen Teile, die teilweise – als dringende statische Eingriffe – umgesetzt wurden und auch die archäologischen Ausgrabungen wurden über mehrere Jahre fortgesetzt. Erst im Jahrzehnt zwischen 1990 und 2000 kam es zu nennenswerten Eingriffen. Unter der Leitung und Planung der OMF wurden damals zahlreiche stabilisierende und bauliche Eingriffe durchgeführt, in deren Rahmen bestimmte Lösungen

anhand starker gesellschaftlicher und fachlicher Kritik überstimmt wurden. Aufgrund des Konflikts zwischen denen, die den vollständigen Ausbau, und denen, die nur den Erhalt des Bauwerks befürworten, wurde die Restaurierung um die Jahrtausendwende endgültig eingestellt. Seitdem fand kein konkreter Eingriff statt, deshalb beschleunigte sich deutlich die langsame Zerstörung. Das Programm erzielte es, diese zu stoppen und das Grundstück auf hohem Niveau zu nutzen. 13

Lajos Bozóki: Die Baugeschichte der Kirche und die wechselnden Rekonstruktionen

Die aufsteigenden Mauern der Kirche der Prämonster Propstei in Zsámbék wurden noch nicht einer systematischen Mauerforschung unterzogen, ihre architekturgeschichtliche Periodisierung erfolgte bisher anhand der Analyse und Stilkritik der architektonischen Details und künstlerischen Formen. Als Lehre daraus entstanden sogar einander widersprechende Theorien von Rekonstruktionen. Die Abhandlung analysiert die bisher veröffentlichte Baugeschichte/Baugeschichten sowie Theorien von Rekonstruktionen, die in früheren Publikationen zur Baugeschichte der Kirche formuliert wurden, und erörtert sie über die stilistische Analyse der Säulenkapitelle und der Sockel weiter. Im derzeitigen Forschungsstand lässt sich die Kirche anhand der stilistischen Merkmale des Kapitelschmucks und der Sockellösungen in das erste Drittel des 13. Jahrhunderts und die erste Hälfte des folgenden Drittels datieren, und die künstlerischen Details verweisen die Kirche zum Stilkreis von Óbuda, Buda, Pilisszentkereszt, Ipolyság, mal im lockeren, mal engeren Sinne. 23

Balázs Szőke: Arbeitsprozess der theoretischen Rekonstruktion der alten Kirche in Entwürfen

Die entworfene theoretische Rekonstruktion der ehemaligen Prämonster-, später Pauliner-Abteikirche in Zsámbék habe ich im Auftrag von Valter Ilona für die Illustration des von ihm als Monographie herausgegebenen Bandes in Zusammenarbeit mit mehreren Autoren erstellt. Unser Ziel war es, das Bild der einstigen Abtei so authentisch wie möglich wiederzugeben. Wir präsentierten die Vorgeschichte des Gebäudes sowie das Erscheinungsbild der Abteikirche und des Klosters je nach Epoche. Im Zusammenhang mit den Modellierungsarbeiten wurde im Band auch meine Abhandlung über die Baugeschichte der Kirche und des Klostergebäudes veröffentlicht.

Bei der entworfenen theoretischen Rekonstruktion habe ich Elemente zahlreicher bisheriger Vorstellungen zur Rekonstruktion in die Modelle einfließen lassen, und konnte auch Daten, die durch den heutigen Erwartungen entsprechenden, zeitgemäßen, photogrammetrischen Vermessungstechniken erstellt wurden, nutzen. Beim Arbeitsprozess hatte ich die Möglichkeit, zusätzliche Vermessungen mit 3D-Photogrammetrie und einem Laser-Raumscanner zu nutzen. Die Daten dieser Untersuchungen konnte ich erst im Nachhinein bei der Überprüfung der früheren Arbeiten ins Modell einbauen. Diese waren die Überprüfungen der Profilbildungen, mit Hilfe von Polylinien, die senkrecht aus gescannten Dateien entnommen wurden.

Die fertige Arbeit wurde in das Material des architektonischen Planprojekts aufgenommen, der zur Restaurierung der Zsámbéker Kirche ausgeschrieben wurde. Die Baugeschichte und die entworfene theoretische Rekonstruktion des Kirchgebäudes lassen relativ wenige Fragen offen. Ich hatte es vor, diese in den Text miteinzubeziehen. Die entworfene theoretische Rekonstruktion kann bei den Entscheidungen helfen, die sich auf das zukünftige Schicksal der Ruine auswirken. Das Proporzsystem des Innenraums der Kirche überraschte mich auch auf den fertigen Bildern. In dieser Stelle möchte ich unterstreichen, dass die entworfene theoretische Rekonstruktion die Visualisierung des ehemaligen Gebäudes erzielt. Sie kann nicht als architektonischer Plan betrachtet werden, da sie der Rekonstruktion derzeit nicht mehr bestehender Zustände dient. Alle Einzelheiten, die heute in den Ruinen zu finden sind, gehören zur Geschichte des Gebäudes, vom spätgotischen Rosettenfenster bis zu den Backsteinanbauten von István Möller bis zu den Interventionen der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In einem erheblichen Teil der im architektonischen Planprojekt eingereichten Arbeiten erschien die Rekonstruktion der Kirche als Wiederaufbau einer bestimmten Stilepoche. Diese Einstellung ist aus denkmalschutzrechtlichen Gründen nicht zulässig. Meiner Meinung nach ist der Wiederaufbau und die Ergänzung der Kirche nach den von Kálmán Lux in Esztergom angewandten Grundsätzen möglich. Im architektonischen Planprojekt wird die Notwendigkeit der Rekonstruktion des Klostergebäudes deutlich. Während der Arbeiten stellte die ehemalige Form des Klostergebäudes, insbesondere die Spätgotik, eine wirklich bedeutende Forschungsmöglichkeit dar. Die entworfene Rekonstruktion kann helfen, die Konstruktion realistisch zu beurteilen. Der riesige Klosterbau aus dem 15. Jahrhundert steht mit dem Kirchengebäude in einem völlig anderen Zusammenhang, als wir es uns normalerweise vorstellen. 31

Zoltán Deák: Rekonstruktionsversuch oder Auftraggeber-Bedarf? Vergleich der Zsámbéker Kirche und der Kirche am Lehel-Platz

Der Vergleich zwischen der Zsámbéker Kirche und der Kirche am Lehel-Platz basiert auf zwei Bezugspunkten – obwohl sie sich räumlich und zeitlich weit voneinander entfernt befinden, erfüllen sie unterschiedliche Funktionen, was sich natürlich auf ihre Gestaltung auswirkte. Die Zsámbéker war Klosterkirche, auf dem Lehel-Platz wurde eine Pfarrkirche errichtet.

Die beiden Gebäude sind durch den Architekten István Möller und die sehr ähnliche Massenform des westlichen Turmpaares verbunden. Nicht nur seitens von Laien, sondern auch innerhalb der Architektenschaft

betrachteten viele Leute diese beiden Anhaltspunkte als Bezugsgrundlage, aus der viele weitreichendere Schlussfolgerungen zogen als die, welche die Realität bestätigt.

Ab 1990 vermehrte sich die Häufigkeit der Hinweise – bedingt durch den sich verstärkenden rekonstruktivistischen Ansatz bei der Restaurierung ungarischer Denkmäler – und bezog sich auf frühere Erkenntnisse, laut denen Möller seine architektonischen Ambitionen an der Kirche am Lehel-Platz entfaltete, und so ließ er sich nicht in Zsámbék auf unsichere, nicht vollständig nachweisliche Rekonstruktionen und Wiederaufbauten ein.

Doch wie die Baugeschichte der Árpád-házi-Szent-Margit-Kirche (Lehel-Platz) zeigt, war das Erscheinungsbild des Gebäudes größtenteils nicht Möller überlassen. Neben der Organisation der Spendensammlung befasste sich der Kirchenbauausschuss auch mit dem Erscheinungsbild und Charakter des Gebäudes. Für die zukünftige Kirche der Árpád-házi-Boldog-Margit-Pfarrei, die seit 1923 funktioniert, wurde ein Gebäude in einem Stil geplant, der sich mit dem Leben der Heiligen verbinden lässt. Bei der Auswahl der Stilepoche spielte auch die Tatsache eine Rolle, dass Parallelen zwischen der Situation nach dem Tatareneinfall und den Verhältnissen nach dem Vertrag von Trianon gezogen werden konnten.

Möller unterschied Denkmalrestauration vom Wiederaufbau. Das ist sowohl an den Plänen als auch an der vollzogenen Arbeit deutlich ersichtlich. Nicht nur im Zusammenhang mit seiner Arbeit in Zsámbék, sondern auch aufgrund seiner Lehrtätigkeit kannte er die schöpferische Methode der Architektur, die angewendeten Proportionen und Detailbildung des 13. Jahrhunderts sehr gut. In der Praxis des 19. Jahrhunderts und in der Architekturausbildung des frühen 20. Jahrhunderts hatte die Stilplanung ihre Regeln und Ziele. So sehr sich Möller bei der Gestaltung der westlichen Fassade der Kirche am Lehel-Platz an den Baustil des 13. Jahrhunderts orientierte, so weit entfernte er sich von dieser Welt bei der Gestaltung der übrigen Kirche.

Die Studie vergleicht die Massenbildung, das Proporzsystem, die Grundrissgestaltung, Innenproportionen, Fassaden, architektonische Details und Bautechniken der beiden Kirchengebäude. Die auf den ersten Blick identisch erscheinenden Gebäude unterscheiden sich erheblich: István Möller machte keine Rekonstruktion, sondern verwendete die architektonischen Details der Kirche in Zsámbék wieder.41

Gergely Buzás: Planprojekt zur Rettung der Zsámbéker Alten Kirche

Im Jahr 2020 erhielt die Stadtverwaltung von Zsámbék von der Regierung den Auftrag für die Vorbereitungsarbeiten der Rekonstruktion der Zsámbéker mittelalterlichen Kirchen- und Klosterruinen, welche die Erstellung einer detaillierten wissenschaftlichen und technischen Dokumentation und der Durchführung eines öffentlichen Planprojekts beinhalteten.

Das Planprojekt startete im April 2023. Das Projektziel war die Bewahrung der Kirchen- und Klosteranlage. Da die Versuche, die Ruinen über ein Jahrhundert hinweg in mehreren Schritten und mit vielen unterschiedlichen Methoden zu erhalten, zu keinem Ergebnis führten, sogar verschlechterte sich ihr Zustand immer weiter, wichtige Teile wurden Jahr für Jahr verfallen, wählte das Projekt einen neuen Weg und zielte auf den Wiederaufbau des Gebäudekomplexes ab, da eine langfristige Erhaltung der mittelalterlichen Baureste nur ausschließlich dadurch zu erwarten ist.

Bis zum Stichtag der Einreichung der Bewerbungsunterlagen des Planprojekts, dem 22. August 2023, gingen 23 Bewerbungen ein, von denen sieben aufgrund formaler Kriterien ungültig waren. Dennoch prüfte der Prüfungsausschuss jede Bewerbung auf seine Vorzüge, fand jedoch nur eine, die den in der Ausschreibung festgelegten Zielen vollständig entsprach.

Einige Einträge befassten sich überhaupt nicht mit der Erhaltung der Ruine, sondern sie fokussierten sich lediglich auf die Platzierung sekundärer Funktionen. Andere Werke entwarfen verschiedene modernistische Anbauten an der Kirchenruine, welche die Raum- und Massenform des historischen Gebäudes nicht in jedem Fall respektieren würden. Das größte Problem dabei war, dass sie die Verbindung der alten und modernen Strukturen nicht ohne die Beschädigung der ursprünglichen Mauerreste lösen könnten. Die dritte Gruppe der Werke entwarf einen teilweise oder gänzlich historisierenden Wiederaufbau. Einige Pläne unter diesen berücksichtigten nicht die architektonischen Details der Kirche und des Klosters aus den Epochen nach dem 13. Jahrhundert. Es gilt jedoch für alle, dass sie die ästhetische Passung der ursprünglichen und der neuen Details nicht richtig lösen konnten, ohne die ursprünglichen Reste zu beschädigen.

Der Beitrag, der den ersten Preis erhielt, war die Arbeit des KÖZTI-Plänerteams. Dieser Plan löste die Aufgabe mit einem Restaurierungsansatz, unter Verwendung von Ziegelzusätzen. Damit schloss sich Zsámbék den mit István Möller und Kálmán Lux verbundenen Traditionen des ungarischen Denkmalschutzes an. Dadurch wurde die Möglichkeit geschaffen, die ursprünglichen Mauerreste unverändert zu erhalten, die im Steingewölbe erhaltenen Steinschnitzereien wieder in ihre ursprüngliche Lage zu bringen sowie die authentischen Formen des Gebäudekomplexes zu rekonstruieren. Die zusätzlichen Funktionen wurden in einem modernen Gebäude, das auf den Überresten des mittelalterlichen Klosters errichtet wurde und an die Massenform des Klosters erinnert. Auf diese Weise schützte es sogar die in der Nähe des Klosters, unter der Erde verborgenen archäologischen Werte. Der Entwurf verwendete eine zeitgenössische Formsprache verwendet, die sich fein an die historischen Formen

anlehnt. Sein besonderer Vorzug ist die sorgfältig ausgearbeitete Planbarkeit und realistische Machbarkeit, die sich an die aktuellen Gegebenheiten der Baubranche anpasst.52

László Bíró – Lajos Bozóki: Weitere Möglichkeiten und Richtungen der Restaurierung und Bauforschung

Das Ziel des Planprojekts „Restaurierung der Zsámbéker Alten Kirche und ihrer Umgebung“ ist es, die verbliebenen Ruinen auf einer sicheren Weise zu erhalten. Das Vorbereitungsmaterial für die Arbeiten wurde gemäß den gesetzlichen Anforderungen erstellt, und die Bewerbung für den architektonischen Planprojekt war erfolgreich. Die Zahl der Fragen nahm jedoch nicht ab, sondern die Fragen vermehrten sich, und sie nehmen mit der Vorbereitung der Bauarbeiten weiterhin zu. Die kommende Zeit kann Gelegenheit bieten, die Fragen zu beantworten und zu bearbeiten, grundlegende Untersuchungen durchzuführen, die unsere Kenntnisse vertiefen können, und gleichzeitig – zusätzlich zum Ausbau – eine Lösung für die Art der Bewahrung bereitzustellen. Die Baureste müssen Stein für Stein begutachtet, dokumentiert, mit wissenschaftlichen Methoden aufbereitet werden und anschließend mit konsensbasierten, beruhigenden Methoden bearbeitet und aufbereitet werden. Die Abhandlung präsentiert die weitere Ausrichtung wissenschaftlicher und naturwissenschaftlicher Untersuchungen sowie die Möglichkeiten der Dokumentation und thematisiert die Notwendigkeit eines Monitorings nach der Restaurierung.63

METHODOLOGIE

Krisztina Fehér: Die Forschung des Lapidariums in Zsámbék – Methodik, Möglichkeiten und Grenzen der Wertinventur und 3D-Erhebung

Das Lapidarium der Zsámbéker Kirche ist eine wichtige Quelle für die Baugeschichte der Ruine. 2017 begann ich im Rahmen meines Doktoratsstudiums mit der Erforschung der Sammlung und erstellte dabei eine 3D-Vermessung der Schnitzereien und einen Katalog mit einem Wertinventar. In dieser Abhandlung fasse ich neben der Beschreibung des Lapidariums die Methodik und die Erkenntnisse aus der Katalogisierung, Forschung und Untersuchung zusammen. Die verschiedenen 3D-Vermessungstechniken eröffnen neue Möglichkeiten bei der Erforschung historischer Gebäude, jedoch ist es wichtig, die Bedeutung der Untersuchung der ursprünglichen Objekte im Auge zu behalten. Die Steinfragmente geben nicht nur aus profilgeometrischer Sicht Auskunft über den ursprünglichen Zustand der Kirche, sondern zeugen auch von der Detailbildung, Materialverwendung, Oberflächengestaltung und Form- und Strukturkomplexität des mittelalterlichen Bauwerks. All dies muss bei den theoretischen und digitalen Rekonstruktionen berücksichtigt werden, insbesondere aber vor dem tatsächlichen Anbau, der durch unsachgemäßen Einsatz von Materialien und Bautechnik zu irreversiblen Schäden an den ursprünglichen Strukturen führen kann.70

Buchrezension

Beatrix Romhányi: Ilona Valter: „Beachte das Werk, Gott“79